

81.632.93 (карт) 196
БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ А. М.
ОРУСБИЙЛАНЫ И. Х.-М.
ЭЛКЪАНЛАНЫ М. Къ.

кар: 4943

Б18

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ ГРАММАТИКАСЫ МОРФОЛОГИЯ

БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ А. М.
ОРУСБИЙЛАНЫ И. Х.-М.
ЭЛКЪАНЛАНЫ М. Къ.

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ ГРАММАТИКАСЫ

6 — 7 класлагъа МОРФОЛОГИЯ

Биринчи кесеги

*Халкъ окъууну Къарачай-Черкес
республика управлениеси бегитгенди*

Джангыртылыб алтынчы чыкъгъаны

Къарачай-Черкес
республика китаб басма
Черкесск 1993

Рецензенте: Дудаланы С. М.
Хубийланы К. Г.

Джарашдыргъан художник Ф. И. Марков

КЪЫСХАРТЫЛГЪАН ЭНЧИ АТЛА.

А.Х. — Аппаланы Х.
А.У. — Алийланы У.
Арс. — Арсеньев В.К.
А.У.Б. — Алийланы У.Б.
А.М. — Алексей Малышев
А.Б. — Аппаланы Б.
Б.А. — Биджиланы А.
Б.Ахм. — Байрамкыулланы Ахм.
Б.Х. — Байрамкыулланы Х.
Б.А.-К. — Байкыулланы А.-К.
Б.Д. — Байкыулланы Д.
Батч.А.-К. — Батчаланы А.-К.
Б.Т. — Борлакыулланы Т.
Бот.А. — Боташланы А.
Б.М. — Батчаланы М.
Байч.М. — Байчораланы М.
Б.И. — Боташланы Исса
Бост.Х. — Бостанланы Х.
Багыат.Х. — Багыатырланы Х.

Б.М. — Блимготланы М.
Б.Тх. — Тхайщухов Б.
Б.У. — Байрамкыулланы У.
В.Б. — Валерий Бойченко
Дж.Х. — Джаубаланы Х.
Д.Х. — Доттуланы Х.
Е.А. — Ертеуланы А.
Къ.И. — Къаракетланы И.
Къ.Н. — Къагыыланы Н.
Къ.Х.дж. — Къарачай халкъ
джомакъ
Къ.-Х.т. — Къарачай халкъ таурух
Къ.Къ. — Къулийланы Къ.
Къ.Д. — Къобанланы Д.
Къ.А. — Къобанланы А.
Къоркъ.К. — Къоркъмазланы К.
К.Б. — Кебкыулланы Б.
Л.Х. — Лайпанланы Х.
Л.Р. — Лайпанланы Р.

Л.С. — Лайпанланы С.
Л.Т. — Толстой Л.
М.К. — Мечиланы К.
Н.О. — Николай Островский
Н.с. — Нарт сёз
О.М. — Орусланы М.
О.Т. — Ортабайланы Т.
О.Р. — Ортабайланы Р.
О.К. — Отарланы К.
Р.Г. — Расул Гамзатов
С.А. — Сбийончланы А.
С.О. — Хубийланы О.
Х.М. — Хубийланы М.
Х.Н. — Хубийланы Н.
Ф.А. — Фазиль Абдулжалилов
Ч.М. — Чотчаланы М.
Ш.М. — Шаманланы М.
Э.Х. — Эбзеланы Х.

Белгилени маъаналары

— Рамкагъа алыннган джорукъла азбар этиллидиле.

-с — сынаргъа берилген материал; сёз ююн: 30-с.

-д — джангы окъуллукъ материал.

-къ — джангы окъулгъанны бегитирге эмда къайтарыгъа берилген ишле; сёз ююн: 3-къ.

-т — тилге усталыкъны ёсдюрю ююн берилген ишле; сёз ююн: 2-т.

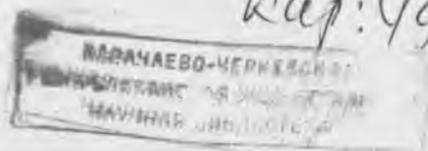
-д — диктант джазгаргъа берилген текстле; сёз ююн: 12-д.

1 — фонетика айыругъа берилген сёз; сёз ююн: къонакъ.

2 — къурамын айыругъа берилген сёз; сёз ююн: сабаичыла.

3 — морфология айыругъа берилген сёз; сёз ююн: таулу.

4 — синтаксис айыругъа берилген айтым; сёз ююн: «Биз джангыртууну джолунда уллу джеттишимлес джетебиз».

Б 4306020000—8
М159(03)—92

ISBN 5—7644—0733—8

© Къарачай-Черкес республика
китаб баема 1993 г.

Кенгеш оноу ана тилде
Миллетлеге тенглик берди.
Кеси тилинде хар кимге
Окъур кибик кюнле келди.

(Б. А.)

Ана тилини татыуун билсе,
Ким да, менича, ёсерин суйсе,
Бузлагъан кёб сёз джюрюючу болур,
Джюрекле къаныб джазарча болур

(Къ. И.)

БЕШИНЧИ КЛАССДА ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫУ.

§ 1. Хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу, кёлтюртюючу айтымла.

Айтым деб неге айтадыла? Сёзтутуш деб а? Сёзтутуш бла айтымны арасында не башхалыкъ барды? Хапарлаучу, соруучу айтымла деб къаллай айтымлагъа айтадыла? Буйрукъчу, кёлтюртюючу айтымла деб а? Аланы бир-биринден не башхалыкълары барды?

Хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу, кёлтюртюючу айтымладан сора къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла? Аладан сора къаллай хариф джазылады?

1-къ. Окъугъуз; айтымланы арасына керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

1

Бизни къралны байлыгъы ишчи къолланы кючу бла этилгенди.

Сакълагъыз эмда къатлагъыз халкъны байлыгъын Болугъуз аны керти иелери Табигъатны сакълагъыз Джангы терек баччала бла паркла бла джасагъыз бизни джерибизни.

4

Бизни Ата джуртубуз кёб миллетли юйдегиди Ол юйдегиде са-

бийлени арасында шохлукъну бегитигиз Махтаныгъыз кесигизни Ата джуртугъуз бла Джашасын бизни Ата джуртубуз — СССР!

2-т. Онг джанында берилген джууаблагъа кёре, соруучу айтымланы къураб джазыгъыз.

Бююнмю боллукъду пионер отрядны джыйылыуу?

{ Хо, бююн.
Хо, боллукъду.
Хо, джыйылыуу.

Киногъамы барлыкъса тамбла?

{ Хо, киногъа.
Хо, тамбла.
Хо, барлыкъма.

Исса атасынамы болушады?

{ Хо, атасына.
Хо, Исса.
Хо, болушады.

3-къ. Диалогну окъугъуз, керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

- Къууанч, сабыр бол Къайры чабаса
- Сюйген джюрекге барама
- Джашлыкъ, къайрыса былай ашыгъыш
- Сюйген джюрекге барама
- Кюч, къаруу Сиз а къайрысыз Айтыгъыз
- Сюйген джюрекге барабыз
- Сиз а къайрысыз, бушуу, къыйынлыкъ
- Сюйген джюрекге барабыз (Р. Г.)

4-къ. «Ана литература» китадан хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу айтымла табыб, аланы хар бирине экишер айтым къураб джазыгъыз. Тыйгъыч белгилени алай нек салынганларын айтыгъыз.

§ 2. Айтымны членлери. Айтымда биртукъум членле.

Айтымны члени деб неге айтадыла? Айтымны баш членлери деб къайсы членлерине айтадыла? Башчы деб неге айтадыла? Хапарчы деб а? Сансыз членле деб къайсы членлерине айтадыла? Ачыкълануу-

чу, толтуруучу, болумла деб а? Айтымны биртукъум членлери деб неге айтадыла? Айтымны биртукъум членлери бир-бири бла къалай байланыб келедиле? Биртукъум членле бир-биринден не бла айрыладыла?

5-кь. Окъугъуз; айтымны членлерин аууздан айыргъыз.

ДЖАЙ ЧИЛЛЕДЕ

Кюнледен эсе бюгюн мутхузду. Акъ булутла кёкню джартысын джабхандыла. Кюн батхан джанындан къоргъашын бетли булутла тауладан ауадыла. Чибинле малгъа да, адамгъа да къадалгъандыла. Итле ал аякълары бла джелкелерин къашыйдыла, къош артында эшек джауурлукъну тубюне кирирге кюрешедиле. Стауатны огъары джанында къая ышыкъда улакъла секиредиле, бир-бирин мюйюзчюклери бла тюртедиле, дыбыртлаб ёрге-энишге чабадыла. (А. Х.)

6-кь. Берилген айтымлада джетишмеген тыйгъыч белгиленни сала джазыгъыз.

1. Бир-бири бла этедиле ушакъ муртху такъюзюк къайын джабышмакъ. Айтады сейир таурухла хапарла, къарт анам кибик, огъурлу чынар Кюрюч тал нарат юрге наз бусакъ кередиле манга, тенгизча, къучакъ. (Х. Н.)

2. Сёз чабхан атны тартхан ёгюзню да аудурады деб, Къарачайда бурундан бери да айтылады. Сёз адамгъа къарыу береди уллу ишлеге джюрегин учундурады. (Б. Х.)

3. Таза къанлы субай бек чабыучу деу хора аджир атангды. Тарпан кибик, бек чыдамлы ташсынмаучу къарачай байтал анангды. (О. М.)

7-кь. Точкаланы орнуна керекли членлени сала джазыгъыз.

КЪАЧ

...къач келди. Кёкде ... булутла джюзедиле. ...джангур ... себеleyди. ... джел ... урады. Терекледен ... чапракъла ... агъадыла. ...къанатлыла ... кетедиле. Ала ... къайтыб келликдиле. Биз ... къууанныкъбыз.

Точкаланы орнуна салынныкъ сёзле: къачхы, алтын, сууукъ, къара, тёбентинден, сары, джылы джерлеге, джаз, ызларына, алагъа, кетиучю, ууакъ-ууакъ, акъырын.

8-т. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз, ал эки айтымны членлерин айырыгъыз.

§ 3. Туура сёзде тыйгъыч белгиле.

Туура сёз деб неге айтадыла? Туура сёзю болгъан айтым ненча кесекден къуралады?

Туура сёз авторну сёзюню ызындан келсе, къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла? Авторну сёзюню аллында келсе уа?

9-къ. Берилген текстни окъугъуз, баш салыгъыз; текстде тюбеген тыйгъыч белгиле нек салынганларын айтыгъыз.

Тенгизни джагъасында, мийик къаяда, бир уллу къара къуш джашагъанды юч баласы бла.

Бир кюн къуш балачыкъла аналарындан тилегендиле: «Биз да учаргъа сюебиз, учаргъа юрет!»

Ана къуш тамада баласын тырнакълары бла кёлтюрюб, тенгизни юсю бла учуб тебрегенди. Тенгизни ортасына джетгенлей, къуш баласына соргъанды: «Къарт болсам, меннге къарарыкъмыса?» «Айхай да къарарыкъма!» — деб, тамада баласы джууаб бергенди.

«Алдагъан этесе, къарарыкъ тюлсе!»— деб, къуш баласын тенгизге атханды.

Къуш экинчи баласын да алай этгенди.

Ючюнчю баласын алыб учханды къуш. «Къарт болсам, меннге къарарыкъмыса?»— деб, тенгизни ортасына джетерге соргъанды.

«Сен ананга къарамайса, балаларынга къарайса, мен да балаларыма къарарыкъма!»— дегенди къушну гитче баласы.

«Сен акъыллыса!»— деб, къарт къуш аны учаргъа юретгенди.

Кеси да анасын излерге кетгенди. (Къ. х. т.)

10-къ. Керекли тыйгъыч белгилени сала, нек салынганларын айта джазыгъыз.

1. Аскер джууб этди Къарачайлы болгъанлыкъгъа, бир эден тюлбюз. 2. Ай хомух джаш киши атха алаймы минеди Бери тюш бусагъатдан деб Хасанбий къарнашындан туугъан джашчыкъны атдан тюшюрдю. (Къ. Д.) 3. Джандет эшикге чыкъды Къызым кел юйге... не хапар айтырыкъса экен. (Х. О.)

4. Не болгъанды энди уа Энтда айтыр затынгмы барды деб Хасанбий джашыны кѣзюне джити къарады. (Къ. Д.) 5. Хасанбий къошха киргенлей, Азрет аллына келиб айтды Аппа мен хазырма. 6. Кюйюб къаласа да насыбсыз сандыракъ этмей не этгин деб анасы къызыны мангылайына къолун салды. (Къ. Д.)

11-д. Скобкалары ача джазыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

1. (Анасы айтды джашчыкъгъа) барчы джашым эшик аллындан отунчукъла келтир. 2. Нек джылайса Ибрахим Не болгъанды (деб анасы къойнуна алды). (А. Х.) 3. Энди Юнюс бизден кетди сау кѣрейик (деб накъырда этдиле). (Б. Х.) 4. Атам Бекир къайдады Ашаргъа нек келмейди (деб сорду Фатима). (Б. Х.) 5. (Байдымат Ибрахимни башындан аягъына дери къараб сорду) сен бусагъатда къайдан келесе. (Къ. Д.) 6. (Къанамат бир кесек эс джыйыб сорду) Хасанбий а не эте турады.

12-т. Берилген схемалагъа кѣре, айтымла къураб джазыгъыз.

1. □: «■» 2. □: «■?» 3. □: «■!»
4. «■», - □. 5. «■?» - □. 6. «■!» - □.

□ — авторну сѣзю.

■ — туура сѣз.

§ 4. Бош эмда кѳош айтымланы айырыу.

Аууздан айырыуну планы:

1. Кѳаллай айтымды? (Кѳош, бош, хапарлаучу, соруучу, кѳлтюртѳучу.)

2. Бош айтым эсе: джайылмагъанмыды, джайылгъанмыды?
 Баш эмда сансыз членлери (башчы, хапарчы, ачыкълаучу, толтуруучу, болумла).
 Биртукъум членле (бар эселе).
 Айлануу (бар эсе).

3. Кѳош айтым эсе: 1) Кѳош айтымгъа кирген бош айтымла.
 2) Кѳош айтымгъа кирген бош айтымла бир-бирлери бла кѳалай байланнгандыла? (Байламсыз, байлам бла.)

Айтымны джазма халда айырыуну юлгюсю:

А) бош атым:

Б) кѳош айтым:

Илму мюлкню кѳлтюреди,

Кюнле кысхаргъандыла, ¹ сыртланы

Миллетлени ѳсдюреди,

кырау кѳакъгъанды, ² чегетле

Темир джолла ѳтдюреди,

саргъалгъандыла, ³ кышлыкылада ханс

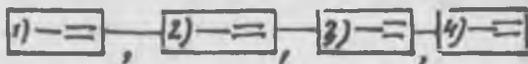
Тенгизледе джюздюреди.

(Кѳ. И.) кѳатханды. ⁴ (Б. А.)

_____ башчы, _____ хапарчы.

----- толтуруучу. ~~~~~ ачыкълаучу.

----- болумла.

13-кь. Окъугъуз; къартны, тиширыну атларын, джылларын, тиширыну къолундагъы сауут бла эте тургъан ишни, итни атын айтыгъыз, белгиленген айтымланы членлерин айыргъыз.

Къарт бла сохта джолда тюбешгендиле. Ала атларын, джылларын сорушхандыла. Къарт джашчыкъгъа былай дегенди: «Мени эки атым барды да, ала экиси да, аны киби джылым да, къагъытха джазылыб, арты-аллына окъулсала, тюрленмейдиле».

Къартны юйюне джууукълашхандыла. Къарт дагъыда арбазда ушхуур бишире тургъан тиширыну кёргозгенди да айтханды:

«Мени юй бийчеми менича эки аты барды, ала арты-аллына тюрленмей окъуладыла. Джылы уа менден 20 джылгъа кемди, башы-тюбюне, арты-аллына окъулса да, бирчалай къалады. Къолундагъы сауут бла эте тургъан ашыны эмда арбазда итни атлары да эки джанына бирча окъуладыла. Сен, окъуулу джашчыкъ, аны билликсе».

Къарт джашчыкъдан джууаб сакълайды.

14-кь. Берилген айтымланы членлерин джазма халда айыргъыз.

1. СССР-де миллетле къарнашлыкъ шохлукъда джашайдыла.
2. Солтан бла Алий «Архыз» турбазада ишлейдиле. 3. Ат заводну тайларыны ичинде къараторула, ингичкебелле, акътуякъла да бардыла. Атчы Азрет-Алий атланы чабаргъа, чынгаргъа юретеди. Къасайланы Осман атлы совхозда къошбаш, къаракъулакъ эчкиле кёбдюле. 4. Туристле Учкулан ёзенни ёрге кетдиле. 5. Роза бла Фатиманы къол ишге усталыкъларына адамла бек къууанадыла.

ЛЕКСИКА

§ 5. V классда окъулгъанны къайтарыу.

Омонимле, синонимле, антонимле.

15-Кь. — Тилни лексикасы деб неге айтадыла? Сёзю лексика магъанасы деб а? Омонимле, синонимле, антонимле деб къаллай сёзлеге айтадыла?

Сѣлешу бла джазыу тилде джюрютюлген сѣзле тилни сѣз хазнасына киредиле. Тилде джюрютюлген сѣзлени барысына тилни лексикасы дейдиле.

Бирча айтылыб, тилни бир тюрлю кесегинден болуб, магъаналары башха сѣзлеге омонимле дейдиле.

Айтылуу бирча болмагъанлай, магъанасы бир-бирине ушагъан сѣзлеге синонимле дейдиле.

Магъанасы бир-бирине къаршчы келген сѣзлеге антонимле дейдиле.

16-къ. Берилген айтымланы окъугъуз, айырылыб басмаланган сѣзлени лексика магъаналарын бир-бири бла тенгледиргиз, омонимлени, синонимлени, антонимлени айырыб айтыгъыз.

1. Османни ¹къашлары ⁴къарадыла. Ат джерни къашлары ариу этилгендиле. Апрельни аягъында, кюн аманла ачылыб, джер джылыу ангылай башлады. Унухну сол аягъында къыяуу бар эди. Къобанны джагъасында гитче тирменчик, башында кенг тюзде уа джайылыб тюшген улуу эл кѣрюнеди. Хасанны кѣлегини джагъасында малгар туюмеле, башында уа бухар бѣрк кѣрюнедиле.

II. Къаракетланы Иссаны джашауну терен билгени бла сезгени, анга кемсиз суймеклиги, къарачай тилге чемерлиги бла усталыгъы, тюзлюкню джакълау бла къоруулауда таукеллиги, Къарачай таулагъа, аланы сууларына, чегетлерине къыйырсыз суймеклиги аны назмуларында, поэмаларында танылыб турады. (X. O.)

III. Кѣбдю, азды,— дейдиле ёмюр, бир сыначы ёлчелеб кесинг. Кюн таякъла уа энедиле, джетедиле ашыгъыб джерге. Адамла кѣкге ёрлейдиле, хаман чыгъыб ёргеден ёрге. (X. O.)

17-т. Берилген сѣзтутушланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз. Айтымга член болганына кѣре, омонимлени, синонимлени, антонимлени тюблерин сызыгъыз.

1. Атны башы - хапарны башы, сары джау — къанлы джау, чепкени этеги — джерни этеги; столну аягъы — хапарны аягъы.

2. Терк джетди — дженгил келди, таукел атлады — туракъламай тебреди, келбетли адам — чырайлы джаш.

3. Акъырын атлайды — дженгил сѣлешеди, мийик таула — алаша сыртла, онгнга бурулду — солгъа айланды.

18-т. Берилген сёзлеге омонимле, синонимле, антонимле табыб джазыгъыз. (Омоними болгъанны омонимии, синоними болгъан сёзю синонимии, антоними болгъанны да антонимии.)

Уллу, сабыр, чам, эрнипде, къызбай, ташлы, учуз, мутхуз, кенг, джигер, терен.

Ю л г ю . *Уллу-уллу адам-уллу иш, уллу таш-мазаллы терек, уллу киши-гитче джашчыкъ.*

§ 6. Къарачай тилни сёз байлыгъы. Таза къарачай сёзле бла башха тилледен кирген сёзле.

△ Бизни тилни сёз байлыгъыны къурамына таза къарачай сёзле бла башха тилледен кёчген сёзле киредиле.

Сёзлени саны, аланы тилде джюрюу болумлары джашауда кюнден кюннге чыгъыб келген затланы, илму-техника джетишимлени ёсгенлерине кёре болады.

Илмуну тилни лексика къурамына къарагъан, аны тинтген кесегине лексикология дейдиле.

△ Таза къарачай сёзлеге мисалла:

Атла: апсын, айран, алтын, арпа, аслан, ат, атчы, арткакъ, аякъ, айыб, батыр, батырлыкъ, балта, бал, макъа, будай д.б.

Сыфатла: ала, ариу, боз, кёк, къаты, къонгур, салкъын, сай....

Тилни башха кесеклеринден: бютюн, мен, сен, ким, эмда, эртден.

Бу къауум сёзлеге тилибизни сёз байлыгъыны эм эртдеги сёзлериндендиле дерге боллукъбуз.

Башха тилледен къарачай тилге кирген сёзлени эки уллу къауумгъа юлеширге боллукъду:

1. Уллу Октябрь революциягъа дери кирген сёзле.

2. Революциядан сора кирген сёзле.

Къарачай тилни сёз байлыгъына башха тилледен кирген сёзлени

биринчи кѳауумуна грек, иран, араб, орус, дагъыда башха хоншу миллетлени тиллеринден кѳчген сѳзлени санаргъа боллукъду.

Кружка, чайник, ручка, патрон, линейка, печь, пол, д.б. — орус тилден; фатеген, клиса, бабас — грек тилден; абдез, аждагъан, базар, багъа, кѳагъыт, мухур, балас, зынтхы, зайын, сыгын — иран тилледен; акъыл, адет, китаб, аджал, ахрат, дерс, ибилис, мѳлек — араб тилден кѳчгендиле бизни тилни сѳз байлыгына.

Уллу Октябрь революциядан сора кѳрачай тилни сѳз байлыгына орус тилден неда орус тилни юсю бла башха тилледен кирген сѳзлени саны кѳбдю.

Совет, власть, партия, социализм, коммунизм, колхоз, пионер, совхоз, лагерь, комсомол дегенча сѳзле кѳрачай тилни сѳз байлыгына революциядан сора киргендиле.

19-кѳ. Сѳзлени эки столбикге джазыгъыз, кѳрачай сѳзлени бир столбикге, башха тилледен кирген сѳзлени башха столбикге.

Алма, библиотека, атлы, атом, тетрадь, фабрика, ѳгюз, вокзал, тирмен, телефон, джаркѳа, режиссер, джамчы, кашне, палтон, тон, школ, станция, чымырта, шохлукъ, тамада, операция, шиндик, клуб, шкилди, наныкъ, касса, флот, зыраф, лампа, локъум, спорт, джол, колхозчу, темирчи, комбайн, космонавт, сынджыр, кѳзлук, чертлеуюк, митинг, старт, китаб, джаргам, батмакѳ.

20-кѳ. Бизни тилге Уллу Октябрь социалист революциягъа дерс кирген сѳзлени бир столбикге, революциядан сора киргенлени башха столбикге джазыгъыз.

Фатеген, бензин, фонарь, лампа, азаб, китаб, намыс, колхоз, кашне, кофе, илму, дохтур, врач, палтон, галстук, дуния, дин, зикир, зекят, пасыкѳ, сагъат, минут, дакъыйкѳа, межгит, либжа, наган, кѳыбла, пионер, журнал, газет, клуб, шахта, Совет, депутат.

21-кѳ. Берилген текстде таза кѳрачай сѳзлени тюблерин сыза джазыгъыз, хапарчыкѳгъа баш салыгъыз.

.....

Согъум айны ал кюнлери. Кюнле джылы. Джан-джаныуар керпеслениб, токълукъдан хар бири кесича табигъатха бюсюреуюн-сыпасын айта, джылыу, токълукъ, шошлукъ дуниягъа иелик этгенча кѳрунеди. Басхан ѳзенни узуну бла кѳм-кѳк кѳкде, мийикде, турнала

анда-санда кѡанкѡ-кѡункѡ эте, кетиб кѡалыргѡа кѡзлери кѡыйма-
гѡанча, тѡгерек айлана, энишге ийиле келе да, джерни тансыкѡлай,
мийикге чыгѡа да, кѡкню ийнакѡлай, ѡхтем назикликни ѡлчесича,
аланы эслегенни эсин сагѡайтадыла. Учуб а кеталмайдыла. Туугѡан
джуртларында ѡмюрлюк гѡзет этерге излегенча, мийикде кѡалкѡыб
учадыла. Кѡм-кѡк сюзюлюб, кѡбулуб баргѡан Басхан суу бауурун
ташлагѡа урса, кюмюш чапыра, инджи ырхыз кѡозлай, эки
джанындан да джаныу сууланы кѡучагѡына джыя, шууудаб Турна
Ауузгѡа джетгенлей, бираз рахатланады. (Кѡ. Н.)

Таза кѡарачай сѡзле сингармонизмни джорукѡлары
бузмайдыла, мисалла: согѡум, кюню, джылы. Башха тилледен
кирген сѡзлени кѡбюсю ол джорукѡну бузады. Сѡз ючюн: джукка,
назик дегенча сѡзле.

22-кѡ. Башха тилледен кирген сѡзлени тюблерин сыза джазыгѡыз.

1. Кюнтиерни самооборончуларындан джетеулен, округ милиция-
дан да тѡртѡулен, Айдемир да тамадалары болуб, онеки адам,
Аубекирни джаныууарлыкѡ бла ѡлтюрген, банданы тамадасы Лалау
атасы Баталны кѡошундады деген хапарны кече алгѡанлары бла,
танг атаргѡа юсуне чыгѡарча кѡуралыб атландыла. Джайгѡы кю
чомарт таякѡларын сыртлагѡа быргѡаб, дуппурла артында джилтин-
лей теберге, Баталны кѡошу стауатлагѡан дорбунлу кѡаяны башына
онеки атлы да келиб тюшдюле. (Л. С.)

§ 7. Джангы эмда эски сѡзле.

Тилге илмуну, техниканы, промышленностну, культураны ѡсюю
бла байламлы джангы сѡзле кире барадыла. Ол сѡзле джангы
затланы, джашауда джангы болумланы атлары болуб киредиле. Сѡз
ючюн: колхоз, совхоз, ракета, космос, космонавт, д. б.

Бир кѡауум сѡз бусагѡатдагѡы джашаугѡа кѡре тилде аз
джюрютюледн, эски болады (кѡаптал, кѡапчыкѡ, чабыр, ириагѡач,
талкѡы, д. б.).

Джангы сѡзлени кѡбюсю бизни тилге орус тилни юсю бла
киреди.

23-кѡ. Берилген хапарчыкѡда джангы сѡзлени тюблерин сыза джазыгѡыз.

УЧАРДАН АЛГЪА

1961 джыл. 12 апрель. Эртденбла шош комнатагъа врач кирди.

— Заман болду турургъа, Юра!

Ол адам кезлерин ачыб ышарды. Юрий, орундукъдан секириб туруб, эртденниги гимнастиканы этди. Акъ халатлары бла адамла келиб, анга космонавтны кийимлерин киерге болушдула. Кесини тенглери бла Юрий Гагарин космодромгъа уллу космос кемеге барды. Былайгъа инженерле, алимле, ишчиле, джыйылгъан эдиле. Лифт аны ракетаны башына, космонавтны кабинасына чыгарды. Талай минутдан космос кеме «Восток», отлу тютюнден чыгыб, джулдузлагъа кетди.

24-къ. Берилген текстде сёзлени тюблерин сыза джазыгыз.

1. Хамит, луккургъа эки кьолу бла къадалыб, чыгъарыргъа умут этди, алай болгъанлыгы ючюн, ёгюзле тарталмадыла.

2. Кезлигинг болур джанында, муну ариу тил да, иги джашча, тикгич бла чындыны юзюлгенин джалгъаргъа кюреш. 3. Хамитге Къамбот тасманы бериб, гузabalаныб, ёгюзлери таба кетди. 4. Саубитген согудан, аны къулагъына алмай, бау таба тебреди. 5. Аны заманында гешеукге джетген тепсеу къайда! 6. Тохта, майна, анасы да, токъ-шау къатын, къютюне къапталы бла тепсегенлеге къараб турады. (Д. Х.)

25-къ. Аллы бла джангы, ызы бла эски сёзлени джазыгыз, тюбюнде берилген соруулагъа джууаб этигиз.

Петербург, Ульяновск, Петроград, Симбирск, Ленинград, Братск, Целиноград, атомоход, луноход, космонавт, аэроплан, лётчик, пилот, самолёт, голкипер, вратарь, джасакъ, къапчыкъ, тулукъ, машок, чырахтан, лампа, пионер, комсомол, космодром, аэродром, гебенек, аэропорт, Эресеи, Россия, пристав, прустоп, станок, чепкен, агъач, тасма, чынды, джиб, джамчы, космос кеме.

С о р у у л а :

1. Петербург, Петроград, Ленинград деген сёзле бла къалай хайырланабыз?

2. Братск, Целиноград, атомоход, космодром, космонавт, луноход деген сёзле бизни тилни сёз байлыгына къайсы кезюуледе киргендиле?

3. Къапчыкъ, тулукъ, чырахтан, гебенек, чынды, тасма, дегенча, сёзле бла хазна нек хайырланмайбыз?

§ 8. Сёзлерин бир-биринден айырыргъа болмагъан сёзтутушла.

26-с. Окъугъуз. Айырылыб басмаланнга: сёзле бла сёзтутушланы магъаналарын тенгледиргиз, аланы айтымлада къуллукъларын айтыгъыз.

1. Хасан бла Хусей шох тенгледиле. Ала бир-бири бла джан бла тѣнгек эдиле. 2. Асланны джолу болмай къайтды. Аны бурну салыныб къайтды. 3. Азрет, сени не айтырынгы билеме. Сени къарын ауруунгу билеме. 4. Мусса кѣб ишлейди. Ол, бел тозетмей, ингирге дери ишле-ди. 5. Къады хауле айланады. Ол, ишге джарашмай, итлеге суу ичире айланады.

Тилде сёзлерин бир-биринден айырыргъа болмагъан сёзтутушла боладыла. Айтхан адам кеси къурамайды аланы, тилден алыб хайырланады. Сёз ючюн: джан бла тѣнгек эдиле — шох эдиле; бурну салыныб къайтды — джолу болмай къайтды.

Быллай сёзтутушланы синонимлик сёзле бла ауушдурургъа боллукъду.

27-къ. Сёзлерин бир-биринден айырыргъа болмагъан сёзтутушланы синонимле бла ауушдура джазыгъыз.

1. Ишге суукъ къараргъа болмайды.— Къолайсыз ишлерге болмайды.

2. Мен айтханны къулакъгъа алмады. ....

3. Ол анасын къол аязында тутханлай тургъанды. ....

4. Азрет къара ийнекни кирин басмагъанды. ....

5. Бурнунг бузгъа тирелдими? ....

6. Базарбий орамланы санай айланады. ...

7. Бюгюн сени эчкилеринг баугъа джыйылгъан кюнюнгдю. ...

8. Талай джылы тирменнге къакъкъыч болуб турдум. ...

9. Не айтсанг да, бойнум къылдан ингичкеди. ...

10. Мен сениге оба къаранчхамамы? ...

28-т. Берилген айтымлада айырылыб басмаланнга сёзтутушланы сёзлерин бир-биринден айырыргъа болмагъан сёзтутушла бла ауушдуруб джазыгъыз.

1. Биз бу джашны иги халиге къалай юретейик? 2. Не этерин билгинчи, санына кюч киргинчи, ауушду Хут — атасы, къалды алты баласы. 3. Ол болмады джалынчакъ онглугъа не джууукъгъа, атасыны юйюн къоймады несиз бошнакъгъа. 4. Амма мени юйюме байлыкъ тынч къошулмайды.

Къошулукъ сѣз тутушла: басар ташын билгинчи, кебге къалай джыяйкъ, къолума тюк къонмайды, тыбырын кючлетмеди сууукъгъа.

Сѣз къурау, тюз джазыу

Сѣз къурау да, тюз джазыу да тилни юсюнден илмуну бѣлюмлеридиле.

Сѣз къурау сѣзню къайсы кесекледен, къалай къуралгъанын тинтеди, тюз джазыу бѣлюм а сѣзлени джазылыу джорукъларын айыртады.

§ 9. Тамыр бла аффиксни къайтарыу.

Сѣзню тамыры деб неге айтадыла? Аффикс деб а? Аффиксле ненча къауумгъа юлешинедиле? Сѣз тюрлендириучю аффиксле деб къайсы аффикслеге айтадыла? Сѣз къураучу деб а?

29-къ. Эки колонкада берилген сѣзлени тамырлары бла аффикслерин белгилей, бир тамырлы сѣзле бла айтымла къураб джазыгъыз.

(— тамыр, — сѣз тюрлендириучю аффикс, — сѣз къураучу)

мал — малла, маллагъа

малым, малыма, малыбыз

бичен — биченни, биченигиз

сабан — сабанла, сабанны

сабанынг, сабанынга

акъыл — акъыллы, акъылдан

иш — ишге, иши, ишибиз

мал — малчы, маллыкъ, малчылыкъ

бичен — биченчи, биченлик

сабан — сабанлыкъ, сабанчылыкъ

акъыл — акъыллы, акъылсызлыкъ

иш — ишчи, ишленмеклик

Джууукъ сѣзлени барысында бирча кесегине сѣзню тамыры дейдиле. Сѣз ючюн: мал, бичен, сабан, акъыл, иш — была сѣзлени тамырларыдыла.

Сѣзню тамырындан сора келиб, сѣз къураб, тюрлендириб келген кесеклерине а ф ф и к с л е дейдиле. Сѣз ючюн: -ла, -чы, -лыкъ, -ым, дегенча кесечикле аффикследиле.

Сёз кьураучу аффиксле сёзню лексика магъанасын тюрлендириб,
бир тамырлы сёзле кьурайдыла, сёз ючюн: мал-малчы, малчылыкъ,
маллы, малсыз.

Сёз тюрлендириучю аффиксле грамматика магъанасын тюрлен-
диредиле, сёзлени болушлагъа, санлагъа, бетлеге саладыла, сёз

ючюн: сабан-ны, сабан-да, сабан-ла, сабан-ым, сабан-ыма.

30-кь. Берилген хапарчыкъда айырылыб басмаланган сёзлени кьурамларын айыргъыз (тамыр бла аффикслени белгилегиз).

Джетишмеген тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

— Киши алгъын эл Советни председатели болуб ишлей эди. Къатыны уа фельдшер эди. Ала бир **джаралы солдатны** джашырыб тура эдиле. Ол элде **сатхычмы** айтхан эди кеслерими сезген эдиле бир кюн алагъа **тинтиуюл** этдиле. Чардакъда бир буту болмагъан **аскерчи** джашны табханларында тамам кьутургъан **итлеца** болдула. Ол джаш бла неге кюрешебиз деген болур эдиле алайда огъуна атыб ёлтюрген эдиле. Ол кишини да къатынны да алларына сюрюб кетген эдиле. Эки **джашчыкъ** аналары бла аталарыны бутларына чёргелиб джылагъанларын ийигиз да кьоюгъуз деб тилегенлерин кёргенле бююн да джыламсыраб хапар айтадыла. Бир улуу немец шкoккну кыйыры бла юч джыл болгъан джашчыкъны тюртуб ийенинде, джыгъылыб уруб бети юсю да къан болгъан эди дейдиле. Эй джашла кьоюгъуз аланы этгенлерин. (Ш. М.)

31-кь. Аффикслени болушлугъу бла бир тамырлы жангы сёзле кьураб джазыгъыз.

Къой, ат, оноу, ёгюз, окъу, бар, бер, кёр, кийим, тон, чепкен.

Ю л г ю . Къой-къойчу, къойлукъ, къойчулукъ.

§ 10. Сёзню тамалы.

32-с. Тюбюнде берилген сёздеде болуш, сан, бет аффикслени сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Темирни, темирле, темирим, темирчин, темирчилени, темирча. Къарнашдан, къарнашла, къарнашын, къарнашлыкъда, къарнашча. Барама, бардым, баргъанды, барлыкъбыз, барлыкъдыла.

△ Сёзню сёз тюрлендириучю (болуш, сан, бет иелик) аффикслеринден кьалгъан кесегине сёзню тамалы дейдиле. Сёз ючюн: темир, темирчи, темирча, кьарнаш, кьарнашлыкь, кьарнашча, бара, барды, баргъан, барлыкь — башындагъы бир тамырлы сёзлени тамалларыдыла.

Темир, кьарнаш деген тамалла сёзню кьуру тамырындан кьураладыла. Быллай тамалгъа кьуралмагъан тамал дейдиле.

Сёз кьураучу аффикслери болгъан тамалгъа кьуралгъан тамал дейдиле. Сёз ючюн: темирчи, темирча, кьарнашлыкь, кьарнашча, бара, барды, баргъан, барлыкь — была кьуралгъан тамалладыла.

Сёзню кьурамын айыргъан заманда тамалны быллай белгилейдиле: темирчини.

33-кь. Текстни окьугъуз, баш салыгъыз, айырылыб белгиленген сёзлени кьурамларын айырыгъыз. Аланы тамалларын, аффикслерин белгилегиз.

Юлгю: Бузоу ну, бузоучу ланы.

.....

Туугъан джуртум! Къыйырындан къыйырынга кёзюм джетмейди. Къандырырча, сёзюм джетмейди! Тилсиз тюлме. Сен болгъанда нем да барды: джана тургъан джаным барды, къуш къанатча, кёкге учхан, сууда джюзген, тамбласында не боллугъун билген.....

Сен барса да, Туугъан джуртум, нем да барды: эгчилерим, таула кибик, кьарнашларым, джашаууму джулдузлары — сабийле, тыбырымда от джагъыучу тенглерим, сагъышларым, джырларым.

Акъ тауларым, насыбымча, уруб келген сууларым.... Сен барса да, Туугъан джуртум, нем да барды! (Къ. Н.)

34-кь. Берилген текстде тюбу сызылгъан сёзлени тамалларын сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

1. Егюзлени кютеди. Совхозну зоотехниги ёгюзлюкге талай бичилген тананы айырды.

2. Бузоучула бузоулагъа къарайдыла. Бузоучукъла джылы бауда сууукъну къулакъгъа алмай джатадыла.

3. Бизни областда къарачайлыла, оруслула, черкесле, ногъайлыла, абазала, тегейлиле, дагъыда башха миллетле джашайдыла.

Былада къайсы къралмагъан, къайсы къралгъан тамал болгъанын айтыгъыз.

35-къ. Къралмагъан тамалдан къралгъан тамалла къраб джазыгъыз.

Джай, кыш, къач, джаз, кюз, джыр, хапар, китаб, карандаш, туз, таш, къазыкъ, устаз, уста, тюкен, ыз, къозу, улакъ, эчки, тууар, аскер, темир, агъач.

Кесигиз сайлагъан сёзле бла бешишер айтым къраб джазыгъыз, биринчи айтымны членлерин айырыгъыз.

36-т. Хар эки сёзден сёзтутушла къраб джазыгъыз.

1. Бузоу, Хасан. 2. Джылкъы, Ахмат. 3. Дырын, кыыз. 4. Мал, джаш. 5. Туз, хант. 6. Таш, джер. 7. Акъыл, сабий.

Къралгъан сёзтутушла бла айтымла джарашдырб джазыгъыз.

§ 11. Къош, кысхартылгъан къош, кърарау сёзле.

37-с. Столбикледе берилген сёзле къалай къралгъанларына эс не окъугъуз, аланы къалай къралгъанларын айырыгъыз.

Аккъаш (тана)
сарыкъулакъ (ийнек)
къатын-кыыз
уллу-гитче
къат-къат
тюрю-тюрю
къой-мой
къым-тым

колхоз
комсомол
детдом
детсад
СССР (эсэсэсэр)
КПСС (капэсэс)
КъЧАО
МХАТ

Балхаш кёл
къара суу
джаз киштик
Ата джурт
Къумуш Башы
Покун Сырты
Балыкъ суу
Къара тенгиз.

1. Эки неда андан артыкъ тамырдан къралгъан сёзге къош сёз дейдиле: аккъаш, къатын-кыыз, къат-къат, къой-мой, зытчы-мытчы.

2. Кысхартылгъан тамалладан къралгъан къош сёзге кысхартылгъан къош сёз дейдиле: совхоз, комсомол, детсад, ВЛКСМ, тоз.

3. Эки неда талай сёзден къралыб, бир магъананы тутхан сёзлеге кърарау сёз дейдиле: Байкал кёл, къара суу, джаз киштик.

Эки сѣзден бир магъананы тутхан сѣз къурагъан заманда, биринчини басымы тас болуб къала эсе, аллай къош сѣзле бирге джазыладыла: *джюзаякъ, ташкѣмюр, Ташкѣнюр, Сарытюз.*

Магъаналары бир-бирине ушаш неда чюйре келген, эки кере бирча айтылгъан, биринчи сѣзню магъанасы болуб, экинчини магъанасы болмай къуралгъан, энчи магъанасы болмай, тауушланы эниклеген эки сѣздан къуралгъан къош сѣзле сызчыкъ бла джазыладыла: *эгеч-къарнаш, сатыу-алыу, анда-мында, къауум-къауум, тууар-муууар, кау-куу.*

Къысхартылгъан къош сѣзлени къуралыу джорукълары:

1) хар сѣзню талай тауушдан къуралгъан кесеклери: кол/лективное/ хоз/яйство/ — колхоз; 2) ал харифлери: СССР /эсэсэсэр/; 3) ал тауушлары: вуз, тоз (джазылгъаныча айтылады).

Къурау сѣзге кирген сѣзлени кеслерини энчи басымлары болгъаны себебли, бир-биринден башха джазыладыла: Къызыл Къала, Индия океан, Совет Союз.

Атла, сыфатла, санаула, этимле, сѣзлеуле къурау сѣзле болургъа боллукъдула: агъач тауукъ, акъ сакъаллы /къарт/, отуз беш, окъуй турады, танг аласында.

38-къ. а/ Берилген сѣзледен къош сѣзле къурай, алагъа атла къоша джазыгъыз.

Сары, аякъ. Кѣк, баш. Кѣк, кѣз. Хышты, ууурт. Къош, тиш. Терс, акъыл. Чал, сакъал. Юлгю: *Сары, аякъ — сараякъ ит.*

б) Къысхартылгъан къош сѣзлени къуралгъанларына кѣре, юч къауумгъа юлешиб джазыгъыз.

Совхоз, РТС, обком, райком, ВДНХ, МХАТ, тюз, ГТО, ТАСС, комсорг, ВЛКСМ, КъЧАО, ПТУ, БАМ.

в) Тюбюнде берилген къурау атла бла айтымла къураб джазыгъыз.

Шорбат чыпчыкъ, къой чыпчыкъ, сабан агъач, къозу къулакъ, джылкы къулакъ, бурма чачлы.

39-т. а) Айырылыб басмаланнган сѣзлени къош сѣзле бла ауушдуруб джазыгъыз.

Узун аякылы турна, къара сакъаллы къарт, къара кѣзлю джашчыкъ, акъ туякылы ат, бурма чачлы сабий, беш мюйюшлю джулдуз.

Юлгю. Кери башлы ийнек — керибаш ийнек.

б) Айырылыб басмаланнган сѣзлени къысхартылгъан къош сѣзле бла ауушдура джазыгъыз, орус тилден башхалыгъына эс ийигиз.

1. Совет Социалист Республикалары Союзу 1922 джыл къуралгъанды. Андан бери ненча джыл болады? 2. Къарачай-Черкес авто-

ном область да ол джыл къралгъанды. 3. Совет Союзну Коммунист партиясыны башчылыгы бла совет адамла джангыртыуу джолуна чыкыгъандыла. Совет Союзну Коммунист партиясыны Ара Комитети бла Совет Социалист Республикалары Союзуну Министрлерини Совети совет адамлары джашауларын иги этер ючюн талай бегим алгъандыла. Ол бегимле бла этилген ишлени биз джашауда кѳребиз.

40-кѳ. Кърурау, кѳош сѳзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Ташны тюбюнден кѳара суучукъ чыгъады. 2. Агъач тауукъ терек бачхагъа уллу хайыр келтиреди. Ол, ит кючюкчеч, терекге заран келтирген джаныуарчыкъланы чѳблейди. 3. Бизни тауларыбызны чегетлеринде джумушакъ тюкюле, джаз тауукъла джашайдыла. 4. Кѳб турмай, Хурла кѳлню тѳрт джаны, кѳара агъач кибик, адамдан толду. (О. М.) 5. Ата джуртум! Табсам сени, шо, кѳараб бир кѳюрге, таб ол кюнде хазыр эдим тауларынгда ѳлюрге! (Х. О.) 6. Мамматха кѳатын-кѳыз, уллу-гитче, кѳарт-джаз, сабий-субий чыкыгъан эдиле. 7. Кѳат-кѳат темир сынджырла бугъоулаб джерни, кѳб кѳыйынлыкъла талдыра эдиле белни.

41-т. а) Берилген сѳзлени кѳоша, юлгюдеча айтымла кърураб джазыгъыз.

1. Кюн, ашхы. 2. Джаз, аякѳ. 3. Беш, бармакѳ. 4. Эчки, эмчек.

Юлгю. Тюнене кюн ашхы болду. Озуб баргъан адам олтуруб тургъан тиширулагъа кюнашхы берди.

б) Къысхартылгъан кѳош сѳзлеге сѳз тюрлендириучю аффиксле кѳоша джазыгъыз.

Эсгертиу. Кѳарачай тилде сѳзлени ал харифлеринден, тауушларындан къралгъан къысхартылгъан кѳош сѳзлеге сѳз тюрлендириучю аффиксле кѳошуладыла: СССР-ни, вузгъа, ТАСС-ха.

КПСС
ВЛКСМ
РСФСР
КъЧАО

тюз
руно
МХАТ
ВДНХ

совхоз
колхоз
комсомол
Совмин

42-д. Скобканы ача, кѳош, кърурау, къысхартылгъан кѳош сѳзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Тебердини хауасы кѳкюрегинги керилтир, уюб тургъан санынгы (джеппе, дженгил) тирилтир. /А. У. Б./ 2. Тишируула, (бир, бири-не) кѳараб, (кѳуш, муш) болдула. (Х. О.) 3. (Хылы, мылы) джолланы (сакъ, сакъ) атлаб, тѳгерекге сакъ кѳараб, джигер

тахсачыла, командирни буйруктары (толтура, толтура) алгъа бара эдиле. (Х. О.) 4. Кеч болду, кюн батды (сакълай, сакълай), аланы бири кегди (джоклай, джокълай), барса уа, ючюсю да джылайдыла. (Б. Д.)

5. Бизни Ата джуртубузну атларын билемисе? Уллу Октябрь революциядан сора аны аты бу сёзле бла бериледи: Совет Россия, Совет Социалист Республикаланы Союзу, Совет Союз, Совет кърал, Советлени къралы. Ата джуртубузну толу аты Совет Социалист Республикаланы Союзду — СССР.

§ 12. Сёзню къурамын айырыу, къайтарыу.

Сынау соруула бла ишле.

1. Сёзню тамалы деб неге айтадыла?

2. Сёзню тамалын табар ючюн не этерге керекди? (Болушлада, бетледе, санлада тюрлендирирге керекди. Не ючюн десенг болуш, бет, сан, велик аффиксленен кълган кесеги сёзню тамалыды.)

3. Сёзню тамыры деб неге айтадыла?

4. Сёзню тамырын табар ючюн не этерге керекди? (Бир тамырлы сёзле табаргъа керекди. Бир тамырлы сёзлени бирча кесеги сёзню тамырыды.)

5. Аффиксле деб неге айтадыла? Ала ненча къауумгъа юлешиндиле? Сёз тюрлендириучю бла сёз къураучю аффиксле деб къайсы аффикслеге айтадыла?

6. Къуралмагъан бла къуралгъан тамал деб неге, къллай тамаллагъа айтадыла?

7. Бош, кшош, къурау сёзле деб къллай сёзлеге айтадыла?

Сёзню къурамын айырыуну планы:

1. Бош сёзмюдю, кшош сёзмюдю, къурау сёзмюдю?

2. Болушда, санда, бетледе тюрленемиди?

3. Сёз тюрлендириучю (болуш, сан, бет, велик) аффиксле.

4. Сёзню тамалы.

5. Сёз къураучю аффиксле.

6. Сёзню тамыры.

7. Къуралгъан бла къуралмагъан тамал.

8. Басым къайсы бёлюмге тюшгенди?

Сёзю къурамын айырыну юлгюлери

Аууздан

Малчылыкда — бир тамырдан къуралгъан бош сёзю, орунлаучу болушдады, да деген болуш аффиксин атсакъ, сёзю малчылык деген тамалы къалады, ол къуралгъан тамалды, не ючюн десек, **-чы**, **-лыкъ** деген сёз къураучу аффикслери барды; мал, малчы, маллыкъ, малчылыкъ — бир тамырлы сёзледиле, аланы барысында **мал** деген кесек тюбейди, ол сёзю тамырыды; **басым**-да бёлюмге тюшеди (болуш аффиксге).

Джазыу халда айырыу

Айырыу белгиле:

- ┌ — тамал
- ┐ — тамыр
- ^ — сёз къураучу аффикс
- — сёз тюрлендириучю аффикс
- ’ — басым белги

Юлгю:

малчылыкъ да   малчылыкъ да
чалкъычы лар ыбыз ны
сабанчы ла ды ла
биченчи лер ибиз ники ле ден ди ми?

Эсгертиу: **-ныкы**, **-ники**, **-нуку**, **-нюку** аууздан айтылыб къаладыла, джазыу халда белгиленмейдиле. Огъайлаучу (**-ма**, **-ме**), соруучу (**-мы**, **-ми**, **-му**, **-мю**), къарулаучу (**-ал**) аффикс кесекчикле да аууздан айтыладыла.

Сёз ючюн: **-ныкы** иелик аффиксди, **-ма** — огъайлаучу, **-мы** — соруучу, **-ал** къарулаучу аффиксдиле.

43-къ. Окъугъуз; керекли тыйгъыч белгилени сала, белгиленген сёзлени сёзю къурамында айыра джазыгъыз-

Бир джарлы джаш бла сёзю бола тургъанлай, хан къызын кесича бир ханны джашына бергенди. Кече отоуда хан улу, къызын салкъын кёрюб соргъанды Нек мыдахса мени суймегенлигинги барды Сени суймегенлигим джокъду, алай а бир джашха сёзюм бар эди деб, джылаб айтханды къыз. Аллай ишинг бар эсе, ётюрюкчю бол-

ма, бар, мен эркинлик береме дегенди хан улу. Къыз, кече барыб, джарлы джашха айтханды Сеннге берген сѣююму ауузума ашаймайым деб, отоудан чыгыб келеме. Мен сеннге разыма, бар джаша деб, джарлы джаш къызны ызына ашыргъанды. Къайтыб бара, къыз хаджиретлени къолларына тюшгенди. Хапарын айтханында, аланы тамадалары² къызны бошлаб къойгъанды.

Хан улудан, джарлы джашдан, хаджиретлени тамадасындан къайсы акъыллыды? (Къ. х. т.)

44-т. «Бизни библиотекада» деген суратха къараб, хапарчыкъ къураб джызыгъыз.

МОРФОЛОГИЯ БЛА ТЮЗ ДЖАЗЫУ

Тил илмуну тилни кесеклерин тинтген кесегине морфология дейдиле.

АТ

(Теманы аягъы)

Ат деб тилни къайсы кесегине айтадыла? Тюз ат, иелик ат деб къаллай атлагъа айтадыла? Энци эмда тукъум атла деб а?

Джалгъануу деб неге айтадыла? Болуш деб а? Къарачай тилде нечча болуш барды? (Атларын, сорууларын айтыгъыз)

Тамамлаучу болушну иелик болушладан къалай айырыргъа боллукъду? Сабан сюреди, къой кютеди, письмо джазады деген сѣзтушлада атла къайсы болушдадыла.

§ 13. Атны иелик формасыны джалгъануу.

45-с. Окъугъуз; айырылыб басмаланган атланы болушларын айтыгъыз. Ала къаллай атла болгъанларын аууздан айырыгъыз.

Бизни юйдегиз эл мюлк подряд бла совхозда ишлейди.

Къарнашым да, эгечим да, атам да совхозну фермасында ишлейдиле. Атамы къарнашы да анда бузоулагъа къарайды. Мен къарнашыма, эгечиме болушама. Атамы да, къарнашымы да, эгечими да иги ишлегенлери ючюн джыйылыуда махтадыла. Атамда да, къарнашымда да, эгечимде да махтау грамотала кѣбдюле. Къарнашымдан, эгечимден бирси ишчиле юлгю аладыла. Быйыл да ферманы коллективи, эл мюлк подряд бла ишлей, онглу джетимилеге джетерикди.

Иелик атланы болуш аффикслерини таблицасы

Болушла	биринчи бет	экинчи бет	ючюнчю бет
Баш. б.	-ым, -им, -ум, -юм	-ынг, -инг, -унг, -юнг	-ы, -и, -у, -ю

Болуш аффиксле

Иел.б.	-ы, -и, -у, -ю	-ы, -и, -у, -ю	-/н/ы, -/н/и, -/н/у, -/н/ю
Бер.б.	-а, -е	-а, -е	-/н/а, -/н/е
Там.б.	-ы, -и, -у, -ю	-ы, -и, -у, -ю	-н
Ор.б.	-да, -де	-да, -де	-/н/-да, -/н/де
Башл.б.	-дан, -ден	-дан, -ден	-/н/-дан, -/н/ден

Эсгертиу. Ючюнчю бетде скобкалагъа алынган /н/ тамамлаучу болушну аффиксиди. Анга башха болуш аффиксле къошулуб, иелик, бериучю, орунлаучу, башлаучу болушланы формалары къуралады.

Сѣз ючюн: башын—башыны, башына, башында, башындан.

Иелик атланы кѣблук санда болушлагъа салыр ючюн, сѣзге ат алгъы бурун кѣблук санны, ызы бла иелик, андан сора болуш аффикслени къошадыла. Сѣз ючюн: агъач-лар-ыбыз-ны, эл-лер-ибиз-ге.

46-къ. Башында берилген таблица бла хайырлана, тюбюнде берилген иелик атланы джалгъаныуларын этигиз.

Школум, школубуз, школары, элинг, элигиз, элери.

47-къ. Джомакъны окъугъуз, текстде аты иелик формасын айырыб джазыгъыз, болушун айтыгъыз.

ЭРТДЕ-ЭРТДЕ

(Таурух)

Эртде-эртде заманда бир кишини джангыз джашы болгъанды. Кеси ёлорге башлагъанында: «Джашым, джер тюбюнде кемюб къойгъан кёб хазнам барды, аны къазыб алсанг, къарнынг ач, юсюнг джаланнгач болмаз»,— дегенди джашына.

Атасы ёлгенден сора, джаи, юйню тегерегин тохтамай къазыб, джукъ табалмагъанды. Кёб къазыб, арыб-талыб, болмагъанында, кёб джашагъан бир къартха барыб: «Атам былай-былай деб кетген эди да, джукъ табмайма»,— дегенди.

«Сен атангы осиятын ангыламагъанса. Атанг сениге джер къоюб кетгенди. Аны, къолунгдан келгенча кюрешиб, сюрюб, урлукъ салсанг, чыкыгъанын чачмай-тёкмей, заманында джыйыб алсанг, ач да болмазса, джаланнгач да болмазса, дегенди»,— деб къарт джашны атасыны осиятын айтханды. Сора джаш, башын къашыб, энди ангылаб, атасыны осиятын этерге кюрешгенди. (КЪ. х. т.).

48-къ. Берилген текстин окъугъуз, баш салыгъыз, текстде тюбеген тюз, иелик атланы болуш аффикслерин сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

.....

Биджиланы Асхат Къарачайны эм белгили, эм фахмулу уланларыны бириди. Аны аты туугъан халкъы бла бирге джашарыкъды. Асхатны халкъгъа танытхан, сюйдюрген неди десенг, Къарачайны эллеринде биринчи школла ачылгъан заманда, джылы озуб, окъур мадары болмагъанлагъа деб джазгъан биринчи китабларыдыла. Аладан да бек аны халкъгъа белгили этген аны айтылгъан орус джазычуланы, поэтлени назмуларын, хапарларын биринчи болуб къарачай тилге сейирлик кечюргенди. (X. O.)

§ 14. Аты иелик формасында болуш аффикслени тюз джазыу.

49-с. Окъугъуз; точкаланы орнуна керекли аффикслени салыгъыз, ала нек салынганларын айырыгъыз.

Ата джуртун..., халкъын..., къаныны... арт тамчысы акъгъынчы,

тюз болургъа деб этген анты... Абдулла эсин... тюшюрдю. Кырпыч оджакъларын... сора джукълары къалмай кюйген элленн, шахарланы, аталары, аналары ёлюб, ёксюз къалгъан мугур сабийлени, сакъат къартланы, зорлукъ джетген къызланы, тиширыуланы ол кёзюне кёрдю.

Башы... булгъаб, ичин...: «Огъай, быллай артыкылыкъланы кечерге джол джокъду! Къанлынг... джалынчакъ болуб, джегилеб джашагъандан эсе, эркишича, башынг... ёрге тутуб ёлген кёб кере тынчды»,— деб тишлери... къысыб мурдарлагъа къарады. (Х. О.)

△ Атны иелик формасыны биринчи, экинчи бетледе иелик, тамамлаучу болушлада -ы, -и, -у, -ю аффикслери болады. Сёз-ючюн: мени китабым-ы тышы, билимим-и хайыры, окъууум-у болджалы, ёгюзюм-ю боюнсахасы; сени китабынг-ы алдым, билиминг-и сайладым, окъууунг-у джаратдым, ёгюзюнг-ю джекдим.

Ючюнчю бетде тамамлаучу болушха -н аффикс къошулады. Сёз ючюн: аны китабы-н алдым, иши-н этдим.

Атны иелик формасы юч бетде да орунлаучу болушда -да, -де, башлаучу болушда -дан, -ден аффикслени джюрютеди.

Сёз ючюн: атым-да, эчким-де, атынг-да, эчкинг-де, атын-да, эчкисин-де.

50-къ. Скобкалада берилген иелик атланы керекли болушлагъа сала джазыгъыз.

ДЖАРЛЫ ДЖАШЧЫКЪ

Зыккыл кёнчеги энишге тюше да аны тарта, бир къолу бла (бурунчугъу)² (дженгин) сюрте, Ибрагим дерсен (юйюн) джортуб кирди.

Къыйрлары къобузча бюгюлген, бир къанаты сыннган аптиекни букъу тапхагъа сала:

— Атам къачан келликди?— деб сорду анасына.

Анга джууаб этерге (анасы) заманы джокъ эди, кимни эсе да къой (терилери) джалгъа алыб, ирагъач бла ийлей тура эди. Бир кесек замандан, (бели) ёрге солутуб, бир къолу бла да билек агъачха таяна, Мёлехан джууаб этди:

Таш айтхан, гугурук къычыргъан керти эсе, бюгюн-бюгече келеди, деб турама. (А. Х.)

51-т. Берилген сёзтутушланы къоша, айтмыла къураб джазыгъыз.

Минги Тауну башы. Башыны мийиклиги. Башына чыгъаргъа. Башын тарайды. Башында учадыла. Башындан эннгендиле.

Тауну мийиклиги. Мийиклигини тёппеси. Мийиклигине сейирси-недиле. Мийиклигин ёлчелейдиле. Мийикликде къарайдыла. Мийик-ликден учадыла.

52-д. Точкаланы орнуна керекли болуш аффикслени сала джазыгыз.

Бир элден бир эл ... келин келгенинге алгыш... баргъан бир къатын аллын... тюбеген бир кызчыкъ...: «Юйюгюз ...бар да, мени келгеними айт»,— дегенди. Кызчыкъ да анга: «Ким келеди дерикме?»— деб соргъанды.

«Ананг... эгечинг келеди, де; атанг... келининг келеди, де»,— дегенди къатын. Алай къалай болгъанды? (Кѳ. х. Дж.)

ДЖАНГЫ АТЛА КЪУРАУ

§ 15. Джангы атланы тилни башха кесеклеринден аффикслени болушлугъу бла къурау.

53-с. Окъугъуз, атланы къалай къуралгъанларына эс ийигиз, сёз къураучу аффикслени болушлугъу бла ала тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айтыгыз.

1. Темир — темирчи, темирчилик; къой — къойчу, къойлукъ, къойчулукъ; сабан — сабанчы, сабанчылыкъ, сабанлыкъ; сюрюу — сюрюучю.

2. Бил — билим, кычыр — кычырым, атла — атлам, тум — тутум, бёл - бёлум, джаз — джазым, бар — барыу, сор — соруу, бил — билиу, кёч — кёчюу, сана — саныу, кюл - кюлюу, бур — бургууч, ач — ачхыч, кер — кергич, кыс — кысхач.

3. Таукел — таукеллик, батыр — батырлык, сау — саулук, джарты — джартылыкъ, акъыллы — акъыллылыкъ, тели — телилик.

Тюрлю-тюрлю аффикслени болушлугъу бла атладан, этим-леден, сыфатладан джангы атла къураладыла. Бу тукъум къуралгъан атла адамланы, затланы, ишлени агъачын танытадыла.

54-къ. Айырылыб басмаланган атла къалай къуралгъанларын айта джазыгыз.

1. Джетишиб Октябрь айгъа, къаршчы чыкъдыкъ биз байлагъа, патчахлыкъны уруб чачдыкъ, эркинликни халкъгъа ачдыкъ. (Кѳ. И.)

2. Билим, окъуу, эркинлик — буду мени кёргеним, къоз гюрбеси болгъанча, токъду мени джюрегим. (Ф. А.). 3. Ата юню от джагъа тылпыуун, ана ёшюнюю ёмюрлюк джылыуун, сабийликни джарыкъ тангыны солууун сен бизге сакълайса, Туугъан джуртум (О. К.)

55-къ. Берилген атладан, этимледен, сафитладан атла къураб джазыгъыз. Сёз къураучу аффикслени белгилегиз.

Тут, кюреш, джангы, кыйын, сукълан, туу, бегит, ёмюр, къаты, джумушакъ, жарыкъ, джал, бай, урун, къыш, джай.

Ю л г ю: Тут — тутум, тутмакъ, тутуу, тутуш, тутушмакъ.

56-т. Тюбюнде берилген сёзтутушланы этимлерин атлагъа айландыра джазыгъыз.

Сабан сюр, отуннга бар, ат чабдыр, суу ичир, къой къыркъ, къобуз сокъ, джол ишле, джорукъ сакъла, адам бол, юй ишле, сыбызгъы тарт, бичен джый, гебен къала.

Ю л г ю. Сабан сюр — сабан сюрюу. . .

57-къ. Айырылыб басмаланган сёзлени къурамларын айыра джазыгъыз.

Къартлыкъдан къайры къачыб къутуллукъса? 2. Хабибатны баш несини санларында джарала, джюрегинде — **мыдахлыкъ** (К. Б.)

3. Махтануу сёзню джокъду ёлчеси: аны биледи махтанчакъ кеси. (Х. О.) 4. **Джырчыны** ауазы, **джерчини** къоллары эсленеди, **ашхылыкъ**, **чемерлик** да джашайдыла анда. (Х. Н.) 5. Аскерни алгъынны **ауурлугъу** юсюнде болмагъанлыкъгъа, **таукеллиги** турады (К. Б.) 6. **Чыбыкълыкъда** бююлмеген **къазыкълыкъда** бююлмез. (Н. с.)

58-т. Берилген сёзтутушланы къоша, айтыла къураб джазыгъыз.

Джигит джаш. Джигитлик ёлмейди. Бузукъ сабий. Бузукълукъ этмезге. Дуппукъ бычакъ. Дуппукълукъ этеди. Джити балта. Джитилик этеди.

§ 16. Къош эмда къурау атла.

59-с. Окъугъуз; къош эмда къурау сёзлени табыб айтыгъыз, ала тилни къайсы кесеги болгъанларын айырыгъыз.

1. Ташкёмюр къазылгъан тешике фонарла джаныб джылтырагъанча, джер-джерде джылтырауукъ къуртчукъла джылтыраб ташаядыла.

Къанамат, Бийнегер, Ибрахим, къошбаш болуб, ёрге сюелиб, башларын энишге тутуб тура эдиле. Къандаур, арбазда ары-бери бара келиб, таш джанында ёсген эшек чыгъананы къатында тохтады.

2. «Мен билеме, Къазылгъан Башы къая дорбундады», — деб, Ибрахим былек агъач артындан кычырды. 3. Ышым баууну бошланганын тартыб, Ахмат негерлерини ызындан джетди. (А. Х.)

4. Бузгъа бёленген Минги Таудан аяз кыкыгъанлай турады. (Б. Х.)

Эки тамырдан кѳуралгъан атха кѳош ат дейдиле: ташкѳе-мюр, Бийнегер, Къандаур.

Эки неда талай сѳзден кѳуралыб, энчи басымы болуб, бир магъананы тутхан сѳзге кѳурау ат дейдиле: эшек чыгъана, Къазылгъан Башы, билек агъач, ышым бау, Минги Тау.

△ Кѳош атны биринчи сѳзюню басымы тас болуб кѳалгъаны себебли, кѳош атла бирге джазыладыла: ючаякъ, бешбармакъ.

Кѳурау атны, кѳурагъан хар сѳзюню энчи башы болгъаны себебли, кѳурау атха кирген сѳзле башха джазыладыла: джылкы кѳулакъ, кѳара суу, Минги Тау.

Тенгизлени, сууланы, кѳллени, орамланы, районланы, областланы, крайланы атлары эки сѳзден кѳуралгъан заманда биринчи сѳз улуу, экинчи сѳз гитче хариф бла джазыладыла: Кѳара тенгиз, Балыкъ суу, Хурла кѳл, Индия океан, Совет орам, Кѳарачай район, Ставрополь край, Свердлов область.

Джерлени, тауланы атларын кѳурагъан заманда кѳурау атха кирген сѳзле улуу хариф бла джазыладыла: Джалан Кѳол, Акъ Кѳая, Буруш Сырты, Ала Тау.

Тукѳум атланы кѳурагъан кѳурау сѳзле гитче харифле бла джазыладыла: джаз киштик, агъач тауукъ, джумушакъ тюкюю.

60-кѳ. Кѳурау эмда кѳош сѳзлени (атланы) тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Мыйы кѳайнатхан бир исси кюнде Муху Башына джол чыкъды бизге. Джол-суу кѳрюрге талай атлы ѳрлеб барабыз Шобайдакъ Чатны. (Х. О.)

2. Дууут Аягъындан чыкъды ачы кѳуугъун-кѳычырыкъ... Аскерни Схауат Сыртында джетгенди. («Татаркѳан» джырдан).

3. Юйюне кѳуру кѳайтмагъан джап-джангыз Гезохну джашы Бийнегер болгъанды. Минги Таудан башлаб, Улуу Инджик сууну бутагъы Къызылсуугъа дери джануарлагъа Бийнегерни огъундан кѳутулур джер болмагъанды. (Б. Х.)

4. Бир талай джылдан Кѳобан сууну башында, бусагъатдагъы Кѳартджуртну къатында, кѳарачай деген хансны табхандыла Кѳарчаны адамлары. Анга улуу кѳууангандыла. Кѳарчаны башчылыгъы бла элджурчуланы бир бѳлеги ары кѳчгенди. (Б. А.)

61-т. Тюбюнде берилген кѳош, кѳурау атланы кѳоша, айтымла кѳураб джазыгъыз.

Ташкѳеюр, Сарытюз, Огъары Мара, кѳара суу, Кѳара тенгиз, Каспий тенгиз, Кѳарачай район, Пушкин орам, Ставрополь край, Къызыл Къала, Бийчесын, айрыкъуйрукъ, бешбармакъ.

62-д. Окъугъуз; къош, къурау атланы тюблерин сыза джазыгъыз.

КЪУШ КЪАЯ

Лаба бла Уруп ёзенни бир-биринден айыргъан тауну тѣппесинде къол-аякъ да джеталмагъан къая барды. Қъарачайлыла анга Қъуш Къая дейдиле. Ол къаяны ёзеннге салыныб тургъан эрнинде къуш уя барды.

Хар кюн сайын, кюн джангы къакъгъанлай, уядан эки къуш учуб чыгъыб, мазаллы къанатларын джая, мийик кѣкде тас болуб кетедиле.

Кавказ таулары башларыча, чыммакъ-акъ башлы къарт, ташайыб баргъан къушланы ызларындан къарай, ёмюрледен бююннге джетген айтыуну акъырын айтыб тебрейди..... (Б. Х.)

63-т. «Терек бачхада» деген суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

§ 17. Къошакъ магъана берген аффиксле.

64-с. Айырылыб басмаланган аффиксле сѣзге къаллай магъана бергенлерине эсийигиз.

1. Джашчыкъ тенгли кюнюмде баш тутханма урунуб, болушханма ююме кирге-къургъа урулуб. (Ч. М.) 2. Уланчыкъ бла акъ тайчыкъ! Тау кёллеча терендиле экингде да къара кёзле. (Къ. Н.) 3. Кютюкню бойнуна къонгурачукъ такъгъанма, хаман ала къойнума, эрке этиб къойгъанма. (С. А.) 4. Джылама, джаным, ариучукъ, сакъышларынгы бир чач, башынгдагъы джарыкъ кёкге кёк кёзчюклеринги бир ач. Къолчугъунгу узат меннге, тур ёрге, тобукъчукъларынгдан ал башчыгъынгы, кел биргеме, Алёнушка, бирге излейик къарнашчыгъынгы. (С. А.) 5. Джукъ айырмагъанлай, ол адамчыкъ да оноу этерге кюрешгенча кёрюне эди.

Адам атны не гитче этиб, не эркетиб, не да хыликке этиб айтыргъа болады. Аны алай этер ююн, атха -чыкъ, -чукъ, -чик, -чюк деген тёрт вариантлы аффикс къошулады.

65-т. Берилген атладан аны эркетген, гитчелеген, хыликке этген формаларын къураб, юлгюдеча айтымла къураб джазыгъыз.

Бала, сабий, джан, ана, ата, эгеч, къарнаш, тенг, къоян.

Юлгю. Бала-балачыкъ. Атам айю балачыкъ тутуб келди. «Балачыгъым, аурумай турамыса?» — деб анасы эркетди. «Ол да анасыны балачыгъыды», — деб, Хасан анасыны айтханын этмеген сабийге къынгыр къарады.

66-т. Берилген сёзтутушланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз. Чыкчыкъкыны уясы. Добар мамурашчыкъ. Бурма къозучукъ. Къашха тайчыкъ. Къоркъакъ къоянчыкъ. Хыйла тюкчюк.

§ 18. Атны айырыу, къайтарыу.

Сынау соруула бла ишле

1. Ат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?
2. Джалгъаныу деб неге айтадыла?
3. Тюз атла бла иелик атланы джалгъаныуларында не башхалыкъ барды?
4. Тенг, тенгим, тенглери деген атланы джалгъаныуларын этигиз.
5. Къайсы болушланы барды бирча болуш аффикслери? Аланы бир-биринден къалай айырыргъа боллукъду? Мисалла келтиригиз.
6. Атла къалай къураладыла? Мисалла айтыгъыз.
7. Къош атла, къурау атла деб къаллай атлагъа айтадыла? Ала къалай джазыладыла? Мисалла келтиригиз.

Атны айырыу джоругъу

Айырыуну планы:

I. Ат-тилни кесеги, аны магъанасы.

II. Морфология ышанлары: I./ ал формасы (баш болуш); 2/ къуру да юсюнде болгъан ышанлары: а/ энчи неда тукъум атмыды? б/ тюз неда иелик атмыды? в/ бош, къош, къурау атмыды? 3/ тюрлениучю ышанлары: болушу, саны.

III. Айтымда къуллугъу.

Айырыуну юлгюсю:

Кетмейди, тенгим эсден бир кюнюнг, турады джашлай кезде тюрсюнюнг. (X. O.)

Тенгим — атды; кимим? деген соруугъа джууаб этеди, ал формасы — *тенг*, иелик атды, биринчи бетдеди (мени тенгим), бош атды, баш болушдады, бирлик сандады, айтымгъа член болмайды — айланууду.

Эсден — атды; неден? деген соруугъа джууаб этеди, ал формасы — *эс*, тукъум атды, бир тамырдан къуралгъаны себебли — бош атды, башлаучу болушдады, бирлик сандады, айтымда кетмейди деген сёз бла байланыб, аны айгъакълаб келеди, толтуруучуду.

Кюнюнг — атды, затны кёргюзеди, ненг? деген соруугъа джууаб этеди; ал формасы — *кюн*, тукъум эмда иелик атды, экинчи бетдеди (сени кюнюнг), баш болушдады, бирлик сандады, айтымда кетмейди деген сёз бла байланыб келеди (кетмейди ненг?— кюнюнг), башчыды.

Тюрсюнюнг деген ат да бу юлгю бла айырылады.

67-къ. Тюбюнде берилген айтымлада тюбеген атланы башында берилген юлгю бла айырыгъыз.

I. Адамны аллай бир кесек заманы болады: кёзлери бир джерге чыракъ барыб, башындан къайгъысы, сагъышы да кетиб, эсирген адамча, къарагъан джеринден башха джерге къараялмай, бир кесек заманны турады. (A. X.)

2. Бара-барыб тюзлени, чегет таланы,
Кёремисе, тенгим, сен солдат къабырланы?
Билемисе аланы минг-минг болгъанларын,
Тауда, ташда, сууда да тюбев къалгъанларын?
Буруу болуб душманнга, джерде джатханланы
Эшитемисе, тенгим, сен бизге айтханларын?

(Дж. X.)

68-т. «Бизни таула» деген суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

Кесигиз къурагъан хапарчыкъдан алтышар атны берилген юл— гюдеча айырыгъыз.

69-къ. Берилген текстни окъугъуз, баш салыгъыз, аллы бла тюз, ызы бла да ислик атланы айырыб джазыгъыз, болушларын белгилегиз.

.....

Халкъны суйген, халкъ суйген джырчыларыбызны бири Семенланы Къалтур онтогъузунчу ёмюрню аллында джашагъанды. Аны чам аты Хиджи болгъанды. Терен фахмусу, адамлыгъы, эркишилиги бла ол Къарачайдан тышында да айтылыб тургъанды. Хоншу миллетле Къалтурну кыйынлыкъда, зауукълукъда да излегендиле. Джырчы да, халкъла арасында шохлукъну джюрюте, изленген кюнюнде табылгъанды. Аны джашаууну юсюнден хапаргъа, аны ала-мат джырларына сейирсине, къууана, кёлюнг кёкге джете тынгылайса. (О. Р.)

70-д. Точкаланы орнуна керекли болуш аффикслени сала джазыгъыз.

Бир кесекден Тамара... къатын... чакъырыб, акъ дарийге чырма-лыб тургъан окъа бёркю... кьолун... алыб:

—Ма, муну сизге береме. Джарыкъ джашау... термилиб кетген кызла... бирини ачы джазыуун... шагъатды бу,— деб бёрк. Тамара-

ны башын... кийдирди. Бетинг³ ичинде кёрюннген алтынла, алтын окъала бла тигилген ариу оюула, джим—джим джылтырай, отча джанадыла. Тамара... бетин²... кюн таякъла тегюлгенча¹ болду⁴. (Ш.М.)

71-т. Берилген атладан, этимледен, сыфатладан аффикслени болушлугу бла джангы атла къураб джазыгъыз.

Абын, агъач, азат, ариу, баш, ач, тон, чепкен, келек, тик, чач, себ, боюн, бузла, буйрукъ, бёрк, джаз, джигер.

Кесигиз сайлагъан сёзле бла юч айтым къураб джазыгъыз.

72-т. Берилген сёзлени тамырларындан кшош атла къураб джазыгъыз,

Ай, джаякъ; дран, баш; айры, къуйрукъ; айры, къулакъ; акъ, сакъал; акъ, мыйыкъ; беш, тау; беш, джыллыкъ; беш, бармакъ; джюз, аякъ; джан, джаулукъ.

Кесигиз сайлагъан сёзле бла тёрт айтым къураб джазыгъыз.

СЫФАТ

(Аягъы)

1. Сыфат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?
2. Сыфатны магъанасы бла грамматика ышанларын айтыгъыз.
3. Сыфатны айтымда къуллугъун айтыгъыз, ачыкълаучу, башчы, хапарчы болуб келгенине мисалла келтиригиз.

§ 19. Тюз эмда къуралгъан сыфатла.

73-с. Окъугъуз, сыфатланы табыгъыз, аланы къалай къуралгъанларына эийигиз.

О, туугъан элим, анамы ариу кёзлери! Кюн келиб тийсе мийик башлагъа, сен ушамайса чыртда башхагъа. Къобан бауурунда шоркъулдай, къучагъын джая кёкде ай саннга, джарыгъын себеди кём-кём таланга.

О, туугъан элим, джулдузлу джерим! Арбазынг сайын—бир татлы тенгим. Ахсынса эсим, кыйналсам кесим, санга таяна, себед табама.

О, туугъан зауукълу элим, сююмлю анамы ариу кёзлери! (Къ. Н.)

△ Затны сыфат танытхан ышаны (асыулу^гъу) артыкъ неда кем боллу^гъун кѣргюзген сыфатха т ю з с ы ф а т дейдиле. С ѳ з ю ч ю н : мийик башла—мийигирек башла, чын^г мийик башла.

Затны сыфат танытхан ышаны артыкъ неда кем болур^гъа амалы болма^гъанын кѣргюзген сыфатха к ѳ у р а л г ѳ а н с ы ф а т дейдиле.

С ѳ з ю ч ю н : джу^лдузу^л (джерим) кѳурал^гъан сыфатды. Джулдузуракъ джер, эм джулдузу джер дерге болмайды. Кѳурал^гъан сыфат тилни башха кесеклеринден сѳз кѳурау^чу

аффикслени болушлу^гъу бла кѳуралады джу^лдузу^л деген сыфат атдан кѳуралады.

Тюз сыфатла затны гюрсюнюн /къызыл, сары карандашла/, ёлчесин уллу, гитче, алаша, мийик (таула), дамын (гатлы, ачы (фурма), энчи ышанларын (чомарт, акъыллы адам) кѣргюзедиле.

74-къ. Окъу^гъуз; хапарчыкъдан ал^гъы бурун тюз сыфатла бла ала ачыкълаб келген атланы, ызы бла кѳурал^гъан сыфатла бла ала ачыкълаб келген атланы айырыб джазы^гъыз.

ХОЧАЛАЙ БЛА ХУР-ХУР.

Эшекчикни эки кѳулагъы узун, кѣксюл гыбыты базыкъ, аякълары ингичкедиле...

Огъурсузну кѳзлери джукъ кѣрмейдиле. Анасындан кѳарау сокъур туугъанды. Атына да Огъурсуз атал^гъанды, андан огъурлу эшек джокъ эсе да дуняда. Хочалай къамчисин ишлетмейди. Огъурсуз, кѳарыуун, кючюн аямай, тири атлайды ташлы джолда. Сары туякъла джерни кѳызыу басадыла.

—Керексизге кѳыйнама, аяусуз этме, гюнахы да, сууабы да сеникиди,— деб тутдур^гъан эди Огъурсузну джюрегинден Хочалай^гъа атасы эшекчикни базардан келтирген кюн.

Учхараракъ кѳара^гъан джолоучу тубесе, буса^гъатда Хочалай^гъа айыб салы^гъа болур, къаланыб барады, кеси кесин элталмай деб.

Адам тилин билсе, былай айтыр эди анга Огъурсуз:

— Эй, джолоучу, айыб этме Хочалай^гъа. Хочалай аман джаш тюдю. Керексизге кѳыйнамайды, хатерими кѣреди.

Буса^гъатда уа кюн исси, чурукълары ауур. Солусун сыртымда бир кесек. Кѳызыл ташлагъа джетсек, ол тер тѣгерикди, мен а джашил кырдыкга джайыллыкъма. (Б. М.)

75-кь. Тюбюнде берилген айтымлада тюз сыфатланы тюблерин бир, кьуралгъан ланы эки сыз бла тартыб джазыгъыз.

1. Джазгы эртденде тютюнейди джер, кьыздыргъан кюнде тегеди ол тер. Ачады бизге халал кекюрегин, кьарай билгеннге береди кесин. (X. O.)

2. Саматчыкъланы арбазда уллу кьоз терек барды. Ол бек битмилиди. Терекни кьозлары бирси тереклени кьозларындан уллудула, джукъа тышлыдыла. Бу терекни Саматчыкьны кьарт аккасы, большевикле акъланы хорлаб, бизни элде кьызыл байракъ тагъылгъан кюн орнатханды.

76-т. Хар сыфатны салыб, бирер айтым джарашдырыб джазыгъыз.

Чырайлы, ариу, сыфатлы, суююмлю, батыр, таукел, ёхтем, джигит.

§ 20. Сыфатны тенгleshдириу дараджалары.

77-с. Окъугъуз; айырылыб басмаланган сыфатланы магъаналарына, аланы нек джюрютюлгенлерине эс ийгиз.

1. Джашил чегет, кьысыр кьаяла джасайдыла мийик сыртланы. Джюрегим салгъанды чегетде мийик уя. туугъан ююмдю бу джашил дуня. (X. H.)

2. Волга уллу сууланы бириди, Лена уа Волгадан уллуракъды. Ахмат Иссадан тамадаракъды, алай а Исса Ахматдан кючлюрекди.

3. Байкал эм терен келдю джерни башында. Кьып-кьызыл, кьапкьара, кем-кек улакъчыкьла ойнайдыла джаргамлада.

4. Морсыман, саргъылдым, кексюлдум лентала сатыладыла тюкенде.

Затланы сыфатла танытхан ышанларын тенгleshдирген заманда бирини ышаны бирини ышанындан кёб неда аз, неда ол ышанла бир-бири бла тенг болургъа боллукъдула. Бу затны танытыр ючюн, тенгleshдириу дараджа джюрютюледди. Сыфатны тенгleshдириу дараджалары тёрт кьауумгъа юлешинедиле: тюз, тенгleshдириучю, айырма, кемлик дараджала. Сёз ючюн: джашил чегет, джашил дуня — тюз дараджа; уллуракъ, кючлюрек — тенгleshдириучю дараджа; эм терен, кьып — кьызыл, кем-кек — айырма дараджа; морсыман, саргъылдым — кемлик дараджа.

△ Тюз дараджаны кърар ючюн, тюз сыфатлагъа аффикс кършулмады (мийик уя, мийик сырт).

Тенгешдириучю дараджа-ракъ, -рек (ачыкыладан сора), -ыракъ, -уракъ, -ирек, -юрек) /тунакыладан сора/ аффиксле

кършулуб къралады. Сѣз ючюн: Хасан Муссадан эслирекди, кючлюрекди, кърарулуракъды.

Айырма дараджаны кърар ючюн сыфатны аллында не эм, неда чынг деген сѣзчюкле келедиле (эм халал тенгим, чынг мийик тау).

Кемлик дараджаны кърар ючюн-сыман деген аффикс кършулады.

Сѣз ючюн: кързылсыман, сарысыман.

Затны тюрсюнюн, бетин танытхан сыфатланы кемлик дараджада салыр ючюн, алагъа башха аффиксле да кършулуругъа боллукъдула.

Сѣз ючюн: кѣк-кѣксюл, кѣксюлдюм; акъ-акъсыл, акъсылдым; -ракъ, -рек, -ыракъ, -ирек, -уракъ, -юрек аффиксле эки затны ышанларын тенгешдирмей келселе, кемлик дараджаны кѣргюзедиле.

Сѣз ючюн: таш дженгиликди, къроргъашын аууруракъды.

78-къ. Тенгешдириу дараджаланы къраргъан аффикслени белгилей джазыгъыз.

1. Сен туугъанса Урал тауланы ѳтгюр кѣкюрегинде, уллу Уралны магнит темири. Сени биширгенди тауушлу Донбассны от джюрегинден кързылыб алынган кърар ташкѣмюрю. (О. М.)

2. Бизни областа Къробан да, Теберди да уллу, терен сууладыла. Къробан Тебердиден уллуракъды, теренирекди.

3. Таракъ тишлеча, эм джити къраяла чатны башындан бизге кърарайдыла. Шобайдакъ Чатны чынг мийик тѣппесинден кърарадыкъ кѣм-кѣк кѣлге. (Х. О.)

4. Кѣксюлдюм талада сарысыман, кързылдым, къронгурсыман бузоула отлайдыла. Таугерий аууруракъ, Аслан да дженгилик гирни джыйырма кере ѳрге кѣлтюрдюле.

79-къ. Берилген сыфатладан тенгешдириу дараджаланы кърар джазыгъыз.

Айбат, ариу, асыл, базыкъ, батыр, боз, дуппукъ, джалкъау, джигер, джумушакъ.

Ю л г ю . *Етгюр* — *ётгюрюрек, бек (эм) ётгюр (джаш).*

80-т. Берилген атланы ышанларын тенглешидириб, айтымла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю . *Бусагъатда кече кюнден кысхаракъды. Кюн кечеден узунуракъды.*

Кече бла кюн; кыз бла джаш; Берхан бла Катя; къанга бла дран; темир бла къоргъашын.

Хайырланлыкъ сыфатла: *узун, кысха, тамада, кичи, тёзюмлю, тёзюмсюз, къалын, джукъа, къаты, джумушакъ.*

81-т. Тюз дараджаны айырма дараджагъа айландыра джазыгъыз.

1. Кёк къыппала, бурма шоркъала, бир джукълана, бир жана, къайры барасыз бирден тизилиб? 2. Сейир адет барды таулада, Къарачай бла Малкъарда:

— Къарнашым! — десе эркишиге тишируу, къарнаш болуб къалады ол ёмюрге. (Къ. Н.) 3. Урал таула эски таулары бирдиле. 4. Волга, Днепр, Печора Европада уллу сууладыла.

82-т. Берилген сёзтушулада сыфатланы кемлик дараджагъа сала, ала бла айтымла къураб джазыгъыз.

Мийик къаяда, уллу къуш, къара таш, гитче бала, къарыусуз балачыкъла, сары чапракъла, кёк тала, джашил бояу, мор къумач, кызыл муртху, ариу табигъат.

Ю л г ю . *Мийик къаяда — мийигирек къаяда. Къанатлыла уялары мийигирек къаяда этедиле.*

§ 21. Сыфатланы къурау.

83-с. Окъугъуз; айырылыб басмаланган сыфатланы тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларына эс ийигиз.

1. [△]Насыблы джылланы ызындан — джылла, толадыла Ленинни осиятлары. Аны [△]огъурлу кёзлеринде танылады [△]чексиз кёкню хурмети бла чомартлыкъ, джер бетли къоллары уа гузаба кымылдайдыла, эбли эмда ийнакълы. (Е. А.)

2. Къоркъакъ аягъым сени чѣбюнъю басхандан эсе, батыр ёлюгюм джатсын **огъурлу** кѣкюрегингде. (Къ. К.) 3. Джуртну суйсенг — джокъду сенден кемсиз бай, айырылсанг — табмазса къонакъбай. (Ч. М.)

Тилни тюрлю-тюрлю кесеклерииден: атдан, этимден, сѣзлеуден дегенча — сѣз къураучу аффикслени болушлугъу бла джангы сыфатла къураладыла. Сѣз ючюн: насыб — насыблы, огъур — огъурлу, чек — чексиз, къоркъ — къоркъакъ, кем — кемсиз.

84-къ. -лы (-лу, -ли, -лю) аффиксени болушлугъу бла сѣзледен сыфатла къурагъыз, алагъа да кесигиз атла къошуб джазыгъыз; аффикслени белгилегиз.

Ю л г ю. *Отлау — отлаулу джер.*

1) Отлау, 2) эс, 3) къозу, 4) насыб, 5) адеб, 6) джауум, 7) къайгъы, 8) басым, 9) сют, 10) фахму, 11) бичен, 12) эмен 13) тубан, 14) джалын, 15) кѣгюрчюн, 16) джубуран 17) къоян, 18) чибин.

85-къ. -сыз (-суз, -сиз, -сюз) аффиксени болушлугъу бла сыфатла къурагъыз; ала бла айтымла джарашдырыб джазыгъыз; аффикслени белгилегиз.

Ю л г ю: *Къайгъы — къайгъысыз адам.*

1) Къайгъы, 2) суу, 3) агъач, 4) таш, 5) кѣгет, 6) туз, 7) шекер, 8) кийик, 9) битим, 10) огъур, 11) къар, 12) таукел, 13) джауум, 14) булут, 15) тай.

86-т. Хар берилген сѣзге -лы, -сыз аффикслени къошуб, джангы сѣзле къурагъыз; ала бла айтымла джарашдырыб джазыгъыз; аффикслени белгилегиз.

Ю л г ю: *Отлаулу джерде мал дженгил семиреди. Отлаусуз джерде мал кечиндирген къыйнды.*

1) Отлау. 2) Чабакъ. 3) Къайгъы. 4) Агъач. 5) Адеб.

87-т. -укъ, -акъ, -гакъ, -ск аффикслени болушлугъу бла берилген сѣзледен джангы сыфатла къурагъыз; аланы къошуб, айтымла джарашдырыгъыз, аффикслени белгилегиз.

Ю л г ю. *Джылауукъ сабий анагъа къыйын болады.*

1) Къоркъ. 2) Джылау. 3) Юрк. 4) Тай. 5) Къалтырау.

88-кь. *-гъы, -хы, -неу, -ги, -неи, ею, -нею* аффиксле бла сыфатла къурагъыз; ала-гъа бирер ат къошуб джазыгъыз; аффикслени белгилегиз.

Ю л г ю. Былтыргъы бичен, тюненеги джангур.

Былтыр, тюнене, джаз, къач, бурун, (эртде заманда), къыш, эртде, кеч, бирсикюн, тамбла, алгъын, ингир, кюз.

89-кь. *-гъы, -ги* аффикслени болуштугъу бла орунлаучу болунда атладан оруну эмда заманны танытхан сыфатла къурагъыз; алагъа бирер ат къошуб джазыгъыз; аффикслени белгилегиз.

Ю л г ю. *Шахар* — *шахардигъы* адамла, *чегет* — *чегетдеги* кёгетле.

Шахар, чегет, орам, бачха, ферма, бригада, библиотека, базар, хоншубуз, гюрбеджи, ясли, август, май.

90-кь. Хар сёзю бир сыфат магъанада, экинчи да ат магъанада айтымгъа къошуб джазыгъыз; сыфат магъанада бир сыз бла, ат магъанада эки сыз бла тюрюн тартыгъыз.

Ю л г ю. Таукел адам ишин дженгил битдирир. Таукел ишин дженгил битдирир.

1. Таукел. 2. Батыр 3. Адебли. 4. Егюзчю. 5. Акъыллы. 6. Суусуз.

§ 22. Бош, къош эмда къурау сыфатла.

91-с. Окъугъуз, сыфатланы табыгъыз, аланы къалай къуралгъанларына эс ийигиз:

акъ сакъал	акъсакъал къарт	акъ сакъаллы къарт
чал баш	чалбаш тиширыу	чал башлы тиширыу
бедеу сырт	бедеусырт ат	бедеу сыртлы ат
бёгек джюрек	бёгекджюрек джаш	бёгек джюрекли джаш
къыргъый сан	къыргъыйсан аджир	къыргъый санлы аджир

Бир тамырдан къуралгъан сыфатха бош сыфат, эки неда талай тамырдан къуралыб, басым биринчи тамырда тас болуб бирге джазылгъан сыфатха къош сыфат, эки сёзден къуралыб, энчи басымы болгъан сыфатха къурау сыфат дейдиле.

Сѣз ючюн : акъ, чал, бедеу, бѣгек, кыргый — бош, акъса-къал (къарт), чалбаш (тиширу) — къош, бедеу сыртлы, кыргый санлы (ат) къурау сыфатладыла.

Затны тюрсююн, бетин танытхан эки сыфатдан къуралгъан сыфатла сызчыкъ (дефис) бла джазыладыла. Сѣз ючюн : кѣксюл-сары, къараууз-мор, акъсыл-кѣк (къумачла).

Къурау сыфатла **-лы, -лу, -ли, -лю** аффикслени болушлугъу бла къураладыла. Ала къошулгъан сѣзлени алларында келгенле сыфат, ат, санау болургъа боллукъдула, кеслери да башха джазыладыла. Сѣз ючюн : *акъ туюкълы ат, аслан кѣллю джаш, джети башлы эмген.*

92-къ. Сѣзледен бош, къош, къурау сыфатлары болгъан сѣзтутушла къураб джазыгъыз.

Кѣк, бѣрк; бухар, бѣрк; бурма, чач; эки, чарх; субай, сан; узун, боюн; къара, кѣз; кѣк, кѣз; джумушакъ, джюрек; сакъ, къулакъ.

Ю л г ю . *Къолан чепкен — къоланчепкен къыз, къолан чепкенли къыз.*

93-къ. Берилген эки сѣзден къурау сыфат къураб, анга да ол ачыкълагъан атны къошуб джазыгъыз, къурау сыфатны тюбюн тартыгъыз.

Ю л г ю . **Чал сакъаллы къарт.**

1) *Чал, сакъал;* 2) *кѣк, бѣрк;* 3) *бухар, бѣрк;* 4) *бурма, чач;* 5) *къара, кѣз;* 6) *субай, сан;* 7) *къанга, пол;* 8) *агъач, саб;* 9) *тѣрт, чарх;* 10) *юч, акъ.*

94-къ. Берилген эки сѣзден къурау сыфат къураб, анга да ол ачыкълагъан атны къошуб джазыгъыз; къурау сыфатны тюбюн тартыгъыз.

Ю л г ю . **Къалын къабукълу алма.**

1) *Къабукъ, къалын;* 2) *чач, чал;* 3) *боюн, узун;* 4) *тон, чубур;* 5) *бурун, батыкъ;* 6) *кѣз, къара;* 7) *чепкен, къолан;* 8) *къулакъ, сакъ;* 9) *билим, уллу;* 10) *джюрек, джумушакъ.*

95-къ. Къурау сыфатны сѣзлери, башха джазылмай, бирге джазылырча, атла бла байлаб джазыгъыз.

Ю л г ю . **Узун белли ат — узунбел ат.**

1) *Узун белли;* 2) *дран башлы;* 3) *мор чепкенли;* 4) *бухар бѣрклю;* 5) *къара къашлы;* 6) *ала кѣзлю;* 7) *акъ башлыкълы;* 8) *сюек саблы;* 9) *керме къашлы.*

96-д. Тышыгъыздан окъугъыз; тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз. Сыфатланы кѳргюзюгюз, ала къалай къуралгъанларын айырыгъыз. Азбар этигиз, сора китабны джабыб джазыгъыз.

СЮЕМЕ АДЕТИБИЗНИ

Джаман сюеме таулу адетни —
Таулуну кирсиз иннетин,
Таза сакълайды ёхтем миллетим
Адетде улуу хурметин,

Джаман сюеме юйню тѳрюнде
Уллугъа орун бергенни,
Адамлыкъ сыйны бизни ёмюрде
Неден да онглу кѳргенин. (Дж. Х.)

§ 23. Сыфатны атны магъанасында джюрююу.

97-с. Айырылыб басмаланган сыфатла айтымда не соруулагъа джууаб этгенлерине, айтымны къайсы члени болуб келгенлерине эс ийгиз.

1. Бир къарасам, сиз, чагъылгъан джюнлеча, мийиклени, джитилени джакълайсыз, бир къарасам, тѳппеледе куртлеча, джюрегими теренинде джашайсыз. (Х. Н.) 2. Уллула, гитчеле да ишге чыкъгъандыла. 3. Уллуу айтханын этмеген — уллаймаз (Нарт сѳз). 4. Сары ёгюзден къонгур иги тартады. Сары къонгурдан аууруракъды.

Сыфат, ат бла келмей, кеси атны магъанасында джюрге болады. Сыфат атны магъанасында келсе, ол санда да (джитиле) болушда да (джитилени) тюрленеди, айтымда атны къуулугъун этеди.

Сыфат атны магъанасында бу кѳзюуледе келеди:

1) Сыфатха кѳблукъ санны аффикс къошулса (мийикле, джитиле, уллула, гитчеле); 2) сыфатха болуш аффикс къошулса (Билим алыргъа уллула, гитчеге да джол ачылгъанды); 3) сыфатха иелик аффикс къошулса (уллубуз, терени, джигерибиз); 4) сыфатха эркекетген аффиксле къошулсала (ариучукъ, акъыллычыкъ, игичик).

98-къ. Берилген айтымлада сыфатланы тюрлерин айтымда къуулукъларына кѳре сызыгъыз (башчыны, хапарчыны, сансыз членлени, айланыну).

1. Келгенди ол бурунладан, эртделеден къала-къала, тау ёзенде эм мийикде, къая эрнинде эски къала. (С. А.) 2. Джайны узун, исси конлери джылча кѳрюнедиле. Теберди ёзеннге Украинадан, Ростов-

дан джаралыла, къачхынчыла кѣб келедиле. (Х. О.) 3. Уллу гитчени хатерин кѣреди. Волга Днепрден кенгди, узунду. 4. Джулдуз къашхалы, къанторучукъ, акътуякъчыкъ! Минги Тауну кѣк бузларындан саркъгъан, къулакъландан кѣмюклениб, саркъыб акъгъан, ёзенлеге шуулдашыб, чабыб эннген, асыры ариудан туб ташлары кѣрюннген, таза чокъуракъ суудан ичгенсе! (О. М.)

99-къ. Берилген айтымланы юлгюдеча тюрлендире джазыгъыз, сыфатланы айтымга член болгъанларына кѣре тюблерин сызыгъыз.

1. Сары ийнек къолан ийнекден сютлюдю.
2. Къара къумач акъ къумачдан багъалыды.
3. Уллу бычакъ гитче бычакъдан джитиди.
4. Къара топракъ саз топракъдан битимлиди.
5. Батыр адам къоркъакъ адамдан онглуду.

Ю л г ю . *Сары ийнек къолан ийнекден сютлюдю: Сары ийнек къоландан сютлюдю. Къолан сарыдан сютсюзю.*

100-т. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз, сыфатланы атны орунда (магъанасында) хайырландырыгъыз.

АРЕНДАТОР ХАСАН

§ 24. Сыфатны айырыу, къайтарыу.

Сыфат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

Тюз эмда къуралгъан сыфатла деб къаллай сыфатлагъа айтадыла? Сыфатны тенгешдириу дараджалары тилде нек джюрютюледиле? Тюз, тенгешдириучю, айырма, кемлик дараджала къалай къураладыла? Тилни башха кесеклеринден сыфатла къалай къураладыла? Аtdан, этимден, сёзлеуден къуралгъан сыфатлагъа мисалла келтир.

Бош, къош, къурау сыфатла деб къаллай сыфатлагъа айтадыла? Ала къалай къураладыла?

Сыфат атны магъанасында не кёзюледе джюрютюледиле?

Сыфат атны магъанасында джюрютюлсе, къалай тюрленеди, айтымны къайсы членлери болургъа боллукъду?

Сыфатны айырыуну планы:

I. Сыфатны тилде магъанасы.

II. Морфология ышанлары:

1) ал формасы (баш болуш, бирлик санда); 2) тюз неда къуралгъан сыфат; 3) тюз сыфатланы тенгешдириу дараджалары (тюз, тенгешдириучю, айырма, кемлик); 4) бош, къош, къурау сыфатла.

III. Айтымда къуллугъу: 1) ат бла келсе; 2) атны магъанасында джюрютюлсе.

Сыфатны айырыуну юлгюсю

Иги сёз халкъны кючюдю,

Зулмугъа кебин бичеди,

Ол игилени ишиди,

Осаллагъа къамчиди. (М. К)

Иги (сёз) — Затны ышанын (агъачын) танытады, ат бла бирге келеди, къаллай? деген соруугъа джууаб этеди, сыфатды, ал формасы — иги, ат бла келгени себебли болушда, санда тюрленмейди, (иги сёзню, иги сёзге, иги сёзледе), тюз сыфатды, тюз дараджадады, бир тамырдан къуралгъаны себебли, бош сыфатды, айтымда ачыкълаучуду (Къаллай сёз — иги сёз).

Игилени — атны магъанасында джюрютюледиле, ал формасы — иги, кимлени? деген соруугъа джууаб этеди, атны ачыкълаб келеди (кимлени ишиди? — игилени ишиди), иелик болушдады, кёблукъ сандады, тенгешдириу дараджасы джокъду, айтымда ачыкълаучуду.

Осаллагъа — деген сыфат да бу юлгю бла айырылады.

101-кь. Тюбюнде берилген текстледе тюбеген сыфатланы башында берилген план бла айырыгъыз.

Хасан бла Хусей салкын джайлыкьда кьойланы кютедиле. Ала юйдеги подряд бла ишлейдиле. Хасан Хусейден чърчегирекди, Хусей андан хомухуракъды. Экиси бир-бири бла джарашмайдыла.

Бир кюн алагъа Къасым келди. Ол аладан тамадаракъды, сюеги да уллуракъды, кеси да эслирекди. Къасым ала бла кѣб сѣлешди. Ол кюнден сора Хасан басымлыракъ, Хусей тирирек джашла бола башладыла.

102-т. Берилген сѣзтуушла бла айтымла къураб джазыгъыз.

Джигит партизанла, джазгъы кюн, эртденги сууукъ, тюнегеги къар, керти шохлукъ, абаданыракъ харбыз, беш башлы эмеген, тѣрт чархлы арба, адебли къызчыкъ, кенг джауорунлу джаш, къарыулу киши.

103-кь. Берилген сѣзледен сѣз къураучу аффикслени болушлугъу бла сыфатла къураб джазыгъыз.

Огъур, булут, адеб, джюн, намыс, сый, таш, буз, чырай, къайгъы, эртден, кече, бюгюн, тюнеге, джай, къыш, къач.

Ю л г ю . *Огъур-огъурлу адам. Кече — кечеги къонакъ.*

Кесигиз сайлагъан сѣзтуушла бла ючюшер айтым къураб джазыгъыз.

САНАУ

§ 25. Санауну магъанасы. Санчы, тизгинчи, юлюшчю, къауумлаучу санаула.

104-с. Айырылыб басмаланган сѣзлени магъаналарына эс бѣлюб окъугъуз, затны несин кѣргюзгенлерин, не соруугъа джууаб этгенлерин айырыгъыз.

1. Станция «Фобос» экиджюз суткагъа тѣрт джюз джетмиш миллиондан артыкъ километрни барыб, Марс планетаны спутниги болгъанды. **Джыйырма ючюнчю** январда минг тогъузджюз сексен тогъузунчу джыл станция Марс планетагъа сегизджюз километрге джууукълашыб, аны тѣгерегине джетмиш алты сагъат бла отуз минутха бир кере айланнганды.

2. Энди хар космос кемеге экишер, ючюшер, космонавт миниб, чыгъадыла. Космос станциялада экеулен, ючеулен, алтаулан болуб, космосда айла, джылла бла ишлейдиле. М.Манаров бла В.Титов, «Мир» космос комплекс ючджюз алтмыш беш кече бла кюнню ишлеб, Джерге сау-эсен къайтхандыла.

Затланы санын, аланы санауда тизгин орунларын, юлешиниулери бла къауумларын неда къуру санны кѣргюзген сѣзлеге с а н а у дейдиле. С ѣ з ю ч ю н : экиджюз (сутка), джыйырма ючюнчю (январь), экишер (космонавт), экеулен, онекини экиси.

Ненча? деген соруугъа джууаб этиб, къуру санны неда затланы санын кѣргюзген санаугъа с а н ч ы с а н а у дейдиле: отуз китаб, къыркъ беш.

Ненчанчы? деген соруугъа джууаб этиб, санауда тизгин орунларын кѣргюзген санаугъа тизгинчи с а н а у дейдиле: алтынчы (класс).

Ненчашар? деген соруугъа джууаб этген санаугъа ю л ю ш ч ю с а н а у дейдиле: экишер, ючюшер (космонавт). **Ненчаулан?** деген соруугъа джууаб этген санаугъа к ъ а у у м л а у ч у с а н а у дейдиле: экеулен, алтаулан.

Кѣбюсюне санаула атлагъа байланыб, ала бла бирге джюрютюледиле. Ол заманда ала не болушлада, не санлада, не иеликни бетлеринде тюрленмейдиле (юч алма, юч алманы, ючюнчю къызчыкъгъа, онушар китабны).

Санаула кеслери джюрютюлселе, болушлада, санлада тюрлендиле. Санаула атлача джалгъанадыла. Аланы болуш аффикслери бирча боладыла: С ѣ з ю ч ю н : алты — алтыны, экиси, алтыгъа, алтыны, алтыда...алма — алманы, алмагъа, алманы (ашадым), алмада...

105-къ. Санчы санауланы тублерин сыза джазыгъыз.

БИЛЕМИСЕ СЕН?

Эм джууукъ джуддуздан Джерге джарыкъ тѣрт джыл бла юч айгъа джетеди. Джарыкъ а ючджюз минг километрни бир секундха барады. Джер бла Кюнню ортасы джюз элли миллион километрди. Джаяу адам кюнюне отуз километр барса, Кюннге онтѣрт минг джылгъа джетерикди. Поезд сагъатха джюз километр барса, Кюннге джюз джетмиш джылгъа, самолѣт да бир сагъатха минг километр уса, онджети джылгъа джетерикдиле. (*Газетледен, журналладан*).

106-къ. Тизгинчи, юлюшчю, къауумлаучу санауланы тамырлары бла аффикслерин сызчыкъла бла айыра джазыгъыз.

биринчи парта	биришер тетрадь	биреулен
онунчу класс	онушар китаб	оноулан
ючюнчю стол	ючюшер алма	ючеулен
алтынчы терек	алтышар кертме	алтаулан

Тизгинчи санауну кѳурар ючюн, санчы санауну кѳыйырына ачыкѳладан сора **-нчы, -нчи**, тунакѳладан сора **-ынчы, -инчи, -юнчю, -унчу** аффиксле кѳошуладыла: экинчи, алтынчы, кѳыркѳынчы, биринчи, тогѳузунчу, ючюнчю.

Юлюшчю санау кѳурар ючюн, санчы санауну кѳыйырына ачыкѳ тауушладан сора **-шар, -шер**, тунакѳладан сора **-ышар, -ишер, -ушар, -юшер** аффиксле кѳошуладыла: алтыншар, дѳе

тишер, кѳыркѳышар, тогѳузушар, бешинер, тѳрткюшер

Кѳауумлачу санауну кѳурар ючюн, санчы санаугѳа **-ау,**

-еу, -ѳеу аффиксле кѳошуладыла: биреу, экеу (экини и тауушу тѳшгенди), ючеу, бешеу, алтау (алтынны **ы** тауушу тѳшгенди).

Бу аффикслеге да **-лан, -лен** кѳошулады: экеулен, алтаулан.

107-кѳ. Берилген санчы санауладан тизгинчи, колюшчю, кѳауумлачу санаула кѳураб джазыгѳыз

Онбир, дѳыйырма эки, кѳыркѳ сегиз, беш, эки, тогѳуз, дѳюз, минг, эки минг алты, тохсан, элли эки.

Эсгертиу. Кѳауумлачу санаула ондан ары бармайдыла.

108-кѳ. Айтымланы джазыгѳыз, санауланы кѳайсы кѳауумладан болгѳанларын башларында белгилегиз.

1. Дѳети кере ѳлчеле, бир кере кес. (*Нарт сѳз.*) 2. Атны тѳрт аягѳы болса да, ол да абынады. (*Н. с.*) 3. Беш кѳарнашны — бирер эгечлери. Эгечле барысы ненчадыла? (*Эл берген дѳомакѳ.*) 4. Бир сѳрѳюу кѳаргѳа учханды да кѳазыкѳлагѳа кѳоннганды. Хар кѳазыкѳгѳа экишер кѳаргѳа кѳоннганында, бир кѳазыкѳ артыкѳ кѳалгѳанды, кѳазыкѳ сайын бир кѳаргѳа кѳоннганында, бир кѳаргѳа артыкѳ болгѳанды.

Кѳаргѳала да, кѳазыкѳла да ненча болгѳандыла? (*Эл берген дѳом.*)

5. Кѳызчыкѳладан, дѳашчыкѳладан сегизеулен «Чемер кѳолла» деген кружокга дѳжѳрѳюдѳле.

§ 26. Бош, къош, къурау санаула, аланы тюз джазылыулары.

109-с. Столбикледе берилген санаулары къурамлары айыргъыз.

бир,	эки,	юч,	миллион,	онбир,	оше-дюз,	джыйырма
тёрт,	беш,	алты,	джеки,	онюч,	онтёрт,	онбеш,
ти,	сегиз,	тогъуз,	онбеш,	оналты,	онджегъузджюз,	беш,
джейырма,	отуз,	элли,	ти,	онсегиз,	онтогъуз,	экиджюз,
ли,	алтымыш,	джетмиш,	сексен,	минг,	ючджюз,	тогъуз-
миш,	сексен,	минг,	ючджюз,	тогъуз-	минг	оналты.

Бир тамырдан къуралгъан санаула бош санау дейдиле (биринчи столбикдегиле бош санауладыла).

Эки тамырдан къуралыб, бирге джазылгъан санаула къош санау дейдиле (экинчи столбикдегиле къош санауладыла).

Эки неда талай сёзден къуралыб, башха джазылгъан санаула къурау санау дейдиле (ючюнчю столбикдегиле къурау санауладыла).

△ Бош, къош, къурау болургъа боллукъдула тизгинчи, юлюшчю санаула: экинчи, экишер, дюз джыйырма биринчи.

Миллион, миллиард санаулада эки л (лл) джазылады.

Эки цифра, затланы санын кесгин билдирмей, джууукълашхан санны танытыб келселе, джазмада аланы араларына сызчыкъ (дефис) салынады: *беш-алты, юч-тёрт* къой.

Санчы санау цифра бла джазылыб, болушлада келсе, болуш аффиксле сызчыкъ бла айырыладыла: *6-дан 2-ни* алсанг, 4 къалады.

Юлюшчю эмда къауумлачу санаула цифрала бла джазылсала, аланы къурагъан аффиксле сызчыкъ бла джазыладыла: *2-шер, 2-лен*.

110-къ. Санаулары юч къауумгъа юлешиб джазыгъыз: бош, къош, къурау санаула.

Экеулен, алтынчы, джетмиш беш, алтышар, бир, онтёртюнчю, онсегиз, джыйырма биринчи, бешдюз, беш минг, алтыдюз онтогъуз, онушар, къыркъынчы, эки минг, миллион, миллиард, алтаулан, джетеулен, онтогъуз, юч миллион, минг, мингинчи, минг тогъузджюз сексен тогъузунчу.

111-къ. Санаулары сёзле бла джазыгъыз.

11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 220, 330, 4444, 55559, 7777, 3355, 770, 9990, 100 000.

112-т. Санауланы кьоша, айтымла кюраб джазыгъыз.

Ю л г ю . *Бир-эки айдан дерсле башланлыкъдыла.*

1. Бир-эки. 2. Юч-тёрт. 3. Беш-алты. 4. Тогъуз-он. 5. Экеу-экеу. 6. Экеу-ючеу. 7. Ючеу-ючеу. 8. Тёртюшер. 9. Тёртюшер-бешишер. 10. Юч-юч.

113-къ. Санауланы цифрала бла джазыгъыз, болуш аффикслени алагъа байлагъыз.

Ю л г ю . *12-ден 8-ни алсанг, 4 къалады.*

1) $12-8=?$	4) $202-6=?$	7) $80-70=?$
2) $10+10=?$	5) $321-11=?$	8) $90:3=?$
3) $3+12=?$	6) $16:4=?$	9) $10-4=?$

114-къ. Айтымлада тубеген санауланы сёзле бла джазыгъыз.

БИЛЕМИСЕ СЕН?

Кюнню диаметри 109 кере, юсю 12 000 кере, объёму да 300 000 кере уллуду Джерден. Алай деген: 9 челек будай — Кюн, бир будай бюртюкчюк да — Джер. Кюн кесине кёчерагъачыны тегерегине 27 суткагъа бир кере айланады.

Кюнню ичинде иссилик 20 000 000 градусха джетеди. Аны бир гитче бурхучугъу джерге тыссе, 100 километрле бла тегерекни кюдюрюб къояргъа боллукъду. (*Журналдан.*)

115-д. Санауланы сёзле бла джазыгъыз.

Съездлени Кремль къаласыны уллу сценасында кёлтюрюле-тюше тургъан 16 площадка барды. Аланы 6-да диаметри 17 метр болгъан тегерек орналгъанды. Сценаны джабыуу металлдан этилгенди. Аны узунлугъу 34 м, мийклиги 14 м, ауурлугъу уа 75 тоннады.

Кремлде Патчах тобну орус уста Андрей Чохов, Кремлни джауладан къоруулар ючюн, 1586 джыл куйгъанды. Аны ауурлугъу 39 тонна 987 килограммды, узунлугъу 530 сантиметрди, быргъысыны ауузу (калибири) — 89 см. (*Журналдан.*)

§ 27. Санауну айырыу, къайтарыу.

Санау деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

Санау магъанасына кёре ненча къауумгъа юлешинеди?

Санчы, тизгинчи, юлюшчю, къауумлаучу санаула нени кёргозедиле, къаллай соруулагъа джууаб этедиле?

Тизгинчи, юлюшчю, къауумлаучу санаула къалай кюраладыла?

Санау ат бла джюрютюлсе, болушлада, санлада тюрленемиди? Къуру санны кѣргюзсе уа?

Бош, къош, къурау санаула деб къаллай санаулагъа айтадыла?

С а н а у н у а й ы р ы у п л а н ы :

I. Тилни кесеги. Магъанасы.

II. Морфология ышанлары. 1. Ал формасы (баш болуш, бирлик сан). 2. Къуру да юсюнде болгъан ышанлары: а) бош, къош, къурау; б) санчы, тизгинчи, юлюшчю, къауумлаучу.

3. Башха ышанлары: болушу, саны, иелиги.

III. Айтымда къуллугъу.

А й ы р ы у н у ю л г ю с ю

Экинчи пионер отрядны экеулени бешишер терекден он терек орнатхан эдиле.

1. Экинчи — санауду; затны тизгинде орнун кѣргюзеди, ал формасы — эки; бир тамырдан къуралгъаны себебли, бош санауду; ненчанчы? деген соруугъа джууаб этеди, тизгинчи санауду; пионер отрядны деген сѣзтугуш бла бирге джюрютюледиди; ат бла келгени себебли болушда, санда тюрленмейди (экинчи отрядны, экинчи отрядха); айтымда — ачыкълаучуду (къайсы? ненчанчы отрядны? — экинчи отрядны).

2. Экеулени — санауду, къауумун кѣргюзеди, ал формасы — эки, бир тамырдан къуралгъаны себебли, бош санауду, ненчауланы? деген соруугъа джууаб этеди, къауумлаучу санауду, иелик атны магъанасында джюрютюледиди, ючюнчю бетди (аны ючеулени), баш болушдады, айтымда хапарчы бла байланыб келеди (экеулени орнатдыла), башчыды.

3. Бешишер (терекден) — санауду, затны юлюшюн кѣргюзеди, ал формасы — беш, бир тамырдан къуралады — бош санауду, ненчашар? деген соруугъа джууаб этеди, юлюшчю санауду, ат бла бирге келеди, болушда, санда тюрленмейди (бешишер терекни, бешишер терекден), айтымда — ачыкълаучуду (ненчашар терекден? — бешишер терекден).

Он (терек) — санауду, затны санын кѣргюзеди, ал формасы — он, бир тамырдан къуралады, бош санауду, ненча? деген соруугъа джууаб этеди, санчы санауду, ат бла келеди, болушда тюрленмейди, айтымда терек деген ат бла байланыб, аны ачыкълаб келеди — ачыкълаучуду.

116-къ. Санауланы сѣзле бла джазыгъыз, башындагъы юлгюдеча айырыгъыз.

1. 12 къанатлы учхандыла, 4 къауумгъа юлешингендиле, хар къауумда 3-шер къанатлы, хар къанатлыны 4-шер къанаты, хар къанатда джетишер тюк, хар тюкде 24-шер къуучукъ. 2. 12 къуш, 52 чаука, 365 чакъинджик бир гаккы табхандыла. 3. Джети къат кийими, барысы да тиймесиз. 4. Бир бѣркню тюрюнде 3 къарнаш. Суугъа кирсе, 1000 болады, суудан чыкъса, бир болады.

Джомакъланы неге айтылгъанларын айыргъыз.

117-т. Соруулагъа джууаб джазыгъыз, джууаблада тюбеген санауланы ауздан айыргъыз.

1. Сеннге ненча джыл болады?
2. Ненча къарнашынг, ненча эгечинг барды?
3. Кесинг ненчанчы джылда туугъанса? Къарнашларынг бла эгечлеринг а?
4. Къарнашынг неда эгечинг бла сен бир-биригизден ненча джылгъа тамадасыз?

118-т. Берилген сѣзтутушланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Алты ферма, алтынчы фермада, онушар ийнек, экеулен сауады, минг тогъузджюз онджетинчи джыл, минг сегизджюз джетмишинчи джыл, джыйырма экинчи апрелде, минг тогъузджюз бешинчи джыл, джюз джыл, минг тогъузджюз ючюнчю джыл.

119-къ. Берилген бош санауладан къош, къурау санаула къураб джазыгъыз.

Эки, джюз, юч, минг, он, тогъуз, отуз, алты, сексен, юч, он, беш, джети, сегиз, тѣрт, токъсан, сегиз, элли, биринчи, экинчи, алтмыш, сегизинчи, бир, къыркъ.

Ю л г ю . *Къош санаула: эки минг, юч минг...*

120-т. Суратка къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз, хапарчыкъда бош, къош, къурау санаула болсунла.

ПИОНЕРЛЕ БОЛУШАДЫЛА

АЛМАШ

§ 28. Алмашны магъанасы, аны айтымда къуллугъу.

121-с. Окъугъуз. Айырылыб басмаланган сёзле тилни къайсы кесеклерини орнунда джюрютюлгенлерин айтыгъыз.

1) Сохтала джырладыла, тепседиле, назму айтдыла. Кертиси да, ала аламаат артистледиле. Боюнларында къызыл галстуклары бла бу къара кёзлю, кёк кёзлю, ала кёзлю, къууанч бетли сабийлеге къарагъан, аланы джырлагъанларына тынгылагъан заманымда, ма была тенгли бир джашчыкъны хапары шаркъ деб эсиме тюшдю. Ол джашчыкъны ёмюрюмде кёрмегенме, кёрлюк да тюлме, алай а аны этген джигитлиги эсимден чыртда кетерик тюлдю. Аны юсюнден хапар айтыргъа борчлума мен. (Б. Т.)

2) Бизни школ джангыды. Аллай школ хоншу элде да ишленгенди.

3) Бизни классда отуз сохта окъуйду. Аллай бир сохта бешинчи «б» классда да барды.

Алмаш тилни кесегиди. Ол, кеслерин айтмай, затланы, аланы ышанларын, санын кёргюзеди. Алмашла кёргюзюучу неда соруучу сёзле боладыла.

Алмаш айтымда башчы, хапарчы, толтуруучу, ачыкълаучу болургъа да боллукъду. Ол айтымда атны, сыфатны, санауну къуллугъун этеди.

122-къ. Алмашланы айтымгъа член болгъанларына кёре, тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Джюрегимден¹ мен санга разылыкъ² береме, айтхан сёзюнгю манга бек багъалы кёреме⁴. (Къ. И.) 2. Мен Хаджи-Мырзаны кызы Зайнебме. Бу уа мени атамы къанлысыды: абычар къарнашымы Хамзатны бу ёлтюргенди. Сиз урсагъыз, мен къанындан ичерикме. (Батч. А.-К.)

3. Ананы сютю ананы джюрек къаныды. Ол къан ойнайды баланы санында. Ана джуртум мени анамды, мен сюеме аны джанымдан. (Б. Т.)

123-къ. Айырылыб басмаланган атланы, сыфатланы, санауланы алмашла бла ауушдуруб джазыгъыз, аланы нек джюрютюлгенлерин айтыгъыз.

Аслан сурат салыргъа бек тырмашады⁴. Аслан уллу болса, ту-

угъан джуртун суратлаб кѣб чыгъарма джазарыкъды. Бусагъатда Аслан суратчы болургъа хазырланады. Ол ариу суратла салыргъа излейди. Аслан суратчы Сосланны ариу суратларына сукъланыб къарайды. Асланнга онюч джыл быйыл апрелде толады. Аны тенги Иссагъа да онюч джыл болады. Аслан да, Исса да алтынчы классда окъуйдула. Аслан да, Исса да иги окъугъан, ариу халилери болгъан джашчыкъладыла.

Салынныкъ алмашла: *ол, аллай, аллай бир, ала.*

Эки текстни тенгледириб кѣрюгюз, алмашны тилде не магъанасы болгъанын айтыгъыз.

124-т. «Мени тенгим» деген темагъа джазылыб башланган сочинениени аягъын джетдиригиз.

МЕНИ ТЕНГИМ

Тенг деген сѣзден багъалы сѣз бармыды? Ол сѣз джюрюген джерде кишини кишиден кѣлю къалмайды. Къарачайда нарт сѣз джюрюдю: «Тенг болмасанг — кенг бол».

Мени тенгим кенг боллукъ тенгледен тюлдю. Ол...

АЛМАШЛАНЫ КЪАУУМЛАРЫ

△ Магъаналарына кѣре алмашла быллай къауумлагъа бѣлюнедиле:

1. Бетлеучю алмашла (*мен, сен, ол, биз, сиз, ала*).
2. Бегитиучю алмашла (*кесим, кесинг, кеси, кесибиз, кесигиз, кеслери*).
3. Соруучю алмашла (*ким? не? къаллай? ненча? ненчанчы?*).
4. Байлаучю алмашла (*ким, не, къаллай, неллай*).
5. Кѣргюзючю алмашла (*бу, ол, аллай, быллай, аллай бир*).
6. Белгилеучю алмашла (*бютеу, хар ким, хар не, хар бары*).
7. Белгисиз алмашла (*ким эсе да, не эсе да, къаллай эсе да*).
8. Огъайлаучю алмашла (*киши, бир киши, бир киши да*).

§ 29. Бетлеучю алмашла.

125-с. Айырылыб басмаланган сѣзлени магъаналарына эс не окъугъуз.

1. Рахатлыкъны ким сюеди? — **Ол, сен да, мен да** — саулай кеси къыйыны бла джашагъан миллет.

2. Къазауатха къаршчы кимле чыгъадыла? — **Ала, сиз да, биз да** — саулай джерни башында джашаргъа сюйген адамла.

Айырылыб басмаланган алмашлагъа бетлеучю алмашла деб нек айтадыла?

Мен, биз, сен, сиз, ол, ала бетлеучю алмашладыла.

▽ **Мен, биз** биринчи бетни алмашларыдыла. Сёлешген адам неда адамла кеслерин кёргюзедиле.

Сен, сиз — экинчи бетни алмашларыдыла. Сёлешген адам ким болгъанын неда адамла ким бла сёлешгенлерин кёргюзеди-ле ала.

Ол, ала — ючюнчю бетни алмашларыдыла. Сёлешген адамла кимни юсюнден сёлешгенлерин кёргюзедиле.

Бетлеучю алмашланы джалгъаныулары.

Бол.	1-чи бет	2-чи бет	3-чю бет	
Баш.	мен биз	сен сиз	ол	ала
Иел.	мени бизни	сени бизни	аны	аланы
Бер.	меннге бизге	сеннге сизге	анга	алагъа
Там.	мени бизни	сени бизни	аны	аланы
Ор.	менде бизде	сенде сизде	анда	алада
Башл.	менден бизден	сенден сизден	андан	аладан

Бирлик санда ючюнчю бетде **ол** деген бетлеучю алмашны тамыры сёдегей болушлада (баш болушладан къалгъанлада) **ан**-кесекге бурулуб, болуш аффиксле анга къошуладыла.

Иелик эмда тамамлаучу болушлада **мен, сен** деген алмашланы болуш аффикслери **-и** болады: *мени, сени*. Ючюнчю бетде **уа -ы** болуш аффикс къошулады: аны.

126-къ. Назмучукъну окъугъуз; 2чи бетни алмашлары къалай джазылгъанларын айырыгъыз. Тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

КАВКАЗ

Атам, анам сенсе, Кавказ!
Сени кемсиз сюеме,
Джюрегими теренинден
Санга салам неме.

Сенде чыгъад хар тюрлю
Дарман суула, гарала,
Сенде багъыладыла
Хар ауруула, джарала.

Уллуд сени келбетинг,
Кёбдю тауунг, чегетинг,
Мермер, кюмюш, алтынынг,
Дамлыд ашынг, кёгетинг.

Сени суйюб келелле
Узакъ-узун джерледен,
Келиб сенде солуйла
Шахарладан, элледен.

(Бот. А.)

127-т. Берилген алмашланы иелик бла тамамлаучу болушлагъа сала, айтымла къураб джазыгъыз.

Мен, сен, ол, биз, сиз, ала.

Ю л г ю . *Мени къарнашым сени сакълайды. Сени къарнышынг мени сакълайды.*

128-къ. Хапарчыкъны окъугъуз, баш салыгъыз. Бетлеучю алмашла бла ала байланыб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

.....

3

1

Апсаты ийиучю акъ кийиклени юсюнден Тебердукъа хапар айтыб башласа, Заур, кюле келиб, башын булгъайды.

Бир джолда алай этиб, къартны джанына тийди. Ол акъ джаныуарлагъа тюбер ючюн къалмагъанды. Ала адамлагъа алай бош джолукъмайдыла. Алай а, не келсин, энди джаш тёлю джукъгъа ийнанмайды. Ол эки кызычыкъ да ийнанмайдыла. Ол огъай, къартны хапарына кюллюклерин тыялмай тынгыладыла.

— Э-эй анасына уа, шо сора сиз, бурнун сюрте билмеген кызычыкъла, джашаудан не ангылайсыз? Сиз нени кёргенсиз? Мен акъ маралны ма бу кёзлерим бла кёргенме. Мен кесими анга терилтдирмедим, бирси уучулача, ызындан таяныб тебремедим. Алача барсам, ол манга адамча сёлеширге боллукъ эди. (А. Малышев.)

Ю л г ю . *Ол къалмагъанды.*

129-т. **Мен, сен** деген алмашланы бериучю болушха салыб, ала бла беш-алты айтым къураб джазыгъыз.

Ю л г ю . *Мен — меннге. Аскерде къуллукъ этген къарнашымдан меннге письмо келди...*

§ 30. Бегитиучю алмашла.

130-с. Эки столбикде берилген айтымланы магъаналарын бир-бири бла тенг-лешдиргиз.

1. Кесим сочинение джаздым.	1. Мен кесим сочинение джаздым
2. Кесинг кимге болушдунг?	2. Сен кесинг кимге болушдунг?
3. Кеси къайдан келеди?	3. Ол кеси къайдан келеди?

Кесим, кесинг, кеси, кесибиз, кесигиз, кеслери деген сёз-леге бегитиучю алмашла дейдиле.

Бегитиучю алмашланы магъаналарын кючлю этер ючюн, аланы алларына бетлеучю алмашланы салыргъа да болады: *мен кесим, сен кесинг, ол кеси, биз кесибиз, ала кеслери.*

Зат кимники болгъанын танытыр ючюн бегитиучю алмашлагъа
 -ники деген нелик аффикс къошулады: кесимики, кесингики, кесиби-
 ники, кесигизники, кеслериники.

Эсгертиу. Бегитиучю алмашлагъа биринчи экинчи бетледе, бирлик санда
 — -ники аффикс къошулуб къалады: кесимики, кесингики.

Бегитиучю алмашланы башха формалары да болады: кесимдеги, кесиндеги,
 кесибиздеги, кесигиздеги, кеслериндеги, кесимча, кесингча, кесибизча, кесим-
 чала, кесингчала, кесича, кесибизча, кесигизча, кеслерича.

Бегитиучю алмашла да бетледе, санлада, болушлада тюленеди-
 ле.

Бегитиучю алмашланы джалгъаныулары

Бол.	1-чи бет	2-чи бет	3-чю бет
Б.	<i>кесим, кесибиз</i>	<i>кесинге, кесигиз</i>	<i>кеси, кеслери</i>
И.	<i>кесими, кесибизни</i>	<i>кесинги, кесигизни</i>	<i>кесини, кеслерини</i>
Б.	<i>кесиме, кесибизде</i>	<i>кесинге, кесигизге</i>	<i>кесине, кеслерине</i>
Т.	<i>кесими, кесибизни</i>	<i>кесинги, кесигизни</i>	<i>кесин, кеслерин</i>
О.	<i>кесимде, кесибизде</i>	<i>кесингде, кесигизде</i>	<i>кесинде, кеслеринде</i>
Б.	<i>кесимден, кесибизден</i>	<i>кесингден, кесигизден</i>	<i>кесинден, кеслеринден</i>

131—къ. Нарт сёзлени окъугъуз, алада тюбеген бегитиучю алмашланы тюбле-
 рин сыза, болушларын белгилей джазыгъыз.

1. Кесим дегенде ёгюз тенгли кючюм бар, башхагъа дегенде ары-бери ишим бар. 2. Кесинг кесинги ойламанг, башха адам сени ойламаз. 3. Кесинге табсыз болса да, керти айт. 4. Кесинги кийим бла омакълагъандан эсе, билим бла омакъласанг игиди. 5. Кесини саламы болмагъанны мюрзеу берекети болмаз. 6. Биреуню мингинден кесинги биринг игиди. 7. Бёрюню айнытсанг, кесинги къабар. 8. Кеси къыйналмагъан иш къыйынын билмез. 9. Кесине оноу эте билмеген халкъгъа оноу эте билмез. 10. Кесин билген хоншусун билир, хоншусун билген а элин билир. 11. Кеси ючюн джукълагъан башха ючюн тюш кёрмез. 12. Кесине иги оноу этген халкъгъа да этер.

132-т. Берилген сѣзтутушланы кѡша, айтымла кѡраб джазыгъыз.

Сен кесинг. Кесинги китабынг. Кесинге айтама. Кесинги чакъырдыла. Сени кесингде. Сени кесингден.

Ю л г ю . Сен кесинг кѡайдан келесе?

133-кѡ. Бегитиучю алмашланы, айтымда кѡуллукъларына кѡре, тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Сен кими болгъан эдинг аны, ол сени кесине кѡысарча. 2. Сары гугурукку, кесин ъхтем этиб, кѡалгъан тауукъладан эсе алгъа барыргъа кюреше эди. (А. Х.) 3. Кеси кѡолубуз бла кесибибизге джашау ишлерикбиз. (Батч. А. -К.) 4. Кесибибизникиледен артха кѡалгъанбыз. 5. Мени кесигизге джѣнгерге элтигиз. (Кѡ. х. дж.) 6. Ала кеслерин не бек сыйдамлаб кюрешеле да, аладан эсе уа джарлы джаш чырайлы эди. (Кѡ. х. дж.) Биягъы, артха айланыб кѡачханды да, кеслериникилеге баргъанды. (Кѡ. х. дж.) 7. Кѡтаб кесингикиди, кесинг кѡалай сѡйсенг, алай эт. 8. Кесимме устаз. Биз кесибибизбиз бу ишни этерик.

134-т. Суратха кѡраб, хапарчыкъ кѡраб джазыгъыз, бегитиучю алмашла бла хайырланыгъыз

СПОРТПЛОЩАДКАДА.

С х е м а : бети, саны, болушу, айтымда къуллугъу.

1. Джалгъа, малгъа биз барыб, кесибизни туюгенбиз. (Къ. И.)
2. Муратыбыз бир болгъанын кесинг ариу билесе. (Б. А.)
3. Кесибизден кетсе да, осияты джашарыкъды. (Б. А.)
4. Къыйыны ашалгъан джарлыланы хакълары кеслерине табылыр оноу этилди..
5. Эталмайма кесиме джууб — джюрегиме табмай тылмачлыкъ. (Х. О.)
6. Ким биледи, не затды Кавказ?! Кесин къюсетген бир сёздю. (Х. О.)

§ 31. Кёргюзюучю алмашла.

136-с. Окъугъуз; кёргюзюучю сёзлени табыгъыз, аланы тилде нек керекли болгъанларын айтыгъыз.

1. Джашым, бу юйге барындан да сени къыйынынг къб киргенди. «Тартхан ёгюзге чыбыкъ бек тиер» дегенлей, ала сенден неллай бир тамада эселе, юйден аллай бир хайыр кёргендиле.
2. Андан сора, ол да къарнашларына къошулуб, аталарын джууб, кебинлеб асырагъандыла.
3. Алгъанмысыз муну тюесин дей, тёре юч къарнашдан соруу алгъанды.
4. Биз аны тюесин урламагъанбыз, ызын кёрюб айтханыбызгъа айтады, дегендиле.
5. Сени тюенги была алмагъандыла, бар да башха джерде изле, деб тюени иесин ашыргъандыла.
6. Мени сизден башха да ишим барды, аллай бош ишлеге, юйде бир аман къыз барды, ол да къарарыкъды, де да, кет да къал, сен кетгенден сора, мен аланы ишлерин тындырырма, дегенди къыз. (Къарачай халкъ таурухла).

Кёргюзюучю алмашла затланы, аланы ышанларын, агъачларын, санын кёргюзедиле.

Кёргюзюучю алмашлагъа быллай сёзле саналадыла: *бу, ол, аллай, быллай, аллай бир, быллай бир, анча, мынча, анчанчы, мынчанчы, анчаулан, мынчаулан, анчашар, мынчашар.*

Атланы магъанасында келселе, кёргюзюучю алмашла болушла да а т л а ч а джалгъанадыла. *Бу, ол* деген алмашла болушлагъа салынсала, аланы тамырлары тюрлениб, башха сёзле боладыла. Ол затны бу таблицада кёрюрге боллукъду.

Бол.	Бу		Ол	
	бирлик сан	кёблук сан	бирлик сан	кёблук сан
Б.	<i>бу</i>	<i>была</i>	<i>ол</i>	<i>ала</i>
И.	<i>муну</i>	<i>быланы</i>	<i>аны</i>	<i>аланы</i>
Б.	<i>мынга</i>	<i>былагъа</i>	<i>анга</i>	<i>алагъа</i>
Т.	<i>муну</i>	<i>быланы</i>	<i>аны</i>	<i>аланы</i>
О.	<i>мында</i>	<i>былада</i>	<i>анда</i>	<i>алада</i>
Б.	<i>мындан</i>	<i>быладан</i>	<i>андан</i>	<i>аладан</i>

137-т. Бу, ол деген кёргюзюучю алмашланы тюрю-тюрю болушлагъа салыб, аланы да къошуб, айтымла джарашдыргъыз; бу алмашланы тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю . 1. *Китабла устаздадыла, аланы андан алырса.* 2. *Мынга дерсин айтдыр.*

138-къ. Кёргюзюучю алмашланы тюблерин сыза, айтымда къуллукъларын айта джазыгъыз.

1. Ол чегетни артында бизни совхозну къышлыкълары бардыла. 2. Бу сабанла быйыл уллу битим берликдиле. Аллай битим алыргъа келир джылгъа да сабанчыла хазырланадыла. 3. Биринчи классда отуз сабий окъуйду. Анча сохта экинчи классда да барды. 4. Алтынчы классда хар сохтагъа алтышар тетрадь бла анчашар китаб бердиле. 5. Чемер уста омакъ стол ишледи. Быллай стол этерге бизни къолубуздан да келикди. 6. Эки кюнню ичине Осман ишин тындырды. Аллай бир заманны кюрешсек, ол этген ишни биз да бошарыкъ эдик. 7. Бюгюн алакат кюн болду. Джылны бу заманында быллай кюнле аз боладыла.

139-т. Берилген алмашланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Мынча, мынчаулан, анча, анчаулан, аллай, аллай бир, быллай, быллай бир, анчашар, мынчашар.

Кёргюзюучю алмашла иелик аффиксле бла келирге боладыла, ала бла бирге болушлада да джалгъанадыла; ол болумну бу таблицада кёрюрге боллукъду:

Бол.	1-чи бет	2-чи бет	3-чю бет
Б.	<i>бум, бубуз</i>	<i>бунг, бугъуз</i>	<i>бусу, быллары</i>
И.	<i>буму, бубузну</i>	<i>бунгу, бугъузну</i>	<i>бусуну, былларыны</i>
Б.	<i>бума, бубузгъа</i>	<i>бунга, бугъузгъа</i>	<i>бусуна, былларына</i>
Т.	<i>буму, бубузну</i>	<i>бунгу, бугъузну</i>	<i>бусун, быларын</i>
О.	<i>бумда, бубузда</i>	<i>бунгда, бугъузда</i>	<i>бусунда, быларын-да</i>
Б.	<i>бумдан, бубуздан</i>	<i>бунгдан, бугъуз-дан</i>	<i>бусундан, быларын-дан</i>

140-кь. Бу таблицаны юлгюсю бла ол деген кёргюзюучю алмашны иеликни юч бетинде да болушлагъа салыгъыз; иеликни эмда болушланы аффикслерин аууз бла айыргъыз, сёз ючюн: *ол-убуз-дан*.

§ 32. Соруучу эмда байлаучу алмашла.

141-с. Окъугъуз; туюбу сызылган сёзлени айтымлада къуллукъларына эс ийгиз, айтымла соруучу, хапарлаучу нек болгъанларын айтыгъыз.

1. Космосха биринчи ким учханды? 2. Космосха биринчи ким учханын билеме. Ол Совет адам Ю. Гагаринди. 3. Джер юсюнде кеси къыйны бла джашагъан адамла не сагъыш этедиле? 4. Аланы сагъышлары кимге да белгилиди: рахатлыкъ джашауду джер юсюнде. 5. Не хапар айт, не меннге тынгыла. 6. Къаллай бир къой кютесе? 7. Къаллай бир мал кютгенинги айт.

Ким? не? къаллай? неллай? къайсы? ненча? ненчанчы? ненчашар? ненчаулан? деген соруу сёзлеге соруучу алмашла дейдиле.

Соруучу алмашла болушлада атлача тюрленедиле; сёз ючюн: *кимни, кимге, кимден; ненчагъа, ненчада, ненчадан?* д. а. к.

Соруучу алмашла кёблукъ санда джюрюрге да боладыла: *кимле? неле? къаллайла?* д. а. к.

Соруучу алмашла иелик формада джюрюрге боладыла: *кимим? киминг? кими? кимибиз? кимигиз? кимлери?* д. а. к.

Соруучу алмашла, соруу магъанада келмей, айтымланы бир-бирине байлаб келселе, алагъа байлаучу алмашла дейдиле, сёз ючюн:

1) *Дерсин ким иги хазырласа, иги багъаны ол алыр.* 2) *Ким нени айтханы эсимде джокъду.* 3) *Ол ненча сёлешсе да, бир джараусуз сёзню айтмайды.*

142-кь. Соруучу алмашланы тублерин тарта джазыгъыз.

1. Аллаи акъыллы сёзчюклени кимден юреннгенсе? (*Къ. Д.*) 2. Сени атанг кимди? Не ишлейди? (*Къ. Д.*) 3. Неллайса бусагъатда? (*Къ. Д.*) 4. «Къайсыса?» — деб сорду. (*Къ. Д.*) 5. «Азретден не билесе?» — деди. (*Х. О.*) 6. «Айыб этме, сен къайданса, кимсе?» — деди. (*Х. О.*) 7. Атам, юч къошун алтынны алырса деб, осият этген эди. Къайсыгъыз алгъансыз? — деб сорду. (*Къарачай халкъ таурух-*

ла). 8. Сиз кимни кызыларысыз? Энди сиз неге джарарыксыз? (*Къарачай нарт таурухла*). 9. Чабышыуда сен ненчанчы болдунг? 10. Сизге ненчашар тетрадь джетди?

143-къ. Байлаучу алмашланы тюблерин тарта джазыгъыз, керекли джерине заптой сала барыгъыз.

1. Ала кѣб заманны бир-бири бла кенгешгендиле: кими джылкыны алайыкъ дегенди кими тууарланы кими кѣойланы кими хапчюкню алайыкъ деб кѣб чайкъалгъандыла. 2. Алайда юч къарнаш да бир-бири бла даулашыб бири бирине сен алгъанса деб кѣб кюрешгендиле, алай а ким алгъанн табалмагъандыла. Ала сагъыш этиб тѣреге барайыкъ ким алгъанн ол билликди деб тѣреге баргъандыла. (*Къарачай халкъ таурухла*). 3. Ненча къарасанг да машиналаны джюрюгенлерин кѣрлюксе. 4. Нени атсанг аны орусса. (*Нарт сѣз*). 5. Хасанны къайсы классда окъугъаны эсимде джокъду. 6. Тамбла къаллай кюн боллугъун билирге кыйынды.

144-къ. Айтымланы джазыгъыз. Къайсыла соруучу, къайсыла байлаучу алмашла болгъанларын айырыгъыз; соруучу алмашла болгъан айтымланы аякъларына соруу белгиле салыгъыз.

1. Ким джырлайды, ким тепсейди. 2. Ким хорлайды. 3. Ким ариу тепсесе, ёчню ол аллыкъды. 4. Не хапар айтадыла кѣонакъла. 5. Кѣонакъланы не хапарлары болгъанн айтыгъыз. 6. Ауругъан нелайды. 7. Ауругъан нелай эсе да, билмейбиз. 8. Ким кѣб айтыр, ким аз айтыр, билгенинча эт. 9. Къайсы школда окъуйса. 10. Къайсы школда окъугъаныгъызны бир айтчы, 11. Ненча джауса да, заран джокъду. 12. Спорт эришиуде бизни школ ненчанчы болгъанды экен. 13. Диктантдан ненчаулан «бешле» алгъандыла.

§ 33. Белгилеучю эмда белгисиз алмашла.

145-с. Окъугъуз; тюбю сызылгъан сѣзлени нек джюрюктюлгенлерин айырыгъыз, аланы айтымлада къуллукъларын айтыгъыз.

1. Бу ариулукъ, нюрге бѣлеб **хар нени**, тау джуртуму къучагъына алгъанды. (*Дж. Х.*) 2. **Къаллай эсе** да бир тюрлю урлукъланы атыб кюрешгенин кѣрселе: «Не зат салады экен бу?» — деб сейирсиниучен эдиле (*К. Б.*) 3. Шоркъа суула, джыр сокъмакъды джолугъуз — **хар биригиз** кюмюш кылын созады. (*Дж. Х.*) 4. **Не зат эсе** да алкъын белгиле болмагъан бир сезим, джюрекге кириб, тынчылыкъны алды. (*К. Б.*) 5. **Хар** эменни барды насыб белгиси, барды ышаны тамблагъы кюнюне: ёсюб келген, джетиб келген тѣлюсю джайылгъанды **хар бирини** тюбюне. (*Дж. Х.*)

△ Белгилеучю алмашла быладыла: *хар, бютеу, хар ким, хар не, хар бары, хар бири, сау, саулай бары; башха, хар къайсы, бары (барысы), бютеу бары.*

Белгилеучю алмашла болушлада эмда великде келирге да боладыла (алмашла *хар, сау* кеслери башларына джюрютюлмеген себебден, болушлада-затда тюрленмейдиле): *хар не, хар нени, хар неге, хар неден; хар нем, хар неми, хар неме, хар немде, хар немден, д.а.к.*

Белгисиз алмашла талай сёзден къураладыла: *ким эсе да, не эсе да, къаллай эсе да, къайсы эсе да, ким эсе да бир, не эсе да бир, ким да болсун, не да болсун, къаллай эсе да бир, неллай эсе да бир, къаллай бир эсе да, неллай бир эсе да, ненча эсе да, ненча эсе да бир, ненчанчы эсе да бир, ненчашар эсе да бир, ненчаулан эсе да, биреу, биреулен, бир къауум, бир бёлек, неме, д.а.к.*

Белгисиз алмашла болушлада тюрленирге боладыла; бу кёзюуде болушлада не ал с ё з тюрленеди, н е а р т с ё з тюрленеди, не да л с ё з да, а р т с ё з да тюрленедиле:

- 1) *кимни эсе да, кимге эсе да, кимде эсе да, кимден эсе да;*
- 2) *бир талайны, бир талайгъа, бир талайда, бир талайдан;*
- 3) *кимни эсе да бирни, кимге эсе да бирге, кимде эсе да бирде, кимден эсе да бирден.*

Белгисиз алмашла и е л и к формада келирге да боладыла, *кимибиз эсе да бирибиз, кимлерибиз эсе да бирлерибиз, д.а.к.*

146-къ. Белгилеучю алмашланы тюблерин тарта джазыгъыз.

1 3 4

1. Хар ким юлгерине ууакъ-ууакъ чачылдыла. 2. Хар ким кесини ишин билиб, тыйыншлысыча этерге излегени ачыкъды. 3. Мурат, школгъа хар кимден эртде барыргъа ашыгъыб, ушхуурну арт къабынын да эшикде чайнай, джолгъа чыкъды. 4. Аланы барысын ёлчелеб хазырлагъандан сора, алгъы бурун абадан сюрме бла джукъартды, аны ызындан, башха сюрмени алыб, сыйдамлады. 5. Бютеу эл аны айыбына джолукъдурургъа керекди. 6. Алайдагъыла бары эл Советге джыйылыб бардыла, алай а председателни табмадыла. 7. Сау къаллыкъ бу дохтур, хар кимге да бирча джан аурутуб, бир иги къарайды. (Б. Х.)

147-къ. Белгисиз алмашланы тюблерин тарта, айтымланы джазыгъыз.

2 4

1. Ким эсе да эшиклени къадауун салгъанды да кетгенди. 2. Ким да болсун, байгъа ышанган адамгъа налат болсун. 3. Анга джууаб этерге анасыны заманы джожъ эди, кимни эсе да къой терилерин алыб, ирагъач бла ийлей тура эди. 4. Ачыуун кимден болса да алыргъа керек эди. 5. Къыямытны неге эсе да ашыкъгъаны белгили

эди. 6. Кимледен эсе да афендиге келген кѳозула, аналарындан замансыз айырылганларына тансык болуб, чалмандан башларын кѳаратыб, макѳырадыла. 7. Бир бѳлек кѳатын, кѳапхакъ башына басыныб, джаулукулары бла бетлерин джаба, шыйыхха джити-джити кѳарайдыла. (А. Х.)

148-т. Белгисиз алмашланы кѳошуб, айтымла кѳурашдыргъыз. Белгисиз алмашланы тюблерин тарта джазыгъыз.

Ю л г ю : *Ишлерге бир джукъ беригиз.*

1. Биреулен. 2. Бир-бирле. 3. Кѳайсы эсе да. 4. Ненчашар эсе да. 5. Бир кѳауум. 6. Джукъ. 7. Ким эсе да. 8. Биреу. 9. Ким эсе да бир. 10. Не зат эсе да.

§ 34. Огъайлаучу алмашла.

149-с. Окъугъуз; тюбю сызылган сѳзлени магъаналарын айыргъыз, ала тил-ни кѳайсы кесегинден болганларын айтыгъыз.

1. Бир киши бизге сейир хапар-

ла айтды.

2. Тюнене пионерлеге кѳонакѳ-
гѳа бир адам келген эди.

3. Хасан бу ишден бир зат би-
леди.

4. Мусса, джыйылыуда бир
джукъ айтырса.

1. Бизге бир киши келмеди.

2. Мени бери келгеними бир
адам да кѳрмегенди.

3. Исса уа бу ишден бир зат
билмейди.

4. Аслан асыры кѳууаннгандан
бир джукъ айталмады.

△ Огъайлаучу алмашла ары-берини болмагъанын, джокълу гъун танытадыла, кеслерини да магъаналары айтым-да ачыкъ болады; айтымланы магъаналарына кѳре, ала белгисиз алмашлача келирге да боллукъдула. Огъайлаучу алмашла: *киши, бир киши, бир киши да, бир адам, бир адам да, бир зат, бир зат да, джукъ, бир джукъ, бир джукъ да.*

Огъайлаучу алмашла болушлада эмда иелик формада келирге боладыла: *Бир кишини хапары джокъду, бир кишиге айтмагъандыла, бир кишиде иши джокъду, бир кишибизни кѳрмедик*, д.а.к.

Бу юлгюледен белгили болганча, огъайлаучу алмашла огъайлаучу айтымлада неда айтымда огъайлаучу сѳзге байланыб келедиле.

150-кь. Огъайлаучу алмашланы тюблерин тарта джазыгыыз; ала айтымда къаллай сёзлеге байланганларын айыргыыз.

1. «Мени киши билмеген юч къошун алтыным барды, мен ёлгенден сора, алтынны джашыртын ал да, кереклинге джарат», — деб алтынны асырагъан джерин юретгенди. 2. Алайда ханны адамлары, ол къызны айтханын киши ангыламай, джанлаб кетгендиле. (*Къарачай халкъ таурухла*). 3. Мариямны атасы, Джамболат, ферма ишленгенле блады, къарнашы шахтада ишлейди, былайда анасы болмаса, кишиси джокъду. (*Б. Х.*) 4. Ол айтхан джерде бир зат да джокъду. 5. Не кёб айландыкъ эсек да, джукъ табмадыкъ. 6. Алийни окъуууна неда халисине бир адам сёз табмаз. 7. Бу сабий бир затдан да къоркъмайды.

151-т. Берилген алмашланы къошуб экишер айтым къурагыыз, биринде белгисиз алмаш болсун, экинчиде огъайлаучу алмаш болсун; алмашланы тюблерин тартыгыыз.

Ю л г ю : *Бригадагъа джукъ иерик эсегиз, ала барырма — менден ол джугъун джашырмайды.*

1. Бир киши. 2. Бир адам. 3. Бир зат. 4. Бир джукъ.

§ 35. Алмашны айырыу, къайтарыу.

Алмаш деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

Алмашла ненча къауумгъа юлешинедиле? Бетлеучю алмашла къалай тюрленедиле? Бегитиучю алмашла деб а къайсы алмашлагъа айтадыла? Аланы къаллай формалары болады? Кёргюзюучю алмашла къайсыладыла? Ала къалай тюрленедиле? Соруючу, байлаучю алмашла деб къаллай алмашлагъа айтадыла? Аланы бир-биринден къалай айырыргъа боллукъду? Белгилеучю бла белгисиз алмашла деб а? Ала къалай тюрленедиле? Огъайлаучу алмашланы белгисиз алмашладан къалай айырыргъа боллукъду. Мисалла келтиригиз. Алмаш айтымны къаллай членлери болургъа боллукъду?

А л м а ш н ы а й ы р ы у п л а н ы :

I. Тилни кесеги. Алмашны магъанасы.

II. Морфология ышанлары:

1. Ал формасы (баш болуш, бирлик санда). 2. Юсюнде къуру да бар ышанлары: а) къаууму, б) бети. 3. Болушу, саны, нелиги.

III. Айтымда къуллугъу.

А л м а ш н ы а й ы р ы у ю л г ю с ю .

Хауа алааматды бизни Кавказда,

Артукъ да сейирди эртденни джазда.

Сенде ариулукъну къайда кёрейим,

Аны къартлыкъгъа къалай берейим! (*Бот. А.*)

Бизни — алмашды, атны ачыкъялаб келеди, ал формасы — биз (бирлик санда — мен), бетлеучю алмашды, кёблюк сандады, биринчи бетдеди, иелик болушдады, айтымда ачыкъялаучуду (къайсы Кавказда? — *Бизни* Кавказда).

Сенде — алмашды, атны ачыкъялаб келеди (сенде ариулукъну), ал формасы — сен, бетлеучю алмашды, экинчи бетдеди, орунлаучу болушдады, айтымда ачыкъялаучу болуб келеди (сендеги ариулукъну дегенни магъанасын тутуб келеди).

Аны — алмашды, атны алмашдырыб келеди (ариулукъ деген атны орнуна джюрютюледи), ал формасы — ол, бетлеучю алмашды, бирлик сандады, экинчи бетдеди, тамамлаучу болушдады, айтымда этим бла байланыб келеди (нени берейим? — *аны* берейим) — толтуруучуду.

152-къ. Башындагы юлгю бла тюбюнде текстдеги алмашланы айыргъыз.

1. Юйюнде бир джугъу джокъ эди аны, ол себебден бютеу юйюрю ач эди. (*Б. Д.*) 2. Къар тюбюнде бир чёб башы къалмасын, сыйлы атны бизден киши алмасын. (*Б. Д.*) 3. Кишим джокъду къатымда, кимим къалсын артымда? (*Къ. И.*) 4. Джазылдым сеннге ашха, ашаргъа эт табмагъын мени этимден башха! (*Къ. И.*) 5. Ким да аямасын ишин, кючюн — ана тилин джарытыр ючюн. (*Къ. И.*) 6. Бу заман бизни борчлу этгенди, хар иште алчы болабыз. (*С. А.*) 7. Урунууду бизге джашау иеси, сюерге джюрек эркинди кеси. (*С. А.*) 8. Сосуркъа бютеу халкъны не къыйынлыкъдан да сакълаб тургъанды. (*Къарачай таурухладан.*)

153-д. Алмашланы табыгъыз, ала не сёзлени орнуна келгенлерин, алмашланы къайсы къауумларындан болгъанларын айыргъыз.

ДЖЕР ТЮБЮНДЕ

Суданны сууларында бир тюрлю чабакъ барды. Джаумла кёб болгъан кёзюуде ол джюзюб айланады, суула къуругъан заманда уа, джерде уя къазыб, анда туруучанды. Сууда айланса, жабралары бла, джер тюбюнде тургъан заманында ёпкелери бла солуйду. Аны тутар ючюн, чабакъчыла суу шоркъулдагъаннга ушаш тауушла чыгъарадыла, аны эшитгенлей, чабакъ да, таууш этиб, кесини къалайда болгъанын билдиреди. Ол заманда уа аны къазыб алгъан тынчды. (*«Ленинни байрагъы», 19.20.71*)

154-т. «Бизни къабыргъа газетибиз» деген суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

Кесигиз къабыргъа газетге джазыгъыз (пионер отрядда этилген ишни юскюнден).

СЁЗЛЕУ

§ 36. Сёзлеуню магъанасы. Сёзлеуню айтымда къуллугъу.

155-къ. Айырылыб басмаланган сёзле айтымда къаллай соруулагъа джууаб этгенлерин, тилни къайсы кесеклери бла байланыб келгенлерин, айтымда къуллукъларын айыргъыз.

1. Къызыл байрагъы джелде чайкъала, комбайн талмай орады будай. (Х. О.) 2. Халкъ джарыкъ джырлайды, тар ёзенледе кенг насыбны джолунда атлайды. (Дж. Х.) 3. Шош эртденни шош хауасын ийнакълай, субай бусакъ башын ёрге созады. (Дж. Х.) 4. Эртде бир элде джашагъандыла эки хоншу тийреде. (Б. У.) 5. Хамит бюгюн кеч уянганды. Тёгерекде джер сургенле кёбдюле. 6. Быйыл тамам джылы къыш болду.

Этим бла сыфатны айгъакълаб, аланы ышанларын кѳргюзген сѳзлеге сѳзлеу дейдиле (къалай орады? — *талмай орады*, къалай джырлайды? — *джарыкъ джырлайды*, быйыл (къыш) къалай болду? — *тамам джылы къыш болду*).

Алай бла ишни этилгенин кѳргюзген сѳзлени да (этимни) ышанлары болады. Сѳзлеу ишни къайда, къачан, къалай, не ючюн, къаллай болумда этилгенин, шартны, ишни мардасын кѳргюзеди.

Сѳзлеу айтымда кѳбюсюне болум болуб келеди.

Сѳз ючюн, башында берилген айтымлада *талмай, джарыкъ, эрте, бюгюн, кеч, тѳгерекеде* деген сѳзлеуле болумла болуб келедиле.

156-къ. Окъугъуз. Сѳзлеулени, айтымгъа член болгъанларына кѳре, тюблерин сызгыгъыз.

1. Ким биледи, дуня бюгюн былай, тамбла алай барады. Биз джарлылагъа да тууар эсе уа бир джарыкъ кюн. (*Кѳ. Д.*)

2. Бизни шахарыбыз джылдан джылгъа ёседи, уллудан уллу бола барады. 3. Къанамат бла Бийнѳгер Семѳндан айырылгъан джерлерин джашаугъа учхара кѳрдюле да, былайда тохтадыла. (*А. Х.*) 4. Олсагъатдан Сафар секириб орнундан ёрге къобду, Хаджосну аллына келди... (*Э. Х.*) 5. Тамбласыны экинчи, ючюнчю кюнюнде биягъы мен терезеден кѳз алмай къарагъанлай турдум, алай а джашны эслемедим. (*Кѳ. А.*)

157-къ. Берилген текстден сѳзлеуле бла ала айгъакълаб келген сѳзлени айырыб джазыгъыз.

Сууугъу тишлеринги джызылдатхан сууну шоркъулдагъаны алайгъа эшитилмейди⁴. Джаз алада сууму кѳлтюрюле болур эди, огъесе айюню джукъусуму сай бола башлай эди, неда болсун, Бойнакъ кѳзлерин ачмагъанлай, тау сууну къысыр ташлагъа кесин ургъан дюрген толкъунларыны тауушларын тунакы эшите башлады. Эм аллында аланы тауушлары аз-буз эшитиле эдиле. Артда ала шууулдай башладыла. Мычымай ташладан суу секирген тауушла къулакъланы сангсытыб тебретиле. Бойнакъ кѳзлерин ачды, бурну бла, джылагъанча, хауа солуду. джылыу ангылай, къарла эрий башлагъанларнда, ол ёрге кѳлтюрюле, къоба башлады. (*А. М.*)

Ю л г ю . Алайгъа эшитилмейди. Джаз алада кѳлтюрюле болур эди.

158-т. Берилген сѳзтутушланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Арлакъ барады. Бери келеди. Былайтын озады. Бюгюн келликди.

Амалсыздан айтады. Джарты-кърту эшитгенди. Сау-саламат келгенди. Эртденбла-эртде тургъанды. Анда-мында айланады.

Сёзлеуно къауумлары

Магъаналарына кёре сёзлеуле алты къауумгъа юлешинедиле: орунну, заманны, халны, марданы, сылтауну, муратны сёзлеулери.

§ 37. Орун бла заманны сёзлеулери.

159-с. Айырылыб басмаланган сёзлеулеуни магъаналарына эс не, ала не соруулагъа джууаб этгенлерин, къайсы сёзлеу бла байланыб келгенлерин айыра окъугъуз.

1. Мында тойгъа къараргъа ууакъ, уллу да бек сюе эди. (А. Х.)
2. Ибрахим, ол (Мухаммат-Амин) къатына келгенлей, артыкъсыз да къара тизгинлени онг джанындан сол джанына тийек бла тийиб, къадалыб окъургъа кюреше эди. (А. Х.)
3. «Восток-юшча», «Восток-тёртча» кемеле тамбла да космосха тизилирле, анда терен баразала салырла, хорламлагъа энтда не болурла. (Б. А. -К.)
4. Мурат эртденбла-эртде бетин, къолун джууду, дженгил кийинди. (Бот. А.)
Бусагъатда келгенме дейме да... Мени къой да челеклеринги ары сал. (Х. О.)

Ишни къайда этилгенин кёргюзген, къайда? къалайда? къайдан? къайры? къалайтын? деген соруулагъа джууаб этген сёзлеулеге орунну сёзлеулеридиле. Сёз ючюн: *мында, къатына, онг джанындан сол джанына, анда, ары* — орунну сёзлеулеридиле.

Ишни къачан этилгенин кёргюзген, къачан? не заманда? къачандан бери? къачаннга дери? дегенча соруулагъа джууаб этген сёзлеулеге заманны сёзлеулеридиле. Сёз ючюн: *тамбла, энтда, эртденбла-эртде, бусагъатда* — заманны сёзлеулеридиле.

160-къ. Берилген айтымладан орунну, заманны сёзлеулеридиле ала айгъакълаб келген сёзлеулеуни айырыб джазыгъыз.

1. Эртденбла кийиниб арбазгъа чыкъсам, адамланы бучхакъларындан танийма. Кишини бетин кёрюр ючюн, башымы ёрге кёлтюрсем, таркъанат кийиз бёркчюгюм джерге тюшюб къалады.

Хаман да ичинден бир макъамны айтады. Энди уллу джаш болгъанымда, ол макъам «Айджаякъ» джырныкъы болгъанын билеме. Аккам эртде ёлгенди, гюрджю киши да тас болгъанды. Аккамы къабырын атыб къоймайбыз. Хар джаз сайын анда джумдурукъ тенгли алаамат шапталла битедиле. Аны къатында кёб олтурама. (Байч. М.)

2. Тёбен джанында кюлакдан «гу-гу-гу-у» деб танг аласында уянган тюлюкю кычырды. (А. Х.)

3. Сафият баш энишге къараб ахсынды.

4. Ол джаш къалайгъа джанлады, машинасы былайда тура эди. (Х. О.)

Ю л г ю . Эртденбла кийиниб, ...

161-т. Суратха къараб айтымла къураб джазыгъыз. Айтымлада бу сёзлеуле бла хайырланыгъыз: *бийыл, джер-джерде, энишге, кечегиде, арлакда, къайдан эсе да, кече арасында.*

КЪЫШХЫ КЕЧЕ

§ 38. Хал бла марданы сёзлеулери.

162-с. Окъугъуз; айырылыб басмаланган сёзлеулени магъаналарын айыргъыз.

1. Ибрахим, секириб туруб, сора тапхада кир агъач аякъчыкъдан эрлай къурмачын алыб, амма-джукка эте келиб, биягъынлай анасыны къатына чёкдю. (А. Х.) 2. Ташкёмюрча къаралыб, этлери кемирилиб, кёрюнюб бет сюеклери, быланы былай кёрсем, чарс болуб кёзюм, тыгъылыб-тыгъылыб чыгъады сёзюм. (Къ. И.) 3. Заманны

джели, огъурсуз тылпыуу эсибизден кѣб затланы кѣората барады аз-аз. (Б. М.) 4. Суу не улуу кѣобса да, не хыны джюриуселе да толкѣунла, джаггаланы кемириб, ашаб, тас этиб кѣоялмайдыла. (Б. М.) 5. Чыммакъ акѣды бир кѣалабыз. Джылтыраб, джаныб кѣзюбюзню джарытады артыкъ. (Б. М.)

Ишни кѣалай этилгенин кѣргюзген, кѣалай? нечик? кѣалай бла? дегенча соруулагѣа джууаб этген сѣзлеулеге халны сѣзлеулери дейдиле. Сѣз ючюн: *эрлай, амма-джукка эте, биягѣынлай, ташкѣмюрча* — халны сѣзлеулеридиле.

Ишни неда шартны (сыфатланы ышанларын) кѣаллай болумда, не халда этилгенин кѣргюзген, кѣаллай бир? ненча кере? дегенча соруулагѣа джууаб этген сѣзлеулеге марданы сѣзлеулери дейдиле. Сѣз ючюн: *аз-аз, чыммакъ, артыкъ* — марданы сѣзлеулеридиле.

163-т. Берилген сѣзтутушланы кѣоша, айтымла кѣураб джазыгѣыз, халны марданы сѣзлеулерини айтымда кѣуллукѣларына кѣре, тюблерин сызыгѣыз.

Адамча сѣлешди. Адамыча джетдирди. Акѣыртын-акѣыртын атлайды. Асыры бек ачыуланады. Кѣбюсюне джырлайды. Джаланлай айланады.

164-т. Берилген сѣзлеге тыыншлы халны, марданы сѣзлеулерин кѣоша джазыгѣыз, кѣуралгѣан сѣзтутушланы ючюсю бла айтымла кѣураб джазыгѣыз.

Атланды, кѣабады, келеди, учады, мурулдайды, кѣадалды, этеди, энеди, ѣрлейди, чыгѣады, ишлерикди, кетерикди, айланлыкѣды.

Юлгю. *Атланды — мычымай атланды. Азрет мычымай джолгѣа атланды.*

165-т. Берилген сѣзтутушланы кѣоша, хапарчыкъ кѣураб джазыгѣыз, сѣзлеулени, айтымда кѣуллукѣларына кѣре, тюблерин, сызыгѣыз.

Терк джетди. Мычымай кѣайтдыла. Кѣбден кѣб болдула. Арымай-талмай ишлейдиле. Кѣууанч тыбырлы болдула. Эрлай-бурлай ишледиле. Тынч-ѣсен джашайдыла. Ариу джырлайдыла.

КѢАНАТЛЫЛА КѢАЙТДЫЛА

Быйыл джаз терк джетди. Кѣанатлыла да мычымай джылы джерледен кѣайтдыла....

§ 39. Сылтау бла муратны сёзлеулери.

166-с. Айырылыб басмаланган сёзлени маъаналарын айыра окъугъуз.

1. — Бёрю, Асланнга къонакъгъа нек баргъан эдинг?

— Хей, Тюлкую, ишинг алайгъа джетсе, сен да барыр эдинг.

Амалсыздан баргъан эдим. (*Джомакъдан.*)

2. Пристоп мияла кёзчюклерин джандырды, ачыудан ... батыкъ бурну, джангы бишиб, къабугъу артылгъан чюгюндюрча къызарды. (*А. Х.*)

3. Орусча къарыусуз сёлешгеним себебден анга айтырымы ангылаталмам деб къоркъама. (*С. А.*)

4. Исса алай усталыкъгъа айтады.

5. Мен сизге алай бош келгенме. 6. Хасан бизге алай биле-биле этгенди.

Ишни сылтауун кёргюзген, нек? не ючюн? не хыйсабдан? деген соруулагъа джууаб этген сёзлеулеге сылтаууну сёзлеулери дейдиле.

Сёз ючюн: *амалсыздан, ачыудан, себебден* — сылтаууну сёзлеулеридиле.

Ишни не мурат бла этилгенин кёргюзген, нек? не мурат бла? деген соруулагъа джууаб этген сёзлеулеге муратны сёзлеулери дейдиле.

Сёз ючюн: *усталыкъгъа, алай бош, биле-биле* — муратны сёзлеулеридиле.

Сылтаууну сёзлеулери аздыла. Ачыудан, амалсыздан, ачдан, телесине дегенча бир къауум сёз боладыла.

Муратны сёзлеулери да аздыла. Былагъа бошунагъа, бошунакъгъа, алай бош, усталыкъгъа, иш этиб, ётюрюкге, билир ючюн дегенча бир къауум сёз киреди.

167-т. Берилген сёзтутушланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз, сылтаууну, муратны сёзлеулерини тюблерин айтымгъа член болгъанларына кёре сызыгъыз.

Ачдан болгъанды, къууаннгандан харс урады, джан басыб айтады, ёмюрлюкге келгенбиз, бошнакъгъа айланады, бошнагъа сёлешеди, иш этиб келгенди, амалсыздан омакъланады, джюрексиниб джылайды.

168-т. Берилген сёзлеулеге этимле къоша, ала бла да айтымла къурай джазыгъыз

Абыныб, билмей, билиб, биле тургъанлай, семиргенден, хомулукъдан, джигитликден, ачыугъа, керексизге, къызбайлыкъдан.

Юлгю. Абыныб — абыныб джыгъылгъанды. Мусса къарангыда абыныб джыгъылгъанды.

§ 40. Бош, къош къурау сёзлеуле.

169-с. Окъугъуз, сёзлеулени къалай къуралгъанларына эс ийигиз.

Ары	бусагъатда (келди)	бир джары
бери	бюгюн (бу+кюн)	бекден бек
къушча (учады)	быйыл (бу+джыл)	бир аууздан
саулай	бираз (бир+аз)	кюн сайын
джертин	кюдден-буддан	танг аласында

△ Бир тамырдан къуралгъан сёзлеуге бош сёзлеу дейдиле. Сёз ючюн: ары, бери, къушча, саулай — бош сёзлеудиле.

Эки тамырдан къуралгъан сёзлеуге къош сёзлеу дейдиле.

Сёз ючюн: экинчи столбикдеги сёзлеуле къош сёзлеудиле. Къош сёзлеуле бирге неда дефис бла джазыладыла.

Эки неда талай сёзден къуралгъан сёзлеуге къурау сёзлеу дейдиле.

Сёз ючюн: ючюнчю столбикдеги сёзлеуле къурау сёзлеудиле. Къурау сёзлеуле башха джазыладыла.

170-кв. Берилген айтымлада бош, къош, къурау сёзлеулени башларында белги сала джазыгъыз.

3

1. Хопайны, Сафарны къолларында уа джюз тюрлю сылтау бла ненча мал къорайды? (Э.Х.) 2. Сени джауунг бизлей джолоучу болгъа эди... (Къ.Д.) 3. Мени атам да замансызлай адам къолундан кетди. (Х.О.) 4. Сен билмеймисе? Ала эртден сайын алай ачыладыла. Ингирде уа джоппу джыйылыб къаладыла. (Ш.М.) 5. Бюгюн сен башхала къатыш фронтну юсю бла учарыкъса, деб сынагъанча къарады. (Ш.М.) 6. Бир заманда Расулну аллында баргъан самолёт тютюнледи, баш энишге айланды. Расул тегерегине къараса — аны джау самолётла къуршоулаб тура. (Ш.М.) 7. Олсагъатдан Сафар, секириб орнундан ёрге къобуб, Хаджосну аллына келди. (Э.Х.)

171-кв. Берилген сёзлеулени юч столбикге юлешиб джазыгъыз (бош, къош, къурау сёзлеуле).

Анда, мында, анда-мында, онгда, солда, онгнга-солгъа, асыры, бек, артха, алгъа, бюгече, бираз, бирсикюн, аз-аз, кёзюу-кёзюу, дже-

тер- джетмез, ары-бери, арыб-талыб, аманны кеминде, къайда эсе да бир аууздан, бир кесек, бекден бек.

172-т. Берилген сѣзтутушланы кьоша, айтымла къураб джазыгъыз, бош, кьош къурау сѣзлеулени башларына белги салыгъыз.

Тамбла келликдиле, эртденбла окъурукъдула, бюгече боллукъду, бир аууздан айтдыла, джетер-джетмез киришдиле, саулай тутдула, баш энишге айландыла, бирге джетдиле, анда-мында эшитиледи.

§ 41. Сѣзлеуню къуралыуу.

173-с. Айырылыб басмаланган сѣзлеуле тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айтыгъыз.

1. Джай ишлеген—къыш токъ болур, ма менича, ишлемеген—ачдан ёлор, ма сенича. (И. А. Крылов). 2. Айтчы бир, Самыр, Хаджи-Осман байлай, мен джарлылай, ёлгюнчюннге дери алаймы турлукъбуз? (Э. Х.) 3. Ала мѣлекми болгъандыла кѣктюн джюрюрча, ... (Э. Х.) 4. Къандаур ат бла... ат джерде джанбашына олтуруб, кьошха къайтды. (Къ. Д.) 5. Мен не къадар алгъа къызыу барсам, ол да артха ол къадар къызыу джюрюй келиб, ахырында кѣзюмден думп болду. (Къ. А.) 6. Юйге кетмегиз, биз бусагъат келебиз. 7. Къыямыт сол къолун алгъа тутуб, бармакъларын кѣзюу-кѣзюу бюклей, санаб башлады. (Къ. Д.)

▷ Сѣзлеуле тюрлю-тюрлю амалла бла къураладыла:

1. Сѣз къураучу аффикслени болушлугъу бла атладан, сыфатладан, санауладан, алмашладан, этимледен, сѣзлеуледен къураладыла.

С ѣ з ю ч ю н :

-ча аффикс бла: адамча, уллуча, экинчича, менича, болурча, былтырча;

-лай, -лей аффиксле бла: ыргъакълай, менлей, джумушакълай;

-тын, -тин, -тюн аффиксле бла: огъартын, джерттин, кѣктюн; - (ына)а,

-(ин)е, -(син)е аффиксле бла: джанбашына, терсине, телисине, санчасына, узунуна, кенгине.

2. Болуш аффикслени болушлугъу бла:

—алгъа, артха, ингирге, усталыкъгъа, солгъа, онгнга;

—ингирде, кечегиде, эртденнгиде, кюндюзгюде;

—ачдан, джангъдан, эскиден, амалсыздан, ачыудан.

3. Эки тамырдан къруралгъан сѣзлеуле: бусагъат (бу + сагъат), бирсиюн (бирси + юн), бююн (бу + юн), быйыл (бу + джыл).

4. Эки бирча тамалдан къруралгъан сѣзлеуле: кѣзюу-кѣзюу, тюрлю-тюрлю, аунай-аунай, джата-джата дегенча сѣзлеуле.

5. Синоним тамалладан къруралгъан сѣзлеуле: кюнден кюннге, джер-джерден, гитчеден гитче, уллудан уллу дегенча сѣзлеуле.

6. Антоним тамалладан къруралгъан сѣзлеуле: эртден-ингир, джай-къыш, онгуна-солуна, кече-кюн дегенча сѣзлеуле.

174-къ. Берилген сѣзледен келишген аффиксле бла сѣзлеуле кърураб джазыгъыз.

Ачыкъ, бош, бир, биягъы, дюрген, джангы, джаяу, черкес, къруру, терс, сууукъ, шыкъырт, эски, хыйсаб, уста, къруш, джер, кѣк, ингир, эртден, ашхам, кече, кюн, къыш, джай, исси, къруш, бѣруу,

Ю л г ю. Ачыкъ—ачыкъча, ачыкълай, ачыкъ дан.

175-т. Берилген сѣзтушуланы къоша, айтымла кърураб джазыгъыз.

Бусагъатдан джетеркиди, джетер-джетмез тууайлайды, эртден-ингир джауумсурайды, ауа-сауа атлайды, солуна-онгуна урдурады, джата-къоба турады, джылдан джылгъа толтурады, кюнден кюннге аякъланады, бѣрюча улуйду, терсине барады.

176-къ. Сѣзлеулени кърурамларын сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Бирге, ачыудан, ашхамгъа, энишге, ърге, онгнга, анда-мында, экиндиде, тауча, биягъынлай, бир аууздан, терсине, туурада, къынгырына, былайтын, къачхыда, бираздан, бизлей, алача.

§ 42. Сѣзлеуню тенгleshдириу дараджалары.

177-с. Айырылыб басмаланган сѣзлеулени магъаналарын тенгleshдиригиз.

Акъртын келди. Акъртыныракъ келди. Бек акъртын келди. Акъртыныракъчыкъ келди.

Дженгил джетди. Дженгилик джетди. Асыры дженгил джетди. Дженгиликчик джетди.

Джууукъ олтурду. Джууугъурак олтурду. Асыры джууукъ олтурду. Джууугъуракчыкъ олтурду.

Кёб джыйды. Кёбюрек джыйды. Бек кёб джыйды. Кёбюрекчик джыйды.

Бир къяуум сёзлеу, сыфатча, тенгleshдириу дараджала къяурайды: тюз, тенгleshдириучю, айырма, кемлик.

Акъяртын, дженгил, джууукъ, кёб деген сёзлеуле тюз дараджададыла. Сёзлеу бу дараджада этилген ишни тюз болумда кёрюзеди, аны къяурагъан аффикс болмайды.

Акъяртыныракъ, дженгилирек, джууугъуракъ, кёбюрек—тенгleshдириучю дараджададыла, этилген ишни асыулулугъу артыкъ болгъанын кёрюзедиле, кеслери да-**ракъ, -рек** аффикслени болушлугъу бла къяураладыла.

Бек акъяртын, асыры дженгил, бек джууукъ, эм кёб—айырма дараджададыла. Бу дараджа этилген ишни асыулулугъу къалгъанладан айырылыб онглу болгъанын танытады, кеси да тюз дараджагъа **бек, асыры, эм** деген сёзлеу кёшулуб къяуралады.

Акъяртыныракъчыкъ, дженгилирекчик, джууугъуракъчыкъ, кёбюрекчик—кемлик дараджададыла. Бу дараджа этилген ишни асыулулугъу толу мардадан кемирек болгъанын кёрюзеди, кеси да тенгleshдириучю дараджадан-**чыкъ, -чик** аффикслени болушлугъу бла къяуралады.

178-къ. Берилген сёзлеулени тенгleshдириу дараджаларын къяураб джазыгъыз.

Акъярын, алай, былай, бери, аз, кеч, артыкъ, кем, энишге, ёрге, учхара, тёбен, ёрю-сюрем, алгъа, артха, аясуз, исси, терен, кючлю, аман.

Юлгю. *Акъярын—акъярыныракъ, бек акъярын, акъярыныракъчыкъ.*

179-къ. Тенгleshдириучю дараджаны къяурагъан аффикслени белгилей джазыгъыз.

1. Биз юй тубюнде, ары бармай, джунчуяракъ болуб сирелдик.
2. «Даута, сен саламлаш да юйде къал, биз быланы Къаракетланы тёбеден ашырыб къайтайыкъ»,—деди анам, ич джаулулугъуну чохун бегирек тарта. 3. Мени, бираз айыблыракъ айтыб, уялыб тургъанымы сезиб, устазыбыз келиб:

— Аферим, Аслан, сен къатынланы тауушларында башхалыкъны сезе билесе, — деди. 4. Меннге, хыликке этгенча, ышарыракъ къарай, кружкасы бла челегин суудан толтурду. 5. Ол кюн юйюбюзге кечирек келдим. (Б. Х.)

180-т. Бепилген сѣзтутушланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Энишгерек ийилди. Бек энишге тюшдю. Азыракъчыкъ эшитиледи. Бек узакъдан келгенди. Эм мийикге чыкъгъанды. Къатыракъ сѣлешеди. Бек джанбаш болгъанды. Къарангыракъчыкъ болгъанды. Тынч хорлады. Тынчыракъ тартды. Иссирек къабды. Игирекчик окъуйду.

§ 43. Сѣзлеуню айырыу, къайтарыу.

Сынау соруула:

Сѣзлеу деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

Сѣзлеу кѣбюсюне айтымны къайсы члени болады?

Орунну, заманны сѣзлеулери деб, къайсы сѣзлеулеге айтадыла?

Халны, марданы сѣзлеулери деб а? Сылтауну, муратны сѣзлеулери деб а? Бош, къош, къурау сѣзлеуле деб, къаллай сѣзлеулеге айтадыла? Сѣзлеуню тенгleshдириу дараджаларын сыфатны тенгleshдириу дараджаларындан къалай айырыргъа боллукъду? Сѣзлеу къалай къуралады?

Сѣзлеуню айырыу джоругъу

Айырыуну планы:

1. Тилни кесеги, магъанасы.
2. Къайсы къауумданды?
3. Бош, къош, къурау сѣзлеуле.
4. Къалай къуралгъанды?
5. Тенгleshдириу дараджасы.
6. Айтымда къуллугъу.

Айырыуну юлгюсю

Тюб этебиз джаулукъ бла келгенни,

Къылыч алыб, бизге къол кѣлтюргенни.

Келген **энтда** къылычындан джер къабар,

Джерибизде ууахтысын **терк** табар. (Б. А. -К.)

1. **Тюб**— сѣзлеудю; къалай? деген соруугъа джууаб этеди, халны сѣзлеудю, бир тамырдан къуралгъан бош сѣзлеудю, сѣз къурагъан

аффикси джокъду, тенглешидириу дараджасы джокъду, айтымда этебиз деген этимни айгъакълаб келеди (къалай этербиз?— туб этербиз), болум болуб келеди.

2. **Энтда-** сѣзлеудю; къачан? деген соруугъа джууаб этеди, ишни къачан этиллигин кѣргюзеди, заманны сѣзлеуюдю, бир тамырдан къуралгъан баш сѣзлеудю, тенглешидириу дараджасы джокъду, айтымда къабар деген этимни айгъакълаб келеди (къачан къабар?— энтда къабар), болумду.

3. **Терк**— сѣзлеудю; къалай? деген соруугъа джууаб этеди, ишни къалай этиллигин кѣргюзеди, халны сѣзлеуюдю, бир тамырдан къуралгъан бош сѣзлеудю, сѣз къураучу аффикси джокъду, тюз дараджадады, айтымда табар деген этимни айгъакълаб келеди (къалай табар?- терк табар), болумду.

181-къ. Айтымлада тубеген сѣзлеулени башында келтирилген юлгю бла айыргъыз.

Кече таулада джангур уллу джауду, танг аласына суу къобду. Тамырлары бла келген терекле, дюккючле джер-джерде шындык болдула. Экинчи кюн суу бираз чѣкдю, джагъада джашагъанла отуннга джайылдыла. Къарт Махмут бла тамада джашы Алиса, балта, джиб алыб, сууну бойнун тебретиле.

Ала арбаздан чыгъаргъа, Алисаны юч джыл болгъан къаракѣз джашчыгъы: «Аття, мен да барайым»,— деб ызларындан чабды. «Кел, джашчыгъым»,— дей, Махмут аны къойнуна алды. (Х. М.)

182-т. Берилген сѣзтутушланы къоша, хапарчыкъ къураб джазыгъыз. Тѣрт сѣзлеуню башында берилген план бла айыргъыз.

ДЖАЗ

Быйыл эртде келди. Джылы болдула. Мычымай къайтдыла.

Къурмашча чакъдыла. Хар къайда башланды. Джертин учадыла. Бюгюн барлыкъбыз. Анда кѣб джыярыкъбыз. Къууанч тыбырлы болуб къайтырыкъбыз.

ЭТИМ

§ 44. Джегилиучю бла джегилмеучю этимле.

183-с. Окъугъуз. Бети, саны, заманы болгъан неда болмагъан этимлеге эс ийигиз.

Аязлы кечени ауурлугъу кетгенди. Узакъда къанатлыланы таушларындан сора джукъ эшитилмейди. Болгъан бары терен джукъу-

дады. Чууакъ кѣкде джулдузла накъутналмаз бюртюкчеча джанадыла.

Мычымай, ала джукъара башладыла. Аязчыкъ кѣлтюрюлюб, терклени чапракъларын шыбырдатды. Къайда эсе да чегет къыйырындан къанат таууш эшитиледи. Къулакъланы, ёзенчиклени басыб тургъан чегет уяна башлады. Кюн чыкъгъан джанында, танг белги бериб, джарый тебрегенди.

Узакъ сыртланы ауангылары эслендиле. Балдыргъанланы, мусхотланы, чегет бауурда эсирик ёсген расаны бир-биринден айырыб танырча болду. Эртденги хауада гокка хансланы ийисгеб туруруг келеди. (X. O.)

△ Этимле, джегилиулере кѣре, эки къауум боладыла: 1) джегилиучю этимле, 2) джегилмеучю этимле. Сёз ючюн: кетгенди, эшитилмейди, джанадыла, башладыла, шыбырдатды — джегилиучю этимледиле.

Мычымай, кѣлтюрюлюб, басыб, тургъан, уяна, бериб, джарый дегенча этимле джегилмеучю этимледиле. Ала бетледе, санлада тюрленмейдиле.

184-къ. Берилген текстден аллы бла джегилиучю, ызы бла джегилмеучю этимленни айырыб джазыгъыз.

Къараууз кѣкню кюн чыкъгъан джаны онгуб, хуппеге бет алыб башлагъанды. Аны джарыгъындан къачханча, джулдузла, бирем-бирем седиреб, кѣзден ташаядыла. Танг белги бериб башлагъанына къууаныб уянган къанатлычыкъла анда-мында таууш этиб тебрегендиле. Гугурукла, бир-бирине эришгенча, тамакъларын бошлаб къычырадыла. Тейри джарыкъда келеккеси кѣроне да дагъыда кѣзден ташая, бир атлы келалгъанын келиб, стансеге джетди. Къыйырамны мюйюшонден эки-юч юй озгъанлай, ол, къысха тохтаб, секириб атдан тюшдю. Къара маскечкини керексиз заманда чабханына не эсе да бирле айта, атын эшик юсюне сюелиб тургъан къарауулгъа тутдуруб, ашыгъыш юйге кирди. (Къ. Д.)

Ю л г ю. *Джегилиучю этимле: башлагъанды, ташаядыла, ...
Джегилмеучю этимле: чыкъгъан, онгуб,...*

185-къ. Джегилмеучю этимледен джегилиучю этимле къураб джазыгъыз.

Санай, санагъан, санарыкъ, атхан, ата, тийген, тиерик, тие, кирген, кирлик, кирир, сыйыргъан, сыйырлыкъ, ашырыр, ашырлыкъ, ашыра, таныгъан, таныр, танырыкъ, кетген, кете.

Ю л г ю. *Санай—санайма, санайса, санайды, санайбыз, санайсыз, санайдыла.*

186-кь. Джегилиучю этимледен джегилмеучю этимле къураб джазыгъыз.

Баргъанма, окъугъанма, окъурукъма, джазама, джазгъанма, джазарыкъма, излейме, излегенме, излерикме, санарыкъма, санайма, санагъанма.

Ю л г ю. *Баргъанма—баргъан, окъугъанма—окъугъан,...*

§ 45. Кёчюучю бла кёчмеучю этимле.

187-с. Окъугъуз. Айырылыб басмаланган этимледен къайсыла келирге боллукъ-дула тамамлаучу болуш бла бирге?

Кёлтюрейик мюклени
Бирикген кючню салыб,
Урунайыкъ, ишлейик,
Пайыбызны тенг алыб.

Кёлтюрюлюб булутла,
Чагъылыныб, чачылыб,
Кенгден кюрен тартылды,
Чууакъ аяз ачылыб. (Къ. И.)

Тамамлаучу болушдагъы атла, алмашла бла сёзтутуш къураб келген этимлеге кёчюучю этимле дейдиле. Къалгъан этимле кёчмеучю этимледиле.

▴ Кёлтюрейик, салыб, ишлейик, алыб—кёчюучю этимледиле. Бу этимле тамамлаучу болушдагъы атла бла сёзтутуш къураб келедиле. Кёлтюрейик нелени?— мюклени, салыб нени?— кючню, алыб нени?— пайыбызны.

Кёлтюрюлюб, чагъылыб, чачылыб, тартылды, ачылыб— кёчмеучю этимледиле. Бу къауум этим тамамлаучу болушдагъы атла бла сёзтутуш къурамайды. Кёлтюрюлюб неди? дерге болмайды.

188-кь. Берилген текстден кёчюучю этимле бла аланы айгъакълаб келген тамамлаучу болушдагъы атланы, алмашланы, аланы орунларында джюрютюлген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Байла, бийле къаласын сюнгу бла чачханбыз, эркинликни эшигин джарлы халкъгъа ачханбыз. Арендагъа алгъан джерибиз табылады бошуна. Эринмей чалкъы тарт—бичен ишле кышынга.

Дууа суула ичмейбиз джараланы багъаргъа, больницаала ачылгъандыла аурууланы багъаргъа.

189-кь. Текстден алгъа кёчюучю, ызы бла кёчмеучю этимлени айырыб джазыгъыз.

Кичибатыр бла Юнус, джаугъа заран сала, заманны къалай

кетгенин билмейдиле. Къыш келгенликге, ала инджилмейдиле. Халкъ, джашланы къайгыларынын этиб, джылы кийим кереклилерин табдырады. Къайсы элге барсала да, къайсы юйге кирселе да, алагъа къууанадыла. Бу джерледе къалайлада эсе да партизанла айланганларына джашла ишексиздиле. Алай а тюртюлмейдиле. Заман тохтаусуз кетиб баргъанча, джигит партизан джашланы джаугъа салгъан заранларыны саны да ёсе барады. (Ш. М.)

Ю л г ю : Кёчючю этимле: сала, билмейдиле,...

Кёчмеучю этимле: инджилмейдиле, барсала,...

190-къ. Кёчючю этими болгъан сёзтутушланы биринчи столбикге, кёчмеучю этими болгъанланы да экинчи столбикге джазыгъыз.

1. Космосха чыгъаргъа. 2. Лампаны джандырса. 3. Джолдан джанлаб. 4. Элге джете. 5. Сууукъдан буюгъургъа. 6. Сууну тыйгъан. 7. Спортну суюуб. 8. Юй джыйыб. 9. Хапарны эшитдик. 10. Автобусдан тюшерге. 11. Письмо джазаргъа. 12. Айтым къураб. 13. Арбазны сибирирге.

191-т. Башында берилген сёзтутушланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю . *Бизни космонавтларыбыз космосха чыгъаргъа къоркъмайдыла.*

§ 46. Къарыулаучу форма.

192-с. Окъугъуз; айырылыб басмаланган этимлени магъаналарына эс ийгиз.

1. Джазгъы эртденде **тютюнлейди** джер, къыздыргъан кюнде **тёгеди** ол тер. (Х. О.). Джазгъы эртденде **тютюнлеялады** джер, къыздыргъан кюнде **тёгалады** ол тер.

2. **Ачады** бизге халал кёкюрегин, къарай билгеннге **береди** кесин. (Х. О.) **Ачалады** бизге халал кёкюрегин, **къараяла** билгеннге **бералады** кесин.

▴ Къарыулаучу форма иште артыкъ кюч салыныб этилгенин танытады. Этимни бу формасы **-ал, -ял, аффиксле** къошулуп къуралады.

Сёз ючюн: **тёгеди—тёгалады, тютюнлейди — тютюнлеялады, кьой—къоялады; -ал, аффикс** тунакы тауушладан **сора, -ял** ачыкъладан, **й-ден** сора джюрюйдюле.

193-кь. Берилген этимледен къарыулаучу форманы къураб джазыгъыз, аны къурагъан аффикслени белгилегиз.

Бар, бер, сана, ишле, тый, сугъар, ызла, тут, чамлан, аша, джай, къобар, солут, тамышдыр, таян, ор, джанла, биле, къайнат, атлан, сыйла, дженг, джаб, сюрмеле, къуй, сой.

194-кь. Берилген текстде тубеген этимлени къарыулаучу формагъа сала джазыгъыз.

АСХАТ

Асхат алтынчы классха джюрюйдю. Ол дерслерин кеси этеди. Дерсден сора атасына болушады. Асхат малланы тублерин кюрейди, алагъа аш салады, суу ичиреди. Ол тенглери бла ариу ойнайды, кесинден гитчелени джубатады, аланы джырларгъа, сурат салыргъа юретеди. Адамла Асхатха уллу бюсюреу этеди-ле.

195-т. Берилген сѣзтушлада этимлени къарыулаучу формагъа сала, ала бла айтымла къураб джазыгъыз.

Байрамгъа хазырланадыла. Назмуланы окъуйма. Джырланы джырлайма. Арбазны джыяма. Орамны сибиреме. Плакатла джазама. Ишими этеме. Къолумдан келеди. Болушурча болгъанма. Аманни-игини ангылайма.

Ю л г ю. *Байрамгъа хазырланадыла—байрамгъа хазырланадыла.*
Школ сабийле байрамгъа кеслери хазырланадыла.

§ 47. Огъайлаучу форма.

196-с. Окъугъуз; айырылыб басмаланган этимлени магъаналарын айырыгъыз.

Сени ючюн, джуртум ючюн энтда да
Отдан, суудан, буздан да **джанламам**
Къаным **урмай** тохтагъынчын, дунияда
Къарыууму, кючюмю да **аямам**.

(Б. А. -К.)

Огъайлаучу форма ишни этилмегенин кѣргюзеди, ишни огъайлайды.

Огъайлаучу форма этимге-ма, -ме аффиксле къошулуб къуралады.

Къаты бѣлумден сора -ма, джумушакъдан сора -ме къошулады. Сѣз ючюн : джанла — джанламазма, джан, ая — аямазма, кел—келмезме, билеме—билмейме.

Огъайлаучу, къарыулаучу формала бирге да келедиле. Сѣз ючюн : джеталмады, окъуялмады, келалмады.

197-къ. Этимлени огъайлаучу формагъа айтылгъаныча салыб джазыгъыз: 1) алгъы бурун огъайлаучу формагъа, 2) ол этимлени къарыулаучу эмда огъайлаучу формалагъа бирден.

Ю л г ю. Ангыла: 1) ангыла-ма-ды, 2) ангыла-ял-ма-ды.

1. Къой, эсле, юз, солу, къору, джый, тый, къош, юрен, дженг, кѣр, джон, сыйла, тинт, кечин, бат, беши, боша, турсун, тырмаш, юйют.

1. Къарыулаучу формагъа: джазды, къоркъутду, тайды, ашады, сауду, учду, солуду, чыкъды, джекди, эриди, эритди, ътдю, ътдюрю, джетдирди.

2. Огъайлаучу формагъа: тарадым, къарадым, джюлюдюм, кѣреме, излейме, тишлейме, ангылайма, билеме, таныйма, киеме, сюеме, тояма, къояма, келеме.

3. Экинчи къауум этимлени къарыулаучу бла огъайлаучу формалагъа бирден салыгъыз; ю л г ю : тара-ял-ма-ды-м.

198-д. Къарыулаучу, огъайлаучу формаланы къурагъан аффикслени сызчыкъла бла айыра джазыгъыз.

Белгилиди: джаз болмайын, джыл болмаз—

Джазды салгъан хурмет, келбет тамалны.

Къуш да кѣксюз къанат кериб учалмаз—

Кѣкдю берген анга учар амалны.

Булбул чыпчыкъ джырламайын туралмаз—

Джырды аны джашаууну нюзюрю.

Кюн джылыусуз гюл да джашнаб чыгъалмаз—

Кюн джылыуду бояулары эм нюзюрю... .

Туугъан элим, мен да сенсиз болалмам—

Сенсе мени нюзюрюм да, назмум да.

Джуртум ючюн джаныммы да аямам—

Джуртду сени насыбынг да, джазынг да! (Х. Н.)

Ю л г ю. Бол-ма-йын, уч-ал-ма-з.

§ 48. Этимни белгисиз формасы.

199-с. Окъугъуз, айырылыб басмаланган этимлени бетлерине, заманларына, санларына эс ийгиз.

Ленин бизге осият этгенди:
Партияны ариу, кирсиз **сакъларгъа**,
Урунганланы кече-кюн да **джакъларгъа**,
Алдан алгъа хаман хорлаб **атларгъа**,
Хорламланы онла бла **къатларгъа**. (Къ. Къ.).

Ишчи халкъ да рахатланыб,
Джюрекле къууанчдан толуб,
Юлгю бичиб **джюрютюрге**,
Мюлкюбюзню **кълтюрюрге**.

Джангы джорукъ, тюзлюк
салыргъа,
Хар ким пайын толу **алыргъа**,
Бир-бирине сукъланмайын,
Киши къыйнына джутлан-
майын.
(Къ. И.)

Этимни бетде, санда, заманда тюрленмеген, джегилмеучю тюрлюсюне этимни белгисиз формасы дейдиле.

△ Белгисиз форма къуру ишни кёргюзеди, не этерге? деген соруугъа джууаб этеди: **сакъларгъа**, **джакъларгъа**, **атларгъа**, **джюрютюрге**.

Белгисиз форма этимге-**ргъа**, -**рге** аффиксле къошулуб къура-лады.

Этим тунакыгъа бошалса, сингармонизмге кёре, бу аффикслени алларына **а, е, и, у, ю, ы** ачыкъла къошуладыла. С ёз ючюн: **салыргъа**, **бил-ирге**, **олтур-ургъа**, **кълтюр-юрге**, **джет-ерге**.

200-т. Этимни белгисиз формасын къураб джазыгъыз. Белгисиз форманы этимлерин къоша, тёрт айтым къураб джазыгъыз.

Джара, биле, джый, тут, къору, эрит, джюлют, оз, сюзюл, тен-тире, джон, келтир, ой, къуй, къаздыр.

201-къ. Айырылыб басмаланган этимледе белгисиз форманы къурагъан аффикслени сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

1. Мен алай ишлерге сюеме: замандан юлюш **алыргъа**, джолум тик, къыйын болса да, тохтаусуз алгъа **барыргъа**. (С. А.) 2. Революция сени ийгенди таулада къулдукъ этерге, Совет властны толу беги-

тиб, халкъны кѣлюне джестерге. 3. Сиз муну элден чыгъарыб, чегетге джыаргъа, мен ызыгъыздан джетдим, хайдагъыз! 4. Абдулла арт джанындан барыб тутаргъа таукелениб, аллына сюркелиб, къатына джууукълашды. Тобукълана келиб, ёрге мыллыгын атаргъа тебрегенлей, шыкъыртны эшитиб, немец джан-джанына къарады. (Х. О.)

202-т. Берилген этимле бла, соруулагъа джууаб эте, сѣзтутушла къураб джазыгъыз.

Юлгю: *Орнатыргъа* (ненни?) *тереклени*, *орнатыргъа* (къачан?) *джаз*, *орнатыргъа* (къайда?) *терек бачхада*, *орнатыргъа* (къалай?) *ариу*.

Окъургъа, ойнаргъа, юренирге, кесмезге, бутаргъа, сугъарыргъа, сакъларгъа.

§ 49. Болушлукъчу этимле.

203-с. Окъугъуз. Баш эмда болушлукъчу магъанасы болгъан этимлени айыргъыз.

Къарангы болуб, кѣз байланыб башлагъанды. ... Бийнегер, ызына айланыб къараб, Токъланы кѣрмей, алай айтды:

— Ол аман, бизни бла чыгъыб, къайсы тыгъырыкыгъа эсе да кириб, бир ишексиз, бугъуб къалды ... Ол джапысы бла адам боламыды ол, кюндюз орамда бара тургъанлай джукълай турады. (А. Х.)

△ Болушлукъчу этимни кесини энчи толу магъанасы болмайды. Бетде, санда, заманда тюрленеди ол.

Сѣз ючюн: ... , *кѣз байланыб башлагъанды* деген айтымда *башлагъанды* деген этимни энчи магъанасы джокъду. *Кѣз башлагъанды* дерге болмайды. Баш магъанасы болгъан этим бу айтымда *байланыб* деген джегилмеучю этимди. Ол кеси бетде, санда, заманда тюрленмейди. Ол къуулукъланы болушлукъчу этим *башлагъанды* этеди.

Болушлукъчу этимлени къуулугъун кѣбюсюне бу сѣзле этедиле *эди*, *эсе*, *бол*, *эт*, *къал*, *къой*, *ал*, *ий*, *джибер*, *тур*, *боша*, *битдир*, *ат*, *тохта*, *бил*, *кѣр*, *тебре*, *кет*.

Эди бла *эсе* хар заманда болушлукъчу магъанада джюрютюледиле. Аладан къалгъан болушлукъчу этимле энчи магъанада да джюрютюле.

Сѣз ючюн: Асхат кетиб турады. Ол эртде турады.

1. Ол джаш эди, сабий эди, анга сегиз джыл болгъан эди. ... Бек-мырзаны юсчюю аман, къарынчыгъы ач, бети-къолу джууулмай джашай эди. (Б. Д.)

2. Темуркъа, сѣлешир къарыуу болмай, джолда джыгъылыб къалмай, ары юйюме джетиб ълге эдим, ъллюк эсем да деген мурат бла, арбазына джанын атыб келе эди.

3. Къызчыкъ ючюн кюрешеме дегенди да, ол джарлы Къанамат да таугъа къачыб айланады, бююн эртденбла биз къобхунчу, келиб, ... къызчыкъны тюрге алыб кетгендиле.

4. Темуркъа, кесини ауругъаны кетиб, тели адамча, ангарылыб къалды.

5. «Атасыны аман кѣзюне учурама тохтаса, бир да аямай, ол манга эталлыгъын этиб бошагъанды», — деб, туруб эшикке чыгъыб кетди. (А. Х.)

205-т. Берилген сѣзтугушла бла айтымла къураб джазыгъыз. Болушлукъчу этим-лени тюлерин сызыгъыз.

Айта башлады. Ишин башлады. Кете айланады. Орамда айланады. Джазыб бошайды. Окъуб битдирди. Къарыуун битдирди. Бошаб атды. Шкокну атды. Сюелиб тохтады. Машина тохтады. Къабыб кѣр. Аллынгадгъын кѣр. Окъуй билди. Айтханымы билди.

§ 50. Этимни айырыу, къайтарыу.

Этим деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

Этим айтымда кѣбюсюне къайсы член болады?

Джегилиу деб неге айтадыла? Этим къалай тюрленеди?

Джегилиучю бла джегилмеучю этимле деб къаллай этимлеге айтадыла? Кѣчюучю бла кѣчмеучю деб а? Къарыулаучу, огъайлаучу формала къалай къураладыла? Ала нени кѣргюзедиле, тилде нек джюрюледиле?

Этимни белгисиз формасы деб неге айтадыла? Белгисиз форма нени кѣргюзеди, къалай къуралады? Болушлукъчу этимле тилде нек джюрюйдюле?

Этимни айырыу джоругъу

План:

1. Тилни кесеги. Этимни магъанасы.

2. Джегилиучюмюдю, джегилмеучю этиммиди?

3. Кёчюучюмюдю, кёчмеучю этиммиди?
4. Формасы (къарыулаучу, огъайлаучу, белгисиз).
5. Бети, саны, заманы.
6. Айтымда къуллугъу.

Айырыну юлгюсю.

Кеси аллына келмегенди хорлам бизге, джурт сакъларгъа къобхандыла таула, тюзле. (X. O.)

1. *Келмегенди* — этимди, ишни этилмегенин кёргюзеди, не этмегенди? деген соруугъа джууаб этеди, джегилиучю этимди, не ючюн десенг, бети, саны, заманы барды, кёчмеучю этимди (тамамлаучу болуш бла келмейди), огъайлаучу формадады, озгъан замандады, ючюнчю бетдеди, бирлик сандады, айтымда хапарчыды.

2. *Сакъларгъа* — этимди, не этерге? деген соруугъа джууаб этеди, къуру ишни кёргюзеди, джегилмеучю этимди, бети, саны джожъду, этимни белгисиз формасыды, кёчюучю этимди (не ючюн десенг, тамамлаучу болуш бла келеди), сакъларгъа нени?— джуртну, айтымда хапарчыны айгъакълаб келеди, (нек къобхандыла?— сакъларгъа), болумду.

206-къ. Берилген текстде этимлени юлгюдеча айыргъыз.

Таза хауада аз болуучу адам сазбет болады, къолайсыз окъуйду, эриниб ишлейди. Аллай сохталаны ашаулары къарыусузду, кёбюсюне джукъулары да тынчлыкъсызды. Адамны саулугъун, кючюн бегитиуде спортну уллу магъанасын ким да биледи. Кюн, хауа, суу — бу затла бизни шохларыбыз болгъанларын сиз да билесиз.

Физкультура къуру саулукъгъа джараб къалмайды, санынгы дженгил этген бла бирге башынгы да «ачады»— ары-берини тынч ангылаб къояргъа джарайды; джигитликни, таукелликни, мизамлылыкъны, иги халини, кесинги тыя билмекликни бегитеди.

Ол себебден хар сохтаны кюню, къобханлай, гимнастика бла башланьргъа керекди. Джууунургъа неда джан джаулукъ бла белге дери юсюгюзню ышыргъа да унутмагъыз!

207-т. Берилген сёзтушулада этимлени къарыулаучу, огъайлаучу, белгисиз формалагъа сала, айтымла къураб джазыгъыз.

Ишге бар. Сабан сюр. Мал кют. Ийнекни сау. Къойну къыркъ. Джыр джырла. Эртде тур. Орун джый. Бет-къол джуу. Школгъа къурап.

Юлгю. Ишге бар—ишге баралады, ишге бармайды, ишге баралмайды, ишге барырга. Исса бюгюн ишге баралмайды.

ДЖЫЛНЫ ИЧИНДЕ ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫУ

§ 51. Лексика.

Сынау соруула бла ишле.

Лексика деб неге айтадыла? Лексикология деб а?

Омонимле, синонимле, антонимле деб къаллай сёзлеге айтадыла? Къарачай тилни сёз байлыгы къалай ёсгенди, къалай ёсе барады? Джангы эмда эски сёзледен не билесиз?

Сёзлерин бир-биринден айырырга болмагъан сёзтутушла деб къаллайлагъа айтадыла?

208-къ. Берилген айтымлада джангы бла эски сёзлени белгилей, айырылыб басмаланган сёзлени синонимлерин, антонимлерин, омонимлерин табыб джазыгъыз.

Сабийликден Ленин кетди **инкъилабны** джолуна, тюзлюк салырга мурат этиб къралланы барына. Сохталыкъда, бек джашлыкъда хурлукъну ишин башлаб, бек къытлыкъда, ачлыкъда джюрюгенди юйюн ташлаб. Эсеб этиб къайгы халда окъуй эди мактабда, джазыкъсыныб ишчилени, кёрюб болмай терсликни. Ол муратын тамамлагъанды, артына бир буюкъмай, хуриятны **баямлагъанды**, не къаджыкъмай, не къоркъмай. Полицейле, жандармала, хаман марачула джюрюб, бир кюн джетиб тутхандыла, халкъгъа сёлешгенин кёрюб.

Ленинизмни иннетлерин бегитирге, социализмни эшиклерин сёз беребиз ачыб кирирге. (Къ. И.)

209-т. Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыгъыз, аланы магъаналарын айтыгъыз.

Къара тынгылауну басыб, джерге кирирлай болуб, асыры тереннге кириб кетеме, сени ауузунг бла суу ичибми тургъанма, къашын-башын туюуб, джанымдан тоуб турама, бел тюзетмей ишлейди, аякъ юсюне мингенди.

§ 52. Сёз къурау бла тюз джазыу.

Сёзню тамыры деб неге айтадыла? Аффикс деб а? Аффиксле ненча къауумгъа юлешинедиле? Сёз тюрлендириучю аффиксле деб къайсылагъа айтадыла? (Сан, болуш, бет, иелик аффиксле.) Сёз къураучула деб а? Джангы сёзле къалай къураладыла? Сёзню тамалы деб неге айтадыла? Қъуралгъан бла къуралмагъан тамал деб а?

Бош, къош, къурау сёзле деб къаллай сёзлеге айтадыла? Қъош, къурау сёзле къалай джазыладыла? Аланы тюз джазылыулары къалайды?

210-къ. Берилген сёзлени къурамларын айырыгъыз.

Усталыкъгъа, бюгюнлюкде, бусагъатдан, аманлыкъчыла, бирсиюн, гебенеклик, къарачайлыладан, джумушакъда, джумушакъча, джумушагъыракъ, джумушаргъа, джылауукъ, джылтырауукъгъа, джюзаякъча, быйылча, джырлаучуладан.

211-къ. Берилген текстни окъугъуз, баш салыгъыз, айырылыб басмаланган сёзлени къурамларын айырыгъыз.

Джазгъы терекден ачы аяз юзюб сюрюб баргъан **чапракъча**, баарады арбаздан арбазгъа, тийреден тийреге, элден элге кёчюб, таш суугъа тыше джайылгъан тогъайлача джайыла, **тынчлыкъны** буза, ачы хапар. Эл Советни **арбазында** акъырын айтылгъан джангыз бир сёз. Не сейир эсе да, бютеу элни адамлары бюгюн сёлешгенден эсе тынгыларгъа разы болгъанлыкъгъа, мал ёкюрген, ат кишнеген, ууакъ аякълы макъыргъан, ит улугъан **тауушла** дуняны **кючлегенча** кёрюнедиле. Иесиз болгъун деген къаргъыш толгъанча, бюгюн ала къайгъылы киши кёрюнмейди. Қъайсы тиширыу болса да, **джыламуқдан** къызаргъан кёзлерин сюрте, сескекли къарамын кёкге джибере, эки сёзню айтады:

— Худжу къазауат!

«Қъазауат» — бу таууш, элледен чыгъыб, джайылады ауушлагъа. (К. Б.)

§ 53. Морфология бла тюз джазыу.

Тилни кесеклери деб неге айтадыла? Тилни кесеклери ненча уллу къауумгъа юлешинедиле? (Баш магъаналы бла къуллукъчу.)

Тилни баш магъаналы кесеклери бла къуллукъчу кесеклерин бир-биринден къалай айырыргъа боллукъду?

Тилни баш магъаналы кесеклеринден къайсыланы окъудукъ?

(Атны, сыфатны, санауну, алмашны, сёзлеуню; этимни да бир кесегин.)

Ат кялай тюрленеди? Сыфат а? Санау бла алмаш а?

Атны, сыфатны, санауну, алмашны, сёзлеуню тюз джазылыуларындан не билесиз?

Бош, кьош, кьюрау атла, сыфатла, санаула кялай джазыладыла? Аланы тюз джазылыуларындан не билесиз?

212-кь. Берилген текстде тюбеген атланы, сыфатланы, санауланы, алмашланы айырылыу джорукьда айыргъыз. (Айырыуну планлары 18, 24, 27, 35, 43 параграфла-да берилгендиле.)

СУУНУ ЮСЮНДЕН

Илму, техника ёсгени сайын адам улу суу бла кёбден кёб хайырланады, аны кёбден кёб кьоратады. Бурунгу римчиге суткада 2-3 литр суу керек болгъан эсе, бусагъатда улуу сахарлада джашагъан адамгъа 3-5 джюз литрге джууукъ суу керекди. Ол бош затды. Промышленность кьоратхан сууну кьатында ол бир тамчыды. Аида сууну кьаллай бир кереклиги техниканы ёсгенине кёре болады. Бир тонна кирпич этер ючюн 1-2 тонна суу керекди. Кьурчну не кьагъытны тоннасына 250-300 тонна суу, азот семиртгични 1 тоннасына 600 тонна суу кьорайды, синтетика халыны 1 тоннасын этер ючюн а 1000 тонна суу керекди!

Сугъарылгъан джерледе 1 тонна шекер неда мюрзеу алыр ючюн 1600 тонна суу керекди. Будайны, принчни, мамукъну тоннасы уа 1500, 4000 эмда 10 000 тонна суу ичедиле.

213-кь. Сёзтушланы болушлагъа салыгъыз.

Мени элим, сени атынг, аны малы, бизни кьралыбыз, сизни адамларыгъыз, аланы адетлери.

214-кь. Сыфатланы тюблерин сыза джазыгъыз. Сыфатланы айыргъыз.

БОЛЬНИЦАДА

— Кьурман, кьарнашым, сен кёбню кёрген адамса, бир айтчы, бериб кетерми эдим, кялай кёресе? — деб, узун чачлы догъракёз джаш терезе тюбюнде джатыб тургъан кьартха сорду.

— Къайры ашыгъаса? Тюнене ингирде келгенсе, врач киргинчи тёз..., — деди сазбет, кьарасакъал Кьурман, башын джастыкъдан кёлтюрюб.

— Кьорама кьой. Кьолларын кьашыб турады. Джукъдуруб, кьан джаудурмасын, — деб Къасым, ышаргъанын кёргюзмезча, джууургъанны бетине тартды.

Заурбекни, асыры ачыудан ауузуна сѣз тюшмей, бети чюг юндюр-
ча кызарды.

Сазбет, къарасакъал Къурман деген сѣзтутушну болушлагъа салыгъыз.

215-къ. Къош сифатланы къурау сифатлагъа айландырыб джазыгъыз.

— Сазбет, къарасакъал, узунчач, догъракѣз, чалсакъал, кѣккѣз,
кызылуурт.

Ю л г ю . *Сазбет — саз бетли.*

216-д. Окъугъуз, точкаланы орнуна керекли аффикслени сала джазыгъыз.

ЭЛИМИ ДЖАЗЫ

Джугъутурла хар заманда отлайла
Къаяланы башлары... — мийик... —
Бу джорукъ... тюрлендирмей сакълайла
Ехтемлик... белги болгъан кийикле.

Туугъан элим, ма аллайын, адетинг
Ашхылыгъы... тас этмейин келеди:
Сени уллу адеб-намыс хурметинг
Хар къуру да таза иннет береди.

Туугъан элим, Джуртунг бла биргелей
Тамбланг... байрамгъача келесе:
Насыбынг..., кючюнг... да бютеулей
Туудукълада юйрериги... билесе. (*Дж. Х.*)

Назмуда тюбеген иелик атланы сѣз къурамын айырыгъыз.

1-т. Окъугъуз; автор сизни неге чакъыргъанын айтыгъыз.

ИЕЛЕ

Сизсиз насыбны бизге танытхан,
Тылмачлыкъ эталса тилим.
Сизсиз джашауну кюнча джарытхан —
Урунуу, адамлыкъ, билим.

Кюч таядыла зарлыкъ, хыйлалыкъ,
Учхарада болуб буруу.
Ашыкъсынла, джюрюшню салыб,
Билим, адамлыкъ, урунуу.

Уулан сен терсге чюйре тиерге,
Джарым джолда къалма талыб,
Болсунла Джерге толу иеле:
Билим, урунуу, адамлыкъ. (X. O.)

Назмучукъну азбар¹ этигиз.

АЛТЫНЧЫ КЛАССДА ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫУ

МОРФОЛОГИЯ БЛА ТЮЗ ДЖАЗЫУ

Морфология деб неге айтадыла? Ол тил илмуну къайсы кесегиди? Тилни баш магъаналы кесеклери къайсылададыла?

Ат, сыфат, санау, алмаш деб тилни къайсы кесеклерине айтадыла?

Этим, сёзлеу деб а?

Тилни къуллукъчу кесеклери къайсылададыла? (Кесекчик, байлам, послелог.)

Алтынчы классда этимни юсюнден не окъугъан эдик?

Джегилиучю бла джегилмеучю этимлени бир-биринден къалай айырыргъа боллукъду?

Кёчюучю бла кёчмеучю этимле деб къаллай этимлеге айтадыла?

Къарулаучу, огъайлаучу, белгисиз формаладан не билесиз?

§ 1. Джегилиучю бла джегилмеучю этимле.

2-къ. Берилген текстен аллы бла джегилиучю этимлени, ызы бла джегилмеучюлени айырыб джазыгъыз.

ТАМАДА

Кюн къыздырады, эртденги чыкъ кебгенди; чалкъы хансны эри-ниб кеседи. Тамаданы акъ кёлеги сыртына джабышханды — сыртлыгъында тер ызы саргъалады. Энди экиндиге, ашхамгъа дери, кёз байланьргъа дери бел къатдыр — тамада юллесин тартаргъа хыршы башында бир олтурса, кёrese, алай болмаса уа...

Ингир болуб, къошха джыйылсала, ойнай-кюле ушхууур ашайдыла. Тамада тынчлыкъ табмайды: ол, къошдан чыгъыб, балаган аллында сюеледи. Аязсыз ингир. Чууакъ кёкде толмагъан ай, тау-ланы башы бла силкиниб, ёрге таяныб барады. Тёбенирекде къау-гъалы суучукъ къаджыкъмай шоркъулдайды. Къасхалта бла каска таууш къулакъланы сасытады. Чегет ийис, ханс ийис ингирликде хауаны джандет ароматдан толтургъанды. «Къурманынг болайым, джандет джуртум, — дейди Азрет, — тазалыгъынга тазалыкъ джетмеген! Саулугъу сау болгъан киши кючюнден келгенча сени джасаргъа кюремесе, анга берген насыбынг халал болурму!» (Л. С.)

3-т. Салынган соруулагъа джууаб эте, сѣзутушла къураб джазыгъыз.
Бу соруулагъа джууаб этген этимле бетледе, санлада тюрленемидиле?

Дерсни (не этиб?), дерсни (не эте?), дерсни (не этерге?),
(не этилген?) дерс, (не этилиучю?) дерс (не этиллик?)
дерс. (Не этилген?) хапар, (не этилиучю?) хапар, (не эти-
лир?) хапар, хапарны (не этиб?), хапарны (не эте?), хапарны
(не этерге?)

4-къ. Окъугъуз, джегилиучю, джегилмеучю этимле бла ала айгъакълаб келген
сѣзлени айырыб джазыгъыз.

Саппа-сары ай, джюз² барыб, Оштурну юйюню башына къонуб,
ауур санларын оджакъны юсюне салыб, ышарады. Ауур бутакъланы
арасында сары эрикча джылтырай, «магъыз, элчиле, къарагъыз
юсюмде къаллай эгерле бардыла» дегенча, кесини байлыгъын кѣр-
гюздю ол. Мазаллы тѣппе-тѣгерек айны элге былай джууукъ тюшюб
ким кѣргенди бюгюннге дери. Ол оджакъда олтуруб, солуб боша-
гъынчы, ашыгъыш баргъан адам аны кѣлтюрюб юйюне келтирирге бол-
лукъ эди. Сора анда эгерлеге къараргъа Мекерни туудугъундан баш-
лаб чууакъ кѣкча джюрекли Иммолатха дери джыйыллыкъ болур
эдиле. Аланы юсюнден къартла къачан да хапар айтычандыла.
(К. Б.)

Юлгю. *Джюзе барыб, джюзе барыб ышарады, ай ышарады,
къонуб ышарады, салыб ышарады.*

5-т. Берилген сѣзутушланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Чабыб джетди, мычымай чыкъды, окъугъан сабий, чабар ат, ту-
тушурукъ гѣджеб, окъургъа юренеди, кюлюрге сюеди, билирге керек-
ди, къонаргъа боллукъду.

§ 2. Кѣчюучю бла кѣчмеучю этимле.

Кѣчюучю бла кѣчмеучю этимле деб къаллай этимлеге айтадыла?
Кѣчюучю этим къайсы болуш бла келеди?

6-къ. Кѣчюучю этимлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Школну кенг арбазына джыйылдыкъ. Қюн ариуду. Узакъда
къарлы таула, шекер башлача, агъарадыла. Тизилдик. Устаз келген-
ни-келмегенни джокълады.

— Мурат нек келмегенди, билмеймисе? — деб сорду ол манга.

— Билмейме... келир, ызыбыздан сюрюб джетер, — дедим.
Арбаздан чыкдык, элни огъары джаны бла участок таба тебрдик. Участокга джетгеникде, Мурат ары келиб тура!

Барыбыз да бек кѳууандык, классыбы бютеулей ишге чыкыганды.

Ол кюн биз школну сынау участогуну ташларын ариуладык, дуппурларын тюзетиб, сюрюрге хазырладык. Кюнортагъа классны редколлегиясы къабыргъа гезетни чыгъарды. (О. Т.)

7-к. Кѳчмеучю этимлени айырыб джазыгыз.

НАСЫБЛЫ ЭРТДЕН

Джайгы кюнлени энгда бир насыблы тангы атды. Къобан сууну дангыл джагъасында сынджыр битген тюрю кѳгет тереклеге бѳлениб, рахат джукълагъан эл уянды. Адамны джашауунда берекет, кѳууанч келтирген урунууну дагыда бир кюню башланды.

Юслеринде ишчилери бла машинала гюрюлдеб, ат арбаланы тыкырмаб ѳрге-энишге озгъанларына, кенг орамда тизилген юлден чыгыб, джашнаб ѳсген тюзлеге тѳгюлген ишчилеге таулары артындан чыгыб, кесини джарык ѳюрюн тѳкген кюн кѳууанч эте къарайды. (Л. С.)

8-т. Соруюлагъа джууаб эте, сѳзтутушла къураб джазыгыз.

Ишлейме (нени?), окъуйма (нени?), кютеме (нелени?), болушама (кимге?), келеме (къайдан?), юренема (неге?).

Была къаллай этимледиле?

Сѳзтутушла бла айтымла къураб джазыгыз.

§ 3. Этимни формалары.

9-к. Къарулаучю этимлени тюлерин сыза джазыгыз, къарулаучю форманы къурагъан аффикслени белгилегиз.

АЙШАТ

Айшат сауут джууалады, юй сибиралады, кеси кийиналады, гардош джыялады. Челекле бла суу келтиралады, гардош къазалмайды, гитче къарнашчыгын кийиндиралмайды, китабны окъуялмайды.

Айшат тюнене кеси баугъа баралгъанды, бузоугъа бичен салалгъанды, итге аш къуялгъанды, къозучукъгъа суу ичиралгъанды.

Ол былтыр не сауут джууалмай эди, не гардош джыялмай эди. Келир къачха Къобандан суу келтираллыкъды, гардош къазаллыкъды.

Айшат школда ариу джазалыр, задачланы иги эталыр, айырмагъа окъуялыр. Аны уллулары да окъууда бек махталыучандыла. Алагъа алакат окъугъанлары ючюн джыл сайын сауугъала бериучендиле.

Келимат да, Айшатдан юлгю алыб, аныча иги кызчыкъ болалыкъды.

10-къ. Огъайлаучу этимлени тюблерин сыза, аны къурагъан аффикслени белгилей джазыгъыз.

УУЧУЛА

— Къар терен, ай джарыкъ, а марджа, уугъа чыгъарыкъ?

— Да болмаса уа атарыкъ?

— Бир да къайгъырма аны ючюн сен, керекли затны къурадым мен, дженгил бол, алан, кий чабыр!

— Ой, ашыкъдырмачы, сабыр!

— Бир къаралды кёрдюм, обур!

— Ол къабырды, тели, къабыр!

Бирини асыры ичи суймей, бири да къадалыб иймей, бири чабады, аякълары ташха тиймей, бири да джунчуб, табанларын да иги киймей, не болса да кетдиле, чаууллагъа джетдиле. (Е. А.)

11-къ. Юлгюдеча, огъайлаучу, къарыулаучу, белгисиз формаланы къураб джазыгъыз.

Тур, кёр, ал, джый, къой, ташай, чаб, кийин, кёрюн, ач, элт, бур, суй, кюре, джаб, таян, кет, сюр.

Ю л г ю . Эт — эталды, этмеди, этерге.

12-д. Этимни формаларын къурагъан аффикслени белгилей джазыгъыз.

Ишчи, элли бир болдула,
Къолгъа сауутну алдыла,
Ленинни ызындан барыб,
Патчахлыкъны аудурдула.

Душманлагъа алдатмагъыз,
Бай, бий ызындан бармагъыз,
Бош, керексиз къыйналмагъыз —
Ауар ташха таянмагъыз.
(М.К.)

ДЖЕГИЛМЕУЧЮ ЭТИМЛЕ

§ 4. Этимсыфат.

13-с. Окъугъуз; айырылыб басмаланган сёзлени магъаналарын, аланы айтымда къуллукъларын айырыгъыз.

ДЖАШ ТЕЛЮНЮ ДЖЫРЫ

Джерни хазнасын *къазгъан* ишчиле,
Джаш сабанчыла, малчыла,
Биз ара мюлкде урунуб,
Болабыз иште алчыла.

Халкъыбыз *берген зауукъ* джашауну
Биз сыйлаб тута билейик.
Джашла, къызла да, *ашхы* джолдашла,
Къадалыб джигер ишлейик.

Бизни аллыбыз айланса, тенгле,
Не джауум, не джел тыялмаз.
Таукел *атлагъан*, *бирикген* кючге
Суу да, тау да буруу болалмаз.
(С.А.)

Айырылыб басмаланган сёзле тилни къайсы кесегиндендиле?

▽ Этим эмда сыфат ышанлары болгъан этимни тюрлюсюне этимсыфат дейдиле. Этимсыфатны аллай ышанлары барды, сёз ючюн: *иги окъугъан сохта*. *Окъугъан* деген этимсыфат этимча ишни кёргюзеди (сохтаны ишин), аны заманын кёргюзеди (озгъан заманны); аны бла бирге затны (сохтаны) сыфатча къаллай, неллай, къайсы болгъанын кёргюзеди.

Этимсыфатны этим ышанлары быладыла:

1) *затны ышанын, сыфатча (акъ, къара дегенча) тюз кёргюзтюб къоймай, ишни юсю бла кёргюзтгени: алгъан, алычу, алыр, алыкъ (адам);*

2) этимсыфатны заманлары: *алгъан, ала тургъан, аллыкъ;*

3) къалгъан этимледеча формалары: *ал-ал-жа-гъан, ал-дыр-ал-ма-з-лыкъ;*

4) къалгъан этимлеча, этимсыфатла атла бла келселе, белгили болуш излейдиле; *баргъан — къайры? неге? школгъа, элге.*

Этимсыфатны сыфатышанлары: 1) сыфатча, этимсыфат да затланы къаллай, неллай болгъанларын кѣргюзеди: *озгъан джы* (къайсы?), *ѳсген ханс* (къаллай), *чамлааныр тюрсюн* (неллай?); 2) сыфатлача, этимсыфатла да атны магъанасында джюрюйдюле, болушлада, неликде, санда атлача тюрленедиле: *келгенни списокга джаз; айтырыгъызы хазыр этигиз.*

14-къ. Этимсыфатланы тюблерин толкъунлу сыз бла тарта джазыгъыз.

Джолубузну эркин этген, жарытхан, джюреклене джыламукъдан солутхан, сенсе, сенсе, билеме, тауланы тюз кюрешге уятхан.

Тенгизлени терен этген, кенг этген, алда баргъан, джити кѣрген, тюз элтген, сенсе, сенсе, билеме, джашаууму мелхум этген, тюзетген.

(Б. А. К.)

15-т. Сѣзтутушлада сыфатланы этимсыфатла бла ауушдура джазыгъыз.

Юлгю: *Джаш адам — окъугъан адам, окъуучу адам, окъурукъ адам.*

Тору ат, сютлю ийнек, джюнюлю къой, семиз ирк, бурма къозу, къолан бузоу, шауракъ улакъ, къашха тайчыкъ.

Этимсыфатны заманлары.

Этимсыфатны юч заманы барды: *озгъан, бусагъат, бол-лукъ.*

§ 5. Этимсыфатны озгъан заманы.

16-с. Окъугъуз; не этген? деген соруугъа джууаб этген этимлени магъаналарына эс ийигиз.

Минги Таугъа темир къушла къондургъан, кѣк къойнуна баразала салдыргъан, сора сууукъ джулдузлагъа учургъан, къор болайым сеннге, джуртум!

Ариу нюрюн джерни юсюне ийген, адам улу бек сыйлагъан, бек суйген, таб кесини энчи джуртуча кѣрген, къор болайым сеннге, джуртум!

Кечелени тамам кюнча джарытхан, дун-дунияда урунганны уятхан, къарнашылыкъны джолун, кючюн танытхан, къор болайым сеннге, джуртум!

Сени толу, терен, кенг къобанынг да джан салады энди къумлу тюзлеге... (Б. А. К.)

△ Этимсыфатны озгъан заманы -гъан, -хан, -нган, -ген, нген аффиксле къошулуб къуралады. С ёз ю ч ю н : салдыргъан, джарытхан, кёрген, джаннган, миннген.

Э с г е р т и у. Этимсыфатны озгъан заманы б, с, т, ш, ч тунакыладан сора -хан, н, иг тунакыладан сора да -нган, -нген аффиксле къошулуб къуралады. Къалгъан кёзюу-леде къаты бёлюмледен сора -гъан, джумушакъ бёлюмледен сора -ген аффикс джюрю-тюледи.

17-къ. Этимледен этимсыфатны озгъан заманын къураб джазыгъыз, аны къура-гъан аффикслени белгилегиз.

Ангыла, тюшюн, ышан, кюреш, чач, тигеле, сюйюн, къач, ач, бил, тынгыла, эриш, юрен, мин, себ, чаб, къош, тут, къура, окъут, дженг, кийин, къоб, джаз, оз, озма, къоял, берал, къозума.

18-к. Берилген текстден этимсыфатны озгъан заманы бла ала айгъакълаб келген сёзлени айырыб джазыгъыз, озгъан заманын къурагъан аффикслени белгилегиз.

Кичибатыр бла Юнус Борисово шахарны къатында айланнган-лы талай кюн болду... Ала, къалайгъа къарасала да, сауутланнган немец солдатланы кёредиле. Джесирге тюшген аскерчилени къалай-да тургъанларын билалмагъандыла. Гестапону орналгъан джерин билгендиле, алай а, анга къарыулары джетмезин ангылаб, джангы оноу этгендиле. Бир кюн, алай олтуруб, сахар таба къараб тургъанлай, кёб адам уллу джолну келгенин кёрдюле...

Экиси да, андан къарагъан аланы эслемезча, чегет таба букъду-ла.

- Хы... Адамланы алларына сюрюб келедиле. Унутханмыса ол чегетде джолукъгъан кишини айтханын. Ары къара..., дегени бла шкок атылгъан таууш чыкъды. (Ш. М.)

Ю л г ю . Сауутланнган (к и м ?) немец,...

19-т. Берилген этимледен этимсыфатла къурай, ала бла да айтымла къураб джа-зыгъыз.

Кел, ал, тебре, эшит, синг, джууукълаш, айлан, бурул, болуш.

Ю л г ю . Кел — келген. Колоннаны аллында келген солдат ариу кийингенди.

§ 6. Этимсыфатны бусагъат заманы.

20. Айырылыб басмаланган этимлени магъаналарын айыргъыз.

1. Аслаанга келнучю къонакъла, барамтада юлерине кеталмай, ол кече Асланлада къаладыла. 2. Аллыма къарасам, джолну онг джанында джарда ёсюучю хансчыкъла кёрюнедиле. 3. Ала кеслери ишлеучю бригадаланы юсюнден кёб хапар айтадыла. 4. Иште барыучу адамла ишсиз туралмайдыла. 5. Джууукълашыб, машинаны газын аз этгенимде, сабий джылай тургъан таууш чыкъды. 6. Джаза тургъан къызчыкъ мени къарнашымы къызчыгъыды, кюле тургъан джашчыкъ а эгечимден туугъанды.

Этимсыфатны бусагъат заманы затны, адамны юзюлмей этилиб тургъан неда заман-замандан, кёзюу-кёзюуден этиле тургъан иш шартын кёргюзеди. С ё з ю ч ю н : келнучю, ёсюучю, барыучу, джаза тургъан, кюле тургъан, джылай тургъан — этимсыфатны бусагъат заманыдыла.

Этимсыфатны бусагъат заманы эки тюрлю къуралады. Этимге ачыкъ тауушладан сора -учу, -учю, тунакъладан сора -ыучу, -уучу, -уучю, -иучю, -юучю аффиксле къошулуб къуралады.

Этимсыфатны къурау формасы (бусагъат заманда) -а, -е, -й аффиксле бла къуралгъан этимлеге тургъан деген болушлукъчу этим къошулуб къуралады (джаза тургъан, биле тургъан, санай тургъан).

21. Берилген этимледен этимсыфатны бусагъат заманыны эки тюрлюсюн къураб джазыгъыз.

Джашна, урун, тепсе, сокъран, къычыр, чаб, табла, терге, джюз, тюшюндюр, юрк, кеч, сана, кёр, олтур, джууун.

Ю л г ю . Джашна — джашнаучу тала, джашнай тургъан чегет.

22-къ. Окъугъуз, этимсыфатны бусагъат заманын табыгъыз, аны къурагъан аффикслени белгилей джазыгъыз.

1. Таза къанлы, субай санлы, бек чабыучу хора деу аджир атангды, тарпан кибик, бек чыдамлы, ташсынмаучу къарачай байтал анангды. (О. М.) 2. Ехтем Кавказ, салам айтама санга, тюрлю-тюрлю мийик ариу таулагъа, узакъ джерден келиб къонакъ болуучу, кёк булутла юйюрсюнюб къонуучу. (Къ. И.) 3. Сен тюзлюкню чомарт анасыса, кюнден кюннге джаш бола баргъан, мамырлыкъны тебмез къа-

ласыса, кече, кюн да джылыта тургъан. (Х. Н.) Сен да, мен да джашай тургъан дуняда атхандыла атом бомбаны элтиб кече бла Хиросимагъа, анда аналаны, сабийлени кюл этиб. (Къ. К.)

23-т. Берилген сѣзутушланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Тутушуучу джаш, чыгъа тургъан космонавт, кычырыучу сабий, тынгылаучу кыыз, ачыуландырыучу адам, ачыулана тургъан сохта, къараучу врач, къарай тургъан устаз.

24-къ. Этимледен алгъы бурун этимсыфатны озгъан заманыны, ызы бла бусагъат заманыны эки тюрлюсюн къураб джазыгъыз.

Кесме, къара, солу, ишле, кѣр, сана, биле, кют, чарла, сыла, ъс, аяма, изле, окъут.

Ю л г ю. *Кесме* — *кесмеген, кесмеучю, кесе тургъан.*

§ 7. Этимсыфатны боллукъ заманы.

25-с. Айырылыб басмаланган этимлени магъаналарын айыргъыз.

1. Мен сеннге **айтырыкъ** хапар, юйден чыгъыб, бютеу элники болгъанды энди. (К. Б.) 2. Ол кюн ъмюрледе чыртда **унутулмазлыкъ** бир кюн болгъанды. (Б. Х.) 3. Аллах кеси айтса да, не къанмам, не уялмам, **тиймез** буйрукъ этсе да, сени былай къоялмам. (Къ. И.) 4. Сен этгенсе къанлы иш джюрек **кѣлтюрмезлик** кюч: джылан кирик, къан эмдинг, урдунг да джерге кѣмдюнг. (Къ. И.) 5. Чыкъгъан эдинг кюн тийгенлей джарытыб, джарлы халкъны бары джолун танытыб. (Къ. И.)

△ Этимсыфат боллукъ заманда амалсыз этилик ишни шартын кѣргюзеди. Сѣз ю ч ю н : айтырыкъ, унутулмазлыкъ, кѣлтюрмезлик, бары — боллукъ замандагъы этимсыфатладыла.

Этимсыфатны боллукъ заманы -р, -ар, -ер, -ыр, -ур, -ир, -юр, -лыкъ, -лукъ, -лик, -люк, -нюкъ, -ник, -нюк, -рыкъ, -рукъ, -рик, -рюк аффикслени болушлугъу бла къуралады.

Аффиксле -лыкъ, -лукъ, -лик, -люк л, р тунакыладан сора эмда -маз, -мез аффиксле бла бошалгъан бѣлюмледен сора джюрютюледиле: аллыкъ, барлыкъ, кѣрлюк, биллик, олтурлукъ, окъумазлыкъ, бермезлик.

Этим н бла бошалса, -ныкъ, -нукъ, -ник, -нюк аффиксле къошулуб, этимсыфатны боллукъ заманын къурайдыла (джалынныкъ, бугъуннукъ, кийинник, кѣрюннюк). Къалгъан кѣзюуледе -рыкъ, -рукъ, -рик, -рюк аффиксле этимлеге къошулуб, этимсыфатны боллукъ заманы къуралады.

Этимсыфатны боллукъ заманыны формалары къалгъан этимле-дечадыла, алай а огъайлаучу формасы *-ма-з-лыкъ*, *-ме-з-лик* халда къуралады. Сёз ючюн: *джаздыр-ал-маз-лыкъ*, *билин-ме-з-лик*, *хорлан-ма-з-лыкъ*, *ёл-ме-з-лик*.

Этимсыфат боллукъ заманда амалсыз этиллик ишни шартын кёргюзеди.

26-къ. Этимледен этимсыфатны боллукъ заманын къурагъыз, этимсыфатлагъа келишген атла табыб, сёзтутушла къураб джазыгъыз.

Юлгю. *Тый — тыяр адам, ич — ичер суу.*

Ач, тырмаш, сана, эт, джый, юрет, окъу, тут, ий, чал, чалын, сор, дженг, тындыр, джармала, тебдир, ашалт.

27-т. Этимсыфатлагъа келиширча атла табыб, айтымла къураб джазыгъыз.

Юлгю. *Тындырыр. Бу ишни тындырыр мадарын этерге керекди.*

Джарар, окъур, табдырыр, кёлтюралыр, соруулар, джетер, бармаз, айтмаз, кетмез, чабышыр, келир, келмез.

28-къ. Этимледен этимсыфатны келлик заманын къураб джазыгъыз; аффикслени сызчыкъ бла айырыгъыз.

Юлгю. *Ал-ал-лыкъ, джет-джет-ерик.*

Ал, тын, джерле, сюр, кет, къуру, джаб, тур, кий, джай, эш, джон, тентире, айт, джюрю, элт, къач, кёч.

29-къ. Этимсыфатны боллукъ заманын эки тюрю къураб джазыгъыз; аффикслени тюблерин сызыгъыз.

Юлгю. *Къабын: 1) къабын-чыкъ, 2) къабын-ырыкъ.*

Къабын, салын, джалын, джууун, чалын, бугъун, уян, сыйын, илин, къоркъун, джубан, абын, тебрен, къызгъан.

§ 8. Этимсыфатны атны магъанасында джюрюую.

30-с. Айырылыб басмаланган этимлеге соруула салыгъыз, ала тилни къайсы кесегини орнуна джюрюютюлгенлерине эс ийигиз.

1. Бирден джырлай, биз шахардан Ташкёпюр джанына айландыкъ. Бизге алгыш айта, адамла, таныгъанла, танымагъанла да, къол булгъай къалдыла. (Б. Х.) 2. Ма бу джыйылгъанланы ичинде тёрт эркиши барды да, тёртюсюн да сакъатлыкълары себебли аскерге алмай къойгъандыла... Саулугъу болгъанла аскерге кетгендиле.

Тиширууланы алсагъыз, ма бусагъат джаздырайыкъ. (Х. О.)

3. Берне деген туююшню кёб ачады, джангы юленингенлени да чачады, ол байладан къалгъан чирик адетди, урунганла анга уруш ачадыла. (Б. А. -К.)

△ Этимсыфат тилде атны магъанасында кёб джурюйдю. Атны магъанасында ма бу кёзюуледе келеди: 1) этимсыфатха кёблюк санны аффикси къошулса (таныгъанла, танымагъанла); 2) этимсыфатха болуш аффикс къошулса (джыйылгъанланы); 3) этимсыфатха иелик аффикс къошулса (келгеним, окъугъанлары, джазгъаныбыз).

Эсгертиу. Бир къауум этимсыфат энчи эмда тукъум атлагъа кёчюб бошагъанды. С ё з ю ч ю н : Туугъан, Қачхан, Джашар, къабхан, ашарыкъ, кнерик, джазыучу, сатыучу дегенча атла.

31-къ. Берилген айтымладан атны магъанасында джурютюлген этимсыфатланы, ала бла байланыб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

1. Атам, анам джокъ эсе да, ёксюз болгъаннга санамайма мен кесими. (Х. Н.) 2. Эки тенгни, эки джулдуз къарнашны, партияда ёсген эки джолдашны бу махтаулу, тамаша учханлары, сора джерге алапат къоннганлары джуртуму кёб сыйын артыкъ этеди. (Б. А. -К.) 3. Японияны от джагъаларында от къалай джаннганын кёрмегенлигиме, мен от джагъаланы барында от бирча джаннганын иги билеме. (Къ. К.) 4. Урушдача кюрешейк насыб ючюн. Бирикгенни биз кёргенбиз таймаз кючюн. (Х. О.) 5. Ненча кере келсем да бу джерлеге мен, джангыча кёрюнеди хар бир келгеним: ары — таула, бери — шахар, тюзю да — кенг, джарытады джюрегими хар кёргеним. (А. У. Б.)

Ю л г ю . *Ёксюз болгъаннга, болгъаннга санамайма, ...*

32-т. Этимсыфатла бла экишер айтым къураб джазыгъыз — бир кере атны ачыкълаб, экинчи уа ат магъанада келирча.

Ю л г ю . **Айтыр:** 1) **Айтыр сёзюнгю кесгин айт.** 2) **Айтырыгы кесгин айт.**

Айтыр, барыучу, кёчген, къалгъан, ишлетирик, тындырлыкъ, ауругъан, джетишмеген.

33-кь. Атна магъанасында джюрютюлген этимсыфатланы тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Кѣрген кѣргенин этер, кѣчген арбасын джегер. (Н. с.) 2. Къачханны сюрме, къуугъандан къачма. (Н. с.) 3. Къулагъы-къуйругъу болмагъан, чынгагъандан тоймагъан (макъа). 4. Бир ёгюзюм барды да, къусханы дарман болады (мешина къамжакъ). 5. Не анасы табмагъан, не атасы табмагъан (джюджек). 6. Абдулла, сени ёлюмден къоркъмагъанынгы бюгюн бизге хайыры азды. (Х. О.) 7. Сюрюб келгенлени бирн табаны бла ургъанында, Абдулла абына-сюрюне келиб, юйге кирди. Юйню тюбюнде болгъанлары къан джугъу болгъан, къара къюлтюмден толгъан бир къарт бла тиширыуну ынгычхаб, къыйын солуй тургъанларын элеб, ала таба башын бурду. (Х. О.)

§ 9. Этимсыфат оборот.

34-к. Айтмланы окъугъуз, айырылыб джазылгъан сѣзтутушлада баш эмда бойсунган сѣзлени табыгъыз.

Айтмла :

1. Намыс болмагъан джерде берекет да, расхы да джюрюмейди.
2. Шамахан, джашынгы аскерге ашыргъан къюн мени айтхан сѣзлерими эсинге тюшюралмаймыса? (Х. О.)

Сѣзтутушла :

Намыс болмагъан.
Болмагъан джерде.
Аскерге ашыргъан.
Джашынгы аскерге ашыргъан.
Ашыргъан къюн.
Мени айтхан, айтхан сѣзлерими.

Биринчи сѣзтутушда этимсыфат (болмагъан) баш сѣзмюдю огъесе бойсунганмыды? Экинчи сѣзтутушда уа? Ючюнчю сѣзтутушда этимсыфат (ашыргъан) баш сѣзмюдю огъесе бойсунганмыды? Тѣртюнчю сѣзтутушда уа?

△ Бойсунган сѣзлери болгъан этимсыфатха этимсыфат оборот дейдиле. Сѣз ючюн : *намыс болмагъан, джашынгы аскерге ашыргъан, мени айтхан* деген сѣзтутушла этимсыфат оборотладыла. Бойсунган сѣзю болмагъан этимсыфат оборот къурамайды.

Этимсыфат оборот айтымны бир члени болады, ол айгъакълаб келген ат оборотха кирмейди. Этимсыфат оборот айгъакълагъан сёзюню аллында келеди, ол себебден запятой бла айырылмайды.

35-кь. Этимсыфат оборотланы тюблерин толкъунлу сыз бла сыза джазыгъыз.

1. Сени ишге къарагъан адамларынгы бизге джетдирмеген къыйынлыкълары къалмагъанды, энди къартланы туюб тебрегенди-ле. Бизни сизден тилегенибиз: ма бу итни мындан къорат (эки стражник эки джанын сакълаб тургъан джез бычакълыны бармагъы бла кёргюздю), джалыбыз къарныбызгъа джетмейди, сени акъ маскенг кёрген кюнню эм уллу джал алгъан ишчибиз кёрмейди... (А. Х.)

2. Тауларыбыз къара кийген заманда барамтадан чакъмай эдиле сабанла, Къобаныбыз мыдах кюле эте эди, тюзлюк излеген тутулуб кете эди. (Х. О.) 3. Кремль. Кёбню кёрген, кёбню сынагъан къарт, алай а кюнден кюннге джашнаб баргъан Кремль. (Б. М.)

36-т. Берилген этимсыфат оборотланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Эскиликни къурутхан, тракторланы улутхан, хайыр этилинген, ара мюлкге туюшурген, ишге тебреген, алтын чачы тозурагъан, ишге джигер къатылгъан, темирден ат, ёгюз этген, узун джолгъа къысха джетген.

37-кь. Этимсыфат оборотла бла ала айгъакълаб келген атланы айырыб джазыгъыз.

Колхоз эл олтургъан дангыл тюзню кюн батхан джанында мийик тауланы къарлы джитилери шекер башлача кёрюнедиле. Ичлеринде чабакъла ойнай, шоркъулдаб акъгъан кём-кёк суула, терен ёзенни ичинде ташдан ташха секире келиб, терен кёлге агъадыла.

Кёбню джагъаларында ёмюрледен бери да ууакъ, къалын тал ёседи... Талны къыйыры мырды суучукъла, кёзлеучюкле болгъан джерде тауусулады. Элде эртдеден бери джашагъан къартла айтханнга кёре, бу тал кёкенлени ичинде кийик тонгузла юйюр-юйюр болуб джашайдыла. Кёбню джагъасында ёмюрледен бери сюрюлмей, хайырсыз тургъан къырдыш джерлени энди колхоз мазаллы тракторла бла сюрюб, нартюх, гардош, шекер чюгюндюр ёсдюрюб башлагъанлы уа, тонгузла колхозну байлыгына хата эте тебрегендиле. (Л. Х.)

§ 10. Этимсыфатны айтымда кзуллугу.

38-с. Айырылыб басмаланган этимсыфатла бла этимсыфат оборотла айтымда не соруулагъа джууаб этиб, къайсы сёзлени айгъакълаб келгенлерине эс ийгиз.

Таулары кююнларында орналган бу элге ёмурде да джетген болмаз эди быллай мугурлукъ. Бушуу кирген юйге сау эл джурюйдю. Аны кюй, къан дерт тутханла да барадыла къайгы сёз берирге. Бусагъатда, таб таулары тамашалыклары киши эслемеген заманда, кюшлада, колхоз маллары тегерегине айланнгандан къалганла, юйден эшикке хазна чыкъмагъанлай заманлары ашырадыла. Ариу кюледе да орамлада хазна кёрюнмеучю къартла бу хыны, къышхы кюледе, тонлагъа чырмалыб, терен сагъышха кириб, юйлеринде турадыла...

Къазауатха кетген Норийни орнуна Советде ишлеген къарт Рамазан, тюнене адамлары джибериб, бююн майданга джыйылыргъа кереклисин айтдыргъанды... (К. Б.)

Этимсыфат бла этимсыфат оборот ат бла байланыб келсе, айтымда ачыкылаучу боладыла. Сёз ючюн: къайсы элге? — таулары кююнларында орналган; къайсы юйге? — бушуу кирген; къайсы заманда? — бусагъатда, таб таулары тамашалыклары киши эслемеген; къайсы къартла? — ариу кюледе да орамлада хазна кёрюнмеучю; къайсы Норийни? — къазауатха кетген. Алай бла башында келтирилген этимсыфат оборотла айтымда ачыкылаучуну кзуллугун этедиле. Этимсыфат атны магъанасында келсе, айтымда да аны кзуллугун этеди. Сёз ючюн: кимле барадыла? — къан дерт тутханла. Бу этимсыфат оборот айтымда башчы болуб келеди, атны орнуна джурютюледи.

39-к. Этимсыфатла бла этимсыфат оборотла айтымны къайсы члени болганын белгилей джазыгыз. (— башчы, - - - - толтуруучу, ~~~~~ ачыкылаучу.)

1. Партиябыз оноу этеди, Ленин ачхан джолну кереди.
2. Ехтемлениб барабыз биз сен кёргюзген джол бла джангы дуня кзуарбыз кёб бирлешген къол бла. (Б. Д.)
3. ... Джюзге джууукъ адамны концлагерде зор ёлюмден кутхарганларына джуреклери кзууанады.
4. Юрениуден джашла казармагъа келгенлей, къауум-къауум болуб, ушакъгъа джарашдыла. Бирбирде эллеринден, джашагъан джерлеринден келген письмоланы окуйдула. Узакъда къалган адамларыны суратларына къа-

райдыла. 5. Ананы кыйынын балалары бек багъалатыргъа, хар этгенин аяб тутаргъа керекдиле. Анам, аначыгъым, мени аскерге ашыра, бойнумдан къучакълаб, къолларынг бла бетими сылай, кѣзюме къарагъанынгы мен бир кесекге унутмайма. Ол сагъатчыкъда кѣб зат айтыргъа излегенинги ангылагъан эдим. (Ш. М.)

40-т. Тюбюнде берилген этимсыфатла айтымда башчы, ачыкълаучу, толтуруучу болурча, айтымла къураб джазыгъыз.

Окъугъан, джазгъан, юреннген, чабыучу, келиучю.

Юлгю. *Окъугъан адамны тили бай болады. Окъугъан адам кѣб биледи. Устаз мени окъугъанымы джаратды.*

41-т. Берилген сѣзтутушланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз, эки айтымны членлерин айырыгъыз.

Туугъан къарнашла, темир ишлеген уста, окъутхан устаз, окъугъанны танийма, джыйылгъанла келедиле, джер къазгъан машина, къазгъанын джаратдым, сууумагъан сют.

Юлгю. Биз тюз туугъан къарнашлабыз, — сен сабанчы, мен ишчи.

§ 11. Этимсыфатны айыруу, къайтарыу.

Сынау соруула бла ишле:

Этимсыфат деб этимни къаллай тюрлюсюне айтадыла?

Этимсыфатны озгъан заманы нени кѣргюзеди, къалай къуралады?

Этимсыфатны бусагъат, боллукъ заманлары уа?

Этимсыфат оборот деб неге айтадыла?

Этимсыфат айтымда не болуб келеди? (Къайсы член болургъа боллукъду?)

Этимсыфатны айыруу джоругъу

Айырууну планы:

1. Этимсыфатны магъанасы, сыфат эмда этим ышанлары.
2. Заманы, формасы (бар эсе).

3. Атны магъанасында келе эсе, болушу, саны, нелиги.
4. Айтымда къайсы сёз бла байланыб келеди?
5. Айтымда къуллаугъу.

Этимсыфатны айырынуу юлгюсю

Залыккъылды кёкенлени нчи бла озгъан суучукъну ауазы хаман эшитилгенлей турады, алай а аны шоркъулдагъан тауушу къуру да бирчалай турмайды. (А. М.)

1. Залыккъылды кёкенлени ичи бла озгъан — этимсыфат оборотду, баш сёз озгъан деген этимсыфатды, аллында келген сёзле анга бойсунуб келедиле, озгъан — этимсыфатды, озгъан замандады, -гъан аффиксни болушлугъу бла -оз — деген этимден къуралады, этимсыфат оборот айтымда атны ачыкълаб келеди, (къаллай суучукъну? — залыккъылды кёкенлени ичи бла баргъан суучукъну), айтымда ачыкълаучуду.

2. Шоркъулдагъан — этимсыфатды, ишни этилген шартын кёргозеди, озгъан замандады, айтымда ат бла байланыб келеди, бойсунган сёзю болмагъаны себеден этимсыфат оборот къурамайды (къаллай тауушу? — шоркъулдагъан тауушу), айтымда ачыкълаучуду.

42-къ. Текстде тюбеген этимсыфатланы башында берилген юлгю бла айыргъыз.

1. Залимликини къурутхан, джюреклени солутхан, ау кёзлени джарытхан — партияса, партия! (Б. А. -К.) 2. Таза къанлы, субай санлы, бек чабыучу деу хора аджир атангды. Ташсынмаучу къарачай байтал анангды (О. М.). 3. Туура дуняны ташлар сагъатында да къызчыгъына къатханлай кёзлери джумулду. (Б. Д.) 4. Багъалыса, сен байракъса халкъыма, кесинг къурагъан къралыма, джуртума. Багъалыса сен, байракъса узакъгъа, тургъанлагъа тюшюб бюгюн да тузакъгъа. (Б. А. -К.)

43-къ. Айтымгъа член болгъанларына кёре, этимсыфатланы тюблерин сызыгъыз.

1. Ехтем аскер, джетген кюнде сен къаласа, бюгюлмеген, тюгенмеген къадамаса. 2. Сенсе бюгюн да ёртенлени джайдыртмагъан, дже-рибизни бир чыгын да тайдыртмагъан. 3. Келбетли ишчи, Темуркъа кьолю бла джерни къазыб кёргозгенинден айыргъан болур эди, къартны не ючюн келгенин ангылады. (А. Х.) 4. Колхозчула, урунуучу малчыла, тёрт джанынга басынышыб джашайдыла, кьошдан, юйден джюрюген джолоучула сенинге къайтыб джол азыкъ да ашайдыла. (О. М.)

1. Къыйын кюномде болушуучу халал тенгими аллында борчум уллуду. Бизге къуру да акъыл бериучю къарт энтда суу ызында олтурады. Эртденнгиде горизонтда кёрюнючю сейир кёрюномле бююн чыкъмадыла. Меннге хаман игиликле джоралаучю къарт анам энди джокъду (С. К.)

2. Соняда бети ачыкъ болгъан, чачы кендирден этилген бир уллу гинджи бар эди. 3. Уллайгъан атам, къуру кеси бушуууна болуб, мени унутхан эди. Бир-бирде ол мени гитче эгешчигими анама ушагъан халлары ючюн эркелете эди. Тюзде ёсген терекчикча, мен кеси аллыма ёсе эдим. (Короленко.)

ЭТИМСЁЗЛЕУ

§ 12. Этимсёзлеуноу магъанасы, аны этим эмда сёзлеу ышанлары.

45-с. Окъугъуз, этим бла сёзлеу ышанлары болгъан сёзлени табыб айырыгъыз.

1. Къызыл тишмекча, кёкде булутла кюнде къабырчакълана, Ленин джукълагъан Къызыл площадда атлаб барама къууана. Акъылыма кёб затла келелле, тилкем-тилкем салыныб. Мен Ленинни биринчи кёрген этерикме, деб урады джюрек къууаныб. (Б.Т.)

2. Эй, инджилген, эзилген, кёб зарауатлыкъ джетген. джесирликде джюрюген, инкъилаб азат этген! Джалынсыз отда джаныб, ненча джыл тутмакъланыб, джашаудан къамаб, къаныб, гюнахсыз азабланыб ... джашай эдигиз элледу. (Къ. И.)

Этим бла сёзлеуноу ышанлары болгъан джегилмеучю этимлеге этимсёзлеу дейдиле. Сёз ючюн: къабырчакълана, атлаб, къууана, салыныб, къууаныб, джаныб, тутмакъланыб, къамаб, къаныб, азабланыб дегенча этимле этимсёзлеуледиле.

Этимсёзлеу айтымда кеси джюрюмейди, башха этимле бла келеди, аланы ишлери къалай этилгенин кёргюзеди.

Этимсёзлеуноу этим ышанлары:

1) къошакъ иш болса да, этимсёзлеу этимча ишни кёргюзеди: атлаб барама, барама къууана;

2) этимсёзлеу этимден кьуралады: кьабырчакълан-а, джан-ыб, тутмакълан-ыб (джашай эдик);

3) этимча, кьарыулаучу, огъайлаучу формалары барды: атла-ял-ма-й.

Этимсёзлеуно сёзлеу ышаны — аны, айтымда хапарчы болмай, сёзлеуча, болум болуб келгени: кьалай барама? — атлаб барама; кьалай барама? — кьууана барама.

46-кь. Окъугъуз. Этимсёзлеулени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Танг атаргъа джер тебрениб, джюз титиреб, ачы-ачы от чарт-лады, кёк кюкюреб.

2. Экиси да кьарашдыла, кенг ышарыб, кьаты кьысыб бир-бирин, кьучакълашыб. (Х. О.)

3. Чаба, джорта, сабийле школгъа барадыла.

4. Бауурланыб, Жилин джолгъа джууукъ барды. (Л. Т.)

5. Тешиклеринден чыгъыб, шын туруб, джубранла сызгъырадыла. (Б. Х.)

47-кь. Окъугъуз; этимсёзлеулени табыб, аланы этим эмда сёзлеу ышанларын айырыгъыз, айтымда кьайсы этимле бла байланганларын айтыгъыз.

КЪАЧДА

Алтын чачха бёлене,
Чегет кийим тешеди,
Чапрагъы тюбюне
Дженгил-дженгил тюшеди.
Къалын терек бурмала
Джукъа-джукъа кёрюноб,
Къыбла таба турнала
Барадыла юрюлюб.
Хансла кьатыб саргъала,
Сыртла кьаудан болдула,

Сууукъ джерден кьаргъала
Бери келиб къондула.
Къулакъ суула, шоркъала
Лахорларын тыйдыла.
Тау ауушла, аркъала
Джангы кьарны джыйдыла.
Кюн, джылыусуз джарыса,
Бек ашыгъыш батады.
Къырау сыртны агъарта,
Къышдан хапар айтады.

48-т. Берилген этимсёзлеуле бла айтымла кьураб джазыгъыз.

Тыя, джая, джыя, буруб, чартлаб, окъуб, талпыб, джазыб, бара, келе, кюле.

ЭТИМСЁЗЛЕУНЮ КЪУРАЛЫУУ

§ 13. Этимсёзлеуно биринчи тюрлюсю.

49-с. Айырылыб басмаланган этимсёзлеуени къурамларын айырыгъыз.

1. Талалагъа, дуппурагъа **джараша**, барысы да **кийиб** хурмет кёлекле, бутакълары бир-бирине **чалыша**, ёседиле кючлю эмен терекле. (Дж. Х.) 2. Туугъан таулары, кесимча, алай сюесе, къуру да ала бла **къала**. Сууукъда, боранда аллыма къарай, джашайса, бирде сууукъ, бирде ач бола. (Х. Н.) 3. Джарлада **абына**, **сюрюне**, ай да бартаргъа аз кёрюне, къайтдыла была да юлерине. (Е. А.) 4. Джашил **джашнаб** чакъгъан чапракъла **саргъалыб** джерге къарайла. Тынчыкъ **бермей**, къачхы аязла юслерин **сылаб** тарайла. (Х. О.)

△ Этимсёзлеуно биринчи тюрлюсю этимге эки къауум аффикс къошулуб къуралады:

1) **-а, -е, -й** аффиксле къошулуб; **-а, -е** тунакы тауушлагъа бошалгъан этимлеге, **-й** ачыкълагъа бошалгъан этимлеге; сёз ючюн: **джараш-а, кёрюн-е, къара-й;**

2) **-б, -ыб, -уб, -иб, -юб** аффиксле къошулуб; **-б** ачыкъладан сора, сингармонизмге кёре, тунакыладан сора къалгъан тюрлюлери къошуладыла. Сёз ючюн: **сыла-б, саргъал-ыб, сор-уб, кий-иб, суй-юб.**

Этимсёзлеуно биринчи тюрлюсюно къарыулаучу, огъайлаучу формалары боладыла: **джетишдирала, джетишдиралыб, джетишдиралмай.**

Эстергиу. Огъайлаучу формада этимсёзлеуле эки тюрлю джюрюйдюле: **алмай — алмайын, бермей — бермейин.**

Этимсёзлеу къурагъан заманда **-й**-ден сора **-а, -ал** аффиксле келселе, этимсёзлеуде **-я, -ял** джазыладыла: **джый — джыя, санай — санаялыб.**

50-къ. Этимледен огъайлаучу формада этимсёзлеуле къураб джазыгъыз, бир кере **-а, -е, -й** аффикс бла, экинчи кере **-б, -ыб, -уб, -иб, -юб** аффикс бла, аффикслени сызчыкъ бла айырыгъыз.

Аша, ишле, мара, джай, къуй, тый, тий, тут, юрен, кюлдюр, салын, сойлан, атлан, ич, ёчеш, эслет, эсле, изле, къоб.

51-къ. Этимледен огъайлаучу формада этимсёзлеуле къураб джазыгъыз. Аффикслени сызчыкъ бла айырыгъыз.

Ю л г ю : *Ишле — ишле-ме-й, ишле-ме-й-ин, суй — суй-ме-й, суй-мей-ин.*

Ишле, кюлдюр, таб, юрен, тут, сана, джаз, башла, тюрлен, оз, ишлен, джый, тый, кий, суй, тебре, суйре, эрик.

52-кь. Этимледен огъайлаучу эмда къарулаучу формалада этимсёзлеуле къураб джазыгъыз; аффикслени сызчыкъ бла айыргъыз.

Ю л г ю : *Ой — о-ял-ма-й, сына — сына -ял-ма-й.*

Ой, кьой, кый, той, джой, сой, къуй, джый, тый, башла, сыла, джыла, изле, тона, къарма, сына, биле, кюре, серме, джюлю.

53-кь. Этимледен къурау этимсёзлеуле къураб джазыгъыз; ол этимсёзлеуле бла айтымла къурагъыз.

Ю л г ю : *Кел — келе-келе. Амма бизге келе-келе турады.*

Кел, окъу, тохта, ишле, ойна, джат.

§ 14. Этимсёзлеуно экинчи тюрлюсю.

54-с. Айырылыб басмаланган сёзлени маъаналарына эс не окъугъуз, аланы бетледе, санлада тюрлендириб кёрюгюз.

1. Ууакъ халкъла бара эдиле **абынганлай, сюрюннгенлей**, тутмакълыкъда джашай эдиле, кыйналыб, тёрт бюгюлгенлейр. (Б.А.) 2. Эртденбла Темуркъа ёрге **къобханында**, инчиги чанчаргъа къалды; чабырларын, ышымларын **тешиб къарагъанында**, ашыгъыны тебен джаны ачы кызарыб тура эди. (А.Х.) 3. Кёкден тамчы **таммагъанлы**, толу бир ай болду. (А.Х.) 4. Къанамат быкъысын алыб **чыкъгъынчы**, кийик эчкилени къалгъанлары къачыб, бири сыртындан тюшюб, къалтырай тура эди. (А.Х.) 5. Къонакъла кёб **келгенликге**, сенича къонакъ кёрмейбиз. (Х.О.)

△ Этимсёзлеуно экинчи тюрлюсю, этимге тюрлю-тюрлю аффиксле къошулуб къуралады.

1) -гъанлы, -ханлы, -нганлы, -генли, -нгенли: таммагъанлы, аханлы, салынганлы, келгенли, дженггенли;

2) -гъанлай, -ханлай, -нганлай, -генлей, -нгенлей, алгъанлай, чачханлай, абынганлай, сюрюнгенлей, бюжюлгенлей;

3) -гъанлыкъгъа, -ханлыкъгъа, -нганлыкъгъа, -генликге, -нгенликге: салгъанлыкъгъа, ачханлыкъгъа, джаннганлыкъгъа, келгенликге, кёрюнгенликге;

4) -гъанда, -ханда, -нганда, -генде, -нгенде: алгъанда, къобханда, джаннганда, билгенде, дженнгенде;

5) -гъынчы, -хынчы, -гъунчу, -гинчи, -гюнчю, -хунчу, -нгынчы, -нгунчу, -нгинчи, -нгюнчю: чыкъгъынчы, атхынчы, тутхунчу, соргъунчу, бергинчи, кёргюнчю, джаннгынчы, джоннгунчу, синггинчи, кёрюннгюнчю.

Эсгертиу. Бу башында келтирилген аффикслеге дагъы-да иелик, болуш аффиксле да къошулургъа боллукъдула, алгъанлай-ым-а, къарагъан-ы-нда, алгъанлай-ыбызгъа, алгъынчы-н-нга.

55-къ. Берилген этимледен этимсёзлеуно экинчи тюрлюсюн къураб джазыгъыз.

Бар, чач, сын, онг, дженг, кёр, таны, кёргюз, тут, тебре, юрен.

Ю л г ю. *Бар — баргъанлы, баргъанлай, баргъанлыкъгъа, баргъанда, баргъынчы.*

56-къ. Берилген этимледен этимсёзлеуно биринчи, экинчи тюрлюерин къураб джазыгъыз.

Джюз, тур, кир, джан, уч, къоркъ, джет, сат, кой, ауузлан.

Ю л г ю. *Джюз — джюзге, джюзюб, джюзгенли, джюзгенлей, джюзгенликге. джюзгенде, джюзгюнчю.*

57-къ. Текстни окъугъуз, баш салыгъыз, текстде тобеген этимсёзлеулени сёзню къурамында айырыгъыз.

.....

2

3

Бойнакъ юйдегисине ююнчю къалай къошулгъанын таб кеси да эслеялгъан болмас. Аналары терен къулакъгъа тюшюб, суу иче айланган сагъатда аджашыб айланган, эс джыймагъан эки гитче

мамурашчыкъ, келиб, мунукъулагъа къошулдула... Бойнакъ энди балаларына къоркъмай, узакъгъа кетиучю болгъанды.

Ызына къайтыб, экисине дагъыда эки мамурач къошулуб тургъанын кѣргенинде, сейир болуб мурулдады, не айтыргъа изледи эсе да. Ала тѣртюсю да бирчаракъ кѣрюнедиле. Тюзю, кесиникиле аз эслирек болурла... (А. М.)

§ 15. Этимсѣзлеу оборот.

58-с.

Айтымла

Сѣзтутушла.

Илму тенгизден таулагъа нюр уруб,
Булутланы ол къууады ийриб, буруб.
Барадыла ала чачыла, къошула,
Ууакъ-ууакъ бир-бирин ашыра. (Къ. И.)

Нюр уруб; таулагъа
нюр уруб; илму
тенгизден таулагъа
нюр уруб.

Уруб къууады.
Барадыла чачыла,
къошула, бир-бирин
ашыра; ууакъ-ууакъ
бир-бирин ашыра;
барадыла ашыра.

△ Бойсунган сѣзлери болгъан этимсѣзлеуге **э т и м с ѣ з - л е у** оборот дейдиле. Не уруб? — нюр уруб; нелеге нюр уруб? — таулагъа нюр уруб; неден таулагъа нюр уруб? — илму тенгизден таулагъа нюр уруб.

Была этимсѣзлеу оборотладыла. Биринчи эки сѣзден, экинчи юч, ючюнчю да беш сѣзден къураладыла.

Этимсѣзлеу оборот айтымда къуру бир член болады. Къууады къалай? Илму тенгизден таулагъа нюр уруб (къууады). Джангыз этимсѣзлеу оборот къурамайды. Барадыла къалай?— чачыла, къошула.

Этимсѣзлеу оборот, айтымны башха членлеринден запятой бла айырыладыла, алай а хапарчыны къатына тюшюб къалсала, запятой салынмайды. Сѣз ю ч ю н : Сюрюучю джулдуз, къалгъанлагъа кѣз къыса, батаргъа аллын айландырыб, нарат чегетни башындан къарады. (А. Х.) Гоша джау хычынла къызы да болушуб биширди. (Х.О.) Къызы да болушуб, Гоша джау хычынла биширди.

59-кь. Этимсёзлеу оборотланы таба, керекли джерде запятойланы сала джазыгъыз

1. Зыккыл кёнчекчиги энишге тюше да аны тарта бир кьолу бла да бурунчугъун дженгине сюрте Ибрахим дерсендэн юйюне джортуб кирди. (А. Х.)

2. Джашыу Мариямдан джунчуб сабийлени юсюнден айырыргъа юрешиб юй таба атлагъанлай, Мариям-хаджи анга былай арбазда бир кесек сабыр бол сабийле бла мен юйге кирейим да Сыйлы кызыны да къууандырайым келген хапарынгы айтыб ингирден бери юсюн басыб тургъан тиширыуланы да юйлерине ашырайым деб юйге ташады.

Ол ташайгъанлай Джашыу сабийлени кёзюу-кёзюу къучакълаб анга ёпкелей башлагъан эм гитчесин — Къарачыкъны — кьойнуна алыб босагъагъа чёгюб биринчи соргъаны: «Анагъыз не эте турды?»— деб ол болады. (А. Х.)

60-кь. Берилген тексен этимсёзлеу оборотла бла ала айгъакълаб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Къарачайда батырланы бирине саналгъан джаш къаягъа ёрлерге алай суймейди. Алай а кёзлерине ийнанмай, Кютюге да нелени эсе да айта, чыра бёркюн къар джуммакъдан толтуруб, сыйдам къаягъа илиниб тебреди. Бир кесек баргъандан сора джаш тая башлады.

Анга чабырла бузукъ болгъанча кёрюнюб, бир аягъында турургъа юреше, аланы тешиб, айю таба энишге быргъады. Къар джуммакъланы къаягъа джабышдыра, ранны эркин джерине чыкъды, сол джанына дорбунчукъгъа бурулду. . .

Учу, акъырын бара да, тегерегине къарай, дорбунну артына дери кирди, бир сейир затха тюртюлдю. Бир мюйюзю да габушур болуб, ууалыб тюшюб, тюбюнде да къан уюб, къарт эчки сыртындан тюшюб, эки эгиз улакъчыкъ да чыпылдатыб эмедиле. . . (Э. К-М.)

§ 16. Этимсёзлеуно айырыу, къайтаруу.

Этимсёзлеу деб этимни къаллай тюрлюсюне айтадыла?

Аны этим бла сёзлеу ышанлары къайсыладыла?

Этимсёзлеу айтымда хапарчы болургъа нек болмайды?

Этимсёзлеуно биринчи тюрлюсю къалай къуралады? Экинчи тюрлюсю уа? Этимсёзлеу оборот деб неге айтадыла? Этимсёзлеу обо-

рот айтымда не күүлукъ этеди? Нек джюриютюледи? Джазгъан саятда айтымны кьалгъан членлеринден не бла айырылады?

Этимсёзлеуню айырыу джоругъу

П л а н:

1. Этимни бир тюрлюсю (этим эмда сёзлеу ышанлары.)
2. Къуралуу (биринчи, экинчи тюрлюсю).
3. Этимсёзлеуню формалары (къарулаучу, огъайлаучу).
4. Айтымда күүлугъу.

Этимсёзлеуню айырыу юлгюсю

Ханс къатдырыб, джер бузлатыб,
Артха туракълай, къач кетди,
Аны ызындан, боранлатыб,
Акъмыйыкъ мычымай джетди. (Б. А.)

1. Къатдырыб — этимсёзлеудю, къатдыр деген этимден къуралгъанды, этимча ишни кёргюзеди, сёзлеуча къалай? деген соруугъа джууаб этеди (къалай кетди?— къатдырыб кетди.), этимсёзлеуню биринчи тюрлюсю, къатдыр деген этимге **-ыб** аффикс къошулуб къуралады, къарулаучу неда огъайлаучу формада келмегенди, алай а ол формалада келирге боллукъду: къатдыр-**ал-ыб**, къатдыр-**ма-й**, къатдыр-**ал-ма-й**, айтымда кесини бойсунган сёзю болгъаны себебли, этимсёзлеу оборот къураб (ханс къатдырыб), къалай? деген соруугъа джууаб этиб, хапарчыны айгъакълаб келеди, болумду.

(Джер бузлатыб, артха туракълай — этимсёзлеу оборотла да бу юлгю бла айырыладыла.)

2. Боранлатыб — этимсёзлеудю, этимча ишни кёргюзеди, сёзлеуча къалай? деген соруугъа джууаб этеди (къалай джетди? — боранлатыб джетди), этимсёзлеуню биринчи тюрлюсюдю, боранлат деген этимге **-ыб** аффикс къошулуб къуралады, формалары джокъду, алай а къарулаучу, огъайлаучу формалагъа салыргъа боллукъду: боранлат-**ал-ма-й**), айтымда бойсунган сёзю болмагъаны себебли, этимсёзлеу оборот къурамайды, алай а айтымны кьалгъан членлеринден запятой бла айырылгъанды, хапарчыны къатында болса, айырылыкъ тюл эди, айтымда болумду (къалай джетди?— боранлатыб джетди).

61-къ. Тексе тубеген этимсёзлеулени башында берилген юлгю бла айырыгъыз.

Къараууз кёкню кюн чыкъгъан джаны онгуб, хуппеги бет алыб башлагъанды. Аны джарыгъындан къачыб, джулдузла, бирем-бирем седиреб, кёзден ташаядыла. Танг белги бериб башлагъанына къууаныб уянган къанатлычыкъла анда-мында таууш этиб тебрегендиле. Гугурукла, бир-бирине эрише, тамакъларын бошлаб къычырадыла.

Тейри джарыкъда кѣлеккеси кѣрюне да дагъыда кѣзден ташая, бир атлы, келалгъанын келиб, стансеге джетди. (Къ. Д.)

62-т. Берилген этимсѣзлеулени къоша, этимсѣзлеу оборотла къураб джазыгъыз.

Солуй, таяна, тыя, чыгъыб, батыб, олтуруб, чабыб.

Юлгю: *Къысха солуй.*— *Ибрахим, къысха солуй, штабха кирди.*

ДЖЕГИЛИУЧЮ ЭТИМЛЕ

Этимни турушлары

Джегилиучю этимле турушлада тюрленедиле. Туруш этимни иши къаллай халда баргъанын кѣргюзеди: барыгъыз, барабыз, барсакъ, барайыкъ.

Этимни тѣрт турушу болады: буйрукъчу, туура, шарт, разычы.

1. БУЙРУКЪЧУ ТУРУШ

§ 17. Буйрукъчу турушну магъанасы.

63-с. Окъугъуз, айырылыб басмаланган этимле къаллай магъананы танытханларын айырыгъыз. Ала къайсы бетде, санда, формада джюрютюледиле?

1. Тазалыкъны, джорукъну хар къайда да сакъла, аш ашагъан столгъа, тамададан сора, кесинге буюрулгъан орунга **олтур**, къашыкъ бла, чанчхы бла, бычакъ бла хайырлана бил, ѳтмекни къолунг бла ал, ашыкъмай аша. Чанчхы бла ашаллыкъны къашыкъ бла **ашамагъыз**, чанчхы орнуна бычакъ бла узалмагъыз.

2. Джазыбыз ашыгъыб **джетсин**, джайыбыз джайылыб **келсин**, къачыбыз мурукку **этсин**, къышыбыз къууандырыб **кетсин**. Кѣб болсунла тѣрде олтургъан къартларыбыз, берекет болсунла этген хантларыбыз, кѣгетлерин **кѣлтюралмасынла** садларыбыз, игилик бла айтылсынла атларыбыз. (Х. М.)

Буйрукъчу турушда этим буйрукъну, тилекни дегенча магъананы айыртады. Бу турушда этимле экинчи бла ючюнчю бетледе джюрютюледиле, биринчи бетде болмайдыла.

Буйрукъчу турушда этимлени джегилиулер

Бирлик сан

Кёблюк сан

Мен —

Биз —

Сен бар, кел.

Сиз барыгъыз, келигиз.

Ол барсын, келсин.

Ала барсынла, келсинле.

Буйрукъчу турушда этимлени къралыулары

1. Экинчи бетде бирлик санда этимге аффикс кьошулмаиды: ал, бар.

2. Экинчи бетде кёблюк санда этимге, сингармонизмге кёре, -гъыз, -гъуз, -гиз, -гюз (ачыкъладан сора) неда -ыгъыз, -угъуз, -нгиз, -югюз (тунакыладан сора) аффикслени бири кьошулады: *ал-ыгъыз, ор-угъуз, бил-игиз, кёр-югюз, сана-гъыз, солу-гъуз, биле-гиз, джюлю-гюз.*

3. Ючюнчю бетде бирлик санда этимге, сингармонизмге кёре, -сын, -сун, -син, -сюн, кёблюк санда уа -сынла, -сунла, -синле, -сюнле аффикслени бири кьошулады: *аша-сын, аша-сынла, оз-сунла, эл-синле, кёр-сюнле.*

Буйрукъну джумушатыр ючюн бу турушда этимлеге -чы, -чу, -чи, -чю аффикс кьошулады, экинчи бетде — бет аффиксни аллында, ючюнчю бетде — бет аффиксден сора: *ат-чы-гъыз, атсынла-чы.*

Эсгертиу. Буйрукъчу турушда этимлени огъайлаучу формалары кълган этимледеча болады, алай а кърарулаучу форма тилде аз джюрютюледн. С ё з ю ч ю н : аша — *аша-ма, кел — келме-син*, алай а *ашаял, келал* дегенча кърарулаучу форма хазна джюрютюлмейди.

64-кь. Этимлени буйрукъчу турушда экинчи, ючюнчю бетледе джазыгъыз.

Ю л г ю : *окъу — окъугъуз, окъусун — окъусунла.*

Къаз, изле, оз, кел, чыкь, юрен, чаб, джюз, джолукь.

65-т. Берилген сётутушла бла айтымла къураб джазыгъыз.

Бол таза, болсун таза, болсунчу юлгюлю, болсунлачы алда, болчугъуз адам. Джетсин алгъа, джетсинчи заманында, джет тенгинги, джетигиз хорламлагъа.

66-кь. Текседе буйрукъчу турушдагъы этимлени табыгъыз. 2-чи бетде бирлик сандагъы этимлени 2-чи бетде кёблюк саннга сала, айтымда ала бла байланган сёлени да келишдире окъугъуз.

68-кь. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгыз.

1. Исса бузну бу ... сун, кесини джигитлигин кёрю ... сюн. 2. Ол кьар джуммакьны кьы ... сын, суун агъы ... сын. 3. Азамат джерни кьа .. сын, суу чыгъарсын, аны ариу сю ... сюн. 4. Соня келген кьонакьны юйге кирги ... син, сыйласын. 5. Маллагъа аш салсы ... ла, суу ичирси ... ле, тюрлерин кюреси ... ле. 6. Машина орнундан те ... син, Далхат да джолну кёрю ... сюн.

69-кь. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгыз.

1. Ба ... сыла да бир келси ... лечи кьатыма! 2. Исса эшикни джа ... сын да кьылычын салсын. 3. Соня бла Азия джюню со ... сунла, Алла бла Нина да чындайла этси ... ле. 4. Мусса эришиуде ча...сын да о ... сун. 5. Фатима сармакьны э ... син да тузлукъгъа кьошсун. 6. Ахматны айтханын се ... си ... ле да меннге айтсы ... ла. 7. Кийимле бир кесек ке ... синле да итиу урсу ... ла. 8. Сабанчыла эртдерек кьо ...су ...ла да урлукьну заманында се ...синле.

70-т. Суратха кьараб, буйрукьчу турушдагы этимле бла хайырлана, сочинение джазыгыз.

БАЙРАМДА

II. ТУУРА ТУРУШ

Туура туруш ишни заманлада, бетледе, санлада болушлусуча кѣргюзеди: барама, алырбыз, джазгъанбыз, къайтыркъдыла.

Алай бла туура турушда этимле заманлада, бетледе, санлада тюрленедиле. Анга джегилиу дейдиле.

Магъанасы бла къуралууна кѣре, этимни юч заманы болады: бусагъат, озгъан, боллукъ заман.

§ 19. Бусагъат заман.

71—с. Окъугъуз, айырылыб басмаланган этимле, сѣлешинген кѣзюуге кѣре, ишни этилгени къалай болгъанын айыргъыз.

ЛЕНИНСИЗ, ЛЕНИНИИ ДЖОЛУ БЛА

Ехтемлениб **барабыз** сен кѣргюзген джол бла, джангы дуня **къурайбыз** кѣб бирлешген къол бла.

Ишни бирден алгъанлай, къаршчылыкъны **чачабыз**, анга кючню салгъанлай, кенг джолланы **ачабыз**.

Сени къойгъан осиятынг джол башчылыкъ **береди**, хар иште му-ратынг джуртубузну **кѣреди**.

Сууда, джерде, хауада биз къайгъысыз джорюйбюз... (Б. Д.)

1. Къойчу къойларын ингир сайын санаучанды. 2. Хасан эртден сайын бизге келиученди. 3. Ол менден окъургъа китаб алыучанды. 4. Мусса гитче къарнашчыгъына таурухла окъуучанды.

Сѣлешинген заман бла ишни этилгени бирге тюшгенни кѣргюзген этимлеге **бусагъат заманны** этими дейдиле. Сѣз юч юн: **барабыз, къурайбыз, чачабыз** дегенча этимле бусагъат замандадыла.

Туура турушда этимни бусагъат заманы этимсѣзлеуленни биринчи тюрлюлерине эмда этимсыфатны бусагъат заманы бет аффиксле къошулуб къураладыла: джаза-ма, келе-се, излей-ди, ачылыб-ды, санаучу-ма, санаучан-ды, излеучю-ме, излеучен-се.

Бусагъат заманда этимлени формалары этимни къалгъан тюрлюлериндеча боладыла: ач-ал-а-ма, ач-ма-й-ма, ач-ал-ма-й-ма.

Бусагъат заманда этимлени джегилиулери.

Бетле	Бирлик сан	Кёблук сан
1-чи	ала-ма, алыучан-ма келе-ме, келиучен-ме	ала-быз, алыучан-быз келе-биз, келиучен-биз
2-чи	ала-са, алыучан-са келе-се, келиучен-се	ала-сыз, алыучан-сыз келе-сиз, келиучен-сиз
3-чю	ала-ды, алыучан-ды келе-ди, келиучен-ди	ала-дыла, алыучан-ды-ла келе-диле, келиучен-ди-ле

72-къ. Хапарчыкъны окъугъуз, бусагъат замандагъы этимлени поблерин эки тюз сыз бла чертиб джазыгъыз.

Биязирде, кёк къызарыб, танг атады. Огъурсуз джюгюнден къутулады, чалыннган сыртны тик ёрге чыгъыб барады. Сыртны башында тохтайды, сокъур кёзлери бла ёрге къарайды. Ол къарагъан джерде, узун кенг къулакъда, чалынмагъан, тебленмеген джашил ханс сакълайды аны. Къулакъны башында кирсиз къара суу да барды.

Огъурсуз, бойнун созуб, башын кёкге кёлтюрюб, кючлю-кючлю окъуйду. Къууаныбмы окъуйду, тарыкъгъанмы этеди кимге эсе да, Хочалай ангылаялмайды. (Б. М.)

73-къ. Берилген этимсёзлеуледен, этимсыфатладан бусагъат заманны этимлерин къураб джазыгъыз.

Ача, ачыб, ачыучу, ачыучан, тута, тутуб, тутуучан, ёрлей, ёрлеб, ёрлеучю, ёрлеучен, сюрте, сюртюб, сюртюучю, келтирте, келтириб, келтириучю.

Юл гю. Ача — ачама, ачыб — ачыбма, ачыучу — ачыучуду, . . .

74-къ. Берилген этимсёзлеулени бусагъат заманнга сала, джегилиу формаларында тюрлендире джазыгъыз.

Джууа, джуууна, джууунуб, биле, билиб, окъуй, окъуб.

Ю л г ю . *Мен джууама, джууунама,
Сен джууаса, ...
Ол джууады, ...
Биз джууабыз, . . .
Сиз джууасыз, . . .*

75-къ. Берилген этимсыфатладан бусагъат заманны этимлерин къурай, джегилиулерин этигиз.

Тузлаучу, барыучу, сѣлешнучю, сюзюучю, кѣрюучю, атыучу.

Ю л г ю . *Мен тузлаучума, тузлаучанма,
Сен тузлаучуса, ...
Ол тузлаучуду, . . .
Биз тузлаучубуз, . . .
Сиз тузлаучусуз, . . .
Ала тузлаучуадыла. . . .*

76-къ. Берилген сѣзтутушлада этимсѣзлеулени, этимсыфатланы туура турушну бусагъат заманына сала джазыгъыз.

Эртде тура, кеч чыгъыб, дженгил атлай, кесгин окъуй, тутушуучу джашла, тигиучю къызла, чабыучу атла, ёрге кѣлтюрюлюб.

Ю л г ю . *Эртде турама, . . .*

Кесигиз сайлагъан юч сѣзтутуш бла айтымла къураб джазыгъыз.

§ 20. Бусагъат заманда этимни тюз джазыу.

77-с. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала окъугъуз, аланы эмда джазма джорукъгъа сыйынмай джюрютюлген этимлени айырыгъыз

1. Улла ... дыла джетиб тѣлولة,
Таша ... дыла узун ъмюрле.
И ... диле адамла джулдузлагъа эслерин,
Учуб кетерге айгъа, ты ... лмайдыла кеслерин. (X. O.)
2. Партиябыз оноу эте...,
Ленин ачхан джолну кере ...,
Кѣб хорламгъа сени элте...,
Деу къралны тулпар джашы — комсомол. (X. H.)
3. Къу ... учанды (къуй), джо ... учанды (джой), то...
учанды (той)

1. Й-ден сора -а, -э, -у ачыкыла келселе, я, е, ю джазыладыла: (й+а=я, й+э=е, й+у=ю): уллай-а-дыла — уллаядыла, ий-э-диле — иедиле, кьуй-уучанма — кьюуучанма.

2. Айтылгъан заманда ючюнчю бетни аффикслери бирлик бла кёблук санда кысхартылыб эшитиледиле, алай а толу джазыладыла (намулада, джырлада бир-бирде кысхартылыб джазыладыла):

айтылгъаны:

джазылгъаны

этет, этелле
кёрет, кёрелле

этеди, этедиле
кёредди, кёредиле

78-къ. Точкаланы орнуна керекли харифленн сала джазыгъыз.

1. Джай джы . . . ды, кыш ашайды. (*Нарт сёз*) 2. Кетмей . . . мени кёзюмден Тебердини ёзени. (*А. У.*) 3. Сабийле ариу ки. . . диле, ала бир-бирин сю . . . диле, хар ишни да эбин биле . . . ле. (*Къ. Къ.*) 4. Бюгюн мени кюрен тарт . . . ан тюзюмде урунганланы бармагъындан бал тама . . . Не айтайым, эмчек улан, мен ёзге, халкъ кёзюнде кьюуанчдан нюр джана. . . . (*Б. Т.*) 5. Ол джарлыла, орталыкыла, бюгюнлюкде ишчиле бла биригиб, кюрч къалала ишлей . . . ле. Саулай элле, станселе бары бирден негерликде бара . . . ла, тенглик мюлкде тамал ташла сала . . . ла, сала . . . ла. (*Б. Х.*)

79-къ. Берилген этимлени бусагъат заманда, ючюнчю бетде бирлик бла кёблук санлагъа салыб джазыгъыз.

1) -а, -е аффикс бла: джый, тый, той, кьой, ской, тий, ий, кюй, тюй;

2) -мучу, -ычан аффикс бла: кьой, сой, соз, сюз, ой, кьуй, джой, джай.

Юл гю. *Джый* — *джыяды, тий-тиеди, кьой-кьюуучуду, кьюуучанма.*

80-къ. Окъугъуз, джазма джорукълагъа сыйынмай кюралгъан этимлени заманларын, бетлерин, айыра джазыгъыз.

ТУБАНЛЫ КЕЛ

Тау маралла, кийикле

Этегингде отлайла,

Къулачкъанат акъ къушла

Сени кёкден сакълайла.

Саггышлача тубанла
Тюз башынгда туралла,
Эртден сайын бетинги
Кёз тиймезча джабалла. (С. А.)

§ 21. Озгъан заман.

81-с. Окъугъуз, айырылыб басмаланган этимле кёрпюзген иш сёлешинген кёзюуден алгъаы, артхамы, этилгеинне эс ийгиз.

1. Ехтем джуртум, бюгюлмейин, **къатдырдынг** сен бел.Тюзлюк излей, тюнгюлмейин, **атладынг** таукел. Огъурлу танг **атды** бизге, кюн нюрюн тёге, хурмет **келди** джерибизге, минглеб-минглеге.

2. Мен, джукъудан татыу къалмагъанын ангылаб, **къобдум**. Мен устазымы айтханын эснме **тюшюрдюм**. 3. Сени Ленин **къурагъанды**, ол ачханды джол, ата, устаз да **болгъанды** санга, комсомол.Ол **бергенди** къыйын кюнде таукеллик, къарыу. 4. Ол чууакъ кече чегет ичинде от **джаннган** эди тюз юсюбюзге. Мен **аугъан** эдим, **къарыуум кетиб**, сен **байлагъанса**, мычымай джетиб. (Х. О.)

Этимни иши сёлешинген кёзюуден алгъа этилсе, ол этим озгъан заманда болады. С ё з ю ч ю н : къатдырдынг, атладынг, къобдум, тюшюрдюм, къурагъанды, ачханды, бергенди, джаннган эди дегенча этимле озгъан заманны этимлеридиле.

Озгъан заманда этимни къуралууу

1. Озгъан заман этимге сингармонизмге кёре **-ды, -ду, -ди, -дю**, аффикс, ызы бла къысхартылгъан бет аффикс къошулуб къуралады: ал-ды-м, сор-ду-нг, кел-ди-к, кёр-дю-гюз.

2. Озгъан заманны этими озгъан замандагъы этимсыфатха бет аффикс бла эди деген болушлукъчу этим къошулуб къуралады: чабхан-ма чабхан эдим, алгъан-ма, алгъан эдинг, берген-ди, берген эди, дженгиген-биз, дженгиген эдик, къоннган-сыз, къоннган эдигиз.

3. Озгъан заманны къурау формасында эди деген болушлукъчу этим бетле бла санда тюрлениб келеди: баргъан эди-м, баргъан эдинг, баргъан эдиле...

Озгъан заманны джегилиу таблицасы

Бетле	Бирлик сан	Кёблук сан
1-чи	ал-ды-м сор-ду-м кел-ди-м кёр-дю-м ал-гъан-ма кел-ген-ме ал-гъан эди-м	ал-ды-къ сор-ду-къ кел-ди-к кёр-дю-к ал-гъан-быз кел-ген-биз ал-гъан эди-к
2-чи	ал-ды-нг сор-ду-нг кел-ди-нг кёр-дю-нг ал-гъан-са кел-ген-се ал-гъан эди-нг	ал-ды-гъыз сор-ду-гъуз кел-ди-гиз кёр-дю-гюз ал-гъан-сыз кел-ген-сиз ал-гъан эди-гиз
3-чю	ал-ды сор-ду кел-ди кёр-дю ал-гъан-ды кел-ген-ди ал-гъан эди	ал-ды-ла сор-ду-ла кел-ди-ле кёр-дю-ле ал-гъан-дыла кел-ген-диле ал-гъан эдиле

82-къ. Берилген этимледен, этимсыфатладан этимни озгъан заманын къураб джазыгъыз.

Сал, салдыр, ор, орул, кир, кёргюз, соргъан, атхан, джоннган, берген, кёрген, илиннген, кюре, кюреген.

Юлгю. *Сал* — *салды-м, салгъан-ма, салгъан эдим.*

83-къ. Берилген этимледен, этимсыфатладан этимни озгъан заманын къурай, джегилиулерин этигиз.

Чал, чалгъан, ор, оргъан, бил, билген, юз, юзген.

84-т. Хапарчыкыны окъугъуз, баш салыгъыз, бусагъат заманны этимлерин озгъан заманда джазыгъыз.

.....

Уучу бир кюн уугъа джайылады. Ол таулада кѣб айланады, алай болса да аллына джукъ тюбемейди, къурулай къайтыб тебрейди. Келе-келиб, бир мийик къаяны эрнинде олтуруб солуй тургъанлай, кѣкден бир мазаллы къуш джумулуб келиб, уучуну сермеб алыб кетеди. Къуш, мийикге чыгъыб, барыб бир чынгыл къаяны ортасында раннга къонады. Уучуну алайда къюуб, къуш учуб кетеди.

Уучу эс джыйыб къараса — бойнунда шкогу джокъ. Анга да джарсыб, дорбунну ичинде тегерегине къарайды. Не башы, не тюбю кѣрюнмеген аллай бир мийик, сыйдам, чынгыл, къызыл къаяны ортасында тар ранчыкъ, аны артында уллу терен дорбун. Уучу бек къоркъады, не этерге билмей тургъанлай, биягъы къушну къанат тауушун эшитеди. (Кѣ.-М. Ф.)

85-т. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз. Хапарчыкъда бусагъат, озгъан заманланы этимлери бла хайырланыгъыз.

ЧЕГЕТДЕ

И. И. Шишкин. Нарат чегетде эртденги.

§ 22. Озгъан заманда этимни тюз джазыу.

86-с. Айырылыб басмаланган этимледе озгъан заманны къурагъан аффикслени джазылулары бла айтылуларында не башхалыкъ болгъанын айыргъыз.

1. Ташалыкъгъа джол ачылды, ау чачылды, келди заман — джангы амал джаратылды. Совет илму ёсдю, джетди, чакъды, тебди. Джер юсюнде алчы болуб, спутник этди.

2. Нарт Ерюзбек, сюйсе, кёкге учханды, кёкде булутланы джелча чачханды. (Къ.-М.Ф.)

3. Мен кесим да кютгенме къой, джайлыкълада бузоу кютгенме, чабырларым да чачылыб Чегемде отун этгенме. (Къ. К.)

4. Белибау бла къара кюн белин къаты тартханд, тюзлюкге тот къонмаз деб кёб кере айтханды. (С. А.)

5. Сейир къууанчны сынагъан эдинг сен,
Аны назмуларынга кийиргененг,
Ол къууанчны, чомарт юй иесинлей,
Дуниягъа толу аякъча бергененг. (Къ. К.)

1. Аффикс -ды сангырау тунакыладан сора келсе, -ты, -ча айтылгъанлыкъгъа, -ды джазылады: ёсдю (ёстю), джетди (джетти).

2. -гъан, -хан, -ген, -нган, -нген аффикслени тюз джазылулары этимсыфатны озгъан заманы бла бирча болады. (5-чи параграфха къара.)

3. Бу аффикслеге б, м харифле бла башланган аффикс къошулса, н м-ча айтылады, алай а, аффикс бузулмай, н джазылады: келгенме (келгемме), кютгенбиз (кютгембиз).

4. 3-чю бетни аффикслери бирлик бла кёблюк санда къысхартылыб айтыладыла, алай а толу джазыладыла: тартханды /тартхант/, айтхандыла /айтхалла/. Назмуда, сёлешини тилде айтханд, тартхалла деген вариантла да джазыладыла.

5. Озгъан заманны къурау формасында э ди къысхартылыб, аллындагъы сёз бла бирге айтылады: кийиргененг, бергененг. Бу тукъум джазыу назму тилде сакъланады.

87-къ. Этимлени озгъан заманда джегилиулери этнигиз, заманны, бетни санны аффикслери къайсыла болгъанларын айтыгъыз.

Къал, ач, джон, излеме, юрен.

88-кь. Этимлени озгъан заманда керекли бетледе, санлада къурай джазыгъыз.

1) Биринчи бетде, бирлик санда: сана, тий, ачыулан, ас, тут, къобар, къоб, юлеш;

2) биринчи бетде, кёблюк санда: ызла, талпы, къайнат, кёмюрсет, джууукълаш, сыйын, къууан, къыс, уруш;

3) 3-чю бетде, бирлик санда, огъайлаучу формада: сына, джаб, олтурт, сукълан, джорала, сагъал, тек, биширт, керк.

89-кь. Озгъан замандагъы этимледе точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

1) Артха къал ... анла нёгерлерин джет ... ендиле.

2) Планны тынгылы толтурур ючюн, сабанчыла къарыуларын аямай кюреш ... ендиле. 3) Эчкиле тикни ёрге таян ... андыла.

4) Терезени бояуу онг ... анды да, джангыдан бояргъа керекди.

5) Аурууну къызыуу бираз сёнг ... енди. 6) Кирсизликде классыбыз биринчи орунну алгъанына барыбыз да бек къууан ... анбыз.

7) Лётчикле самолётха мин ... ендиле, хазыр бол ... андыла. 8) Бачхачы къуу бутакъланы кес ... енди, терек бачханы ташын арт ... анды.

9) Джууулгъан эскиле аязда дженгил кеб ... ендиле. 10) Къууатлы джаз табигъатны ариу тукъум кёгерт ... енди.

90-кь. Этимлени озгъан заманда керекли формалагъа сала джазыгъыз.

1) Огъайлаучу формада, биринчи бетде, кёблюк санда: джалгъа, таны, тарт, чаб, джаз, тохта, сор, тюрт. Юлгю: *алыш-ма-гъан-быз*;

2) Къарыулаучу, огъайлаучу, соруучу формалада, биринчи бетде, бирлик санда: тебре, ий, башла, ышы, джой, къой, джама. Юлгю: *ызла-ял-ма-гъан-ма-мы*?

§ 23. Озгъан заманны къурау формалары.

△ Озгъан заманны къурау формалары 2-3 сёзден къураладыла: 2-3 сёзден бир этим къуралады. Алдагъы сёз этимсыфат неда этимсёзлеуно биринчиси болады, аланы ызларындан эди

келеди. Алдагы сѣз тюрленмейди, эди бетде, санда тюрленеди. Сѣз ючюн:

этимсыфатла + эди:

алгъан
алыучан
ала тургъан

эдим

этимсѣзлеуле + эди

ала
эше
санай
ачылыб
ала тура

эди

Быллай этимледе алдагы сѣз (этимсыфат, этимсѣзлеу) ишни кѣргюзеди, эди озгъан заманны кѣргюзеди, бетде, санда тюрленеди: мен алгъан эдим, сен алгъан эдинг, ол алгъан эди, биз алгъан эдик, сиз алгъан эдигиз, ала алгъан эдиле.

Озгъан заманны кѣурау формасында кѣарулаучу, огъайлаучу формала алдагы сѣзге кѣошуладыла: санат-хан, санат-алгъан, санат-ма-гъан, санат-ал-ма-гъан эдиле.

91-кѣ. Этимледен озгъан заманны кѣурау формаларын кѣурагъыз. Аны этер ючюн, этимлени бет аффикслерин кѣоратыб, эди-ни кѣошугъыз. Бу ишни тындыргъандан сора кѣурау этимлени огъайлаучу формагъа салыгъыз.

Ю лгю: *Джаздырама: 1) джаздыра эдим, 2) джаздырмай эдим.*

Джаздырма, джаздырыучанды, джаздырдыкъ, джаздыргъансыз, джазылыбды, джаздыра турабыз.

92-кѣ. Окъугъуз; озгъан заманны кѣурау формаларын табыб, аланы кѣалай кѣуралгъанларын айтыгъыз.

Бурун, эртде-эртде заманлада, Хубий кѣаланы тѣбен джанында, улуу тѣбени артында, улуу ѳзенде кѣош салыб, кѣарнашла джашай эдиле. Ала барысы ѳмюрде болмагъанча уста мараучула эдиле... Джашчыкъ, кюн сайын барыб, кѣоян, башха ууакъ джаныуарла ѳлтюрюб келиучен эди... Ол бара-бара бир улуу тенгизни джагъасында тохтагъанды. Ол тенгизни ортасында айрымканда бир джарлыла тутулуб тура эдиле. Ала

эртдеден бери анда джашай эдиле. Алагъа эки айдан бир ийиучен эдиле, башха кюн барыргъа амал джокъ эди. Башха кѣзюуде бир талай кере да барыб кѣрген эдиле, алай болгъаны ючюн, ол айрымканнга джете баргъанлай, не зат болгъанын киши билмей, суу джарылыб, кеме адамлары бла сууну тюбюне кете эди.

Бир джолда айрымканнга ётерге, ары адамлагъа азыкъ элтирге кеме тебреген эди. 1 кемеге бу джаш да минген эди... Кеме бла айрымканнга барыб, анда ётерге амал табмай тургъан адамлагъа аш, кийим элтиб, кийиндириб, ашатыб, барысын да алыб элге келген эди. (*Джомакъла.*)

93-къ. Этимледен озгъан заманны къурау формаларын тюбюнде кѣрпоз-тюлгенча къураб джазыгъыз.

Ойлан, сыл, эрит, къымылдат.

1) 2-чи бетде, бирлик санда, -гъан эди формада;
ю л г ю : *солу* — *солугъан эдинг*;

2) 1-чи бетде, кѣблюк санда, -а, -е, й + эди формада;
ю л г ю : *чаб* — *чаба эдик*;

3) 2-чи бетде, кѣблюк санда, -ыучу, -ыучан + эди формалада;

ю л г ю : *бар* — *барыучу* (барыучан) эдигиз.

§ 24. Боллукъ заман.

94-с. Окъугъуз; айырылыб басмаланнгъан этимле кѣрпюзген иш сѣлешинген кѣзюуден сора къачан этиллигине эс ийигиз.

1. Адам улу космосну хорлар, узакъ джулдузлагъа джолла ачылырла. 2. Джерибизни суулары барырла, агъачлары ёсерле, къушлары учарла. (*Къ. К.*) 3) Тау таугъа тюбемез, адам адамгъа тюбер. (*Н. с.*) 4. Тюзлюк ёлмез, чиримез, аны бир къылыч да кесмез. (*М. К.*)

Этим сѣлешинген кѣзюуден сора этиллик ишни белгилей эсе, ол этим боллукъ заманда болады. Сѣз ючюн : хорлар, ачылырла, барырла, ёсерле, учарла, тюбемез, тюбер, ёлмез, чиримез, кесмез, ачарбыз, тергелир, боллукъду дегенча этимле боллукъ заманны этимлеридиле.

Этимни боллукъ заманыны формасы этимсыфатны боллукъ заманыны формасына бет аффиксле къошулуб къуралады (этимсыфатны боллукъ заманыны къуралууу 7-чи параграфда бериледи).

Боллукъ заманны джегилиу таблицасы

Мен алыр-ма	аллыкъ-ма	берир-ме	берлик-ме
Сен алыр-са	аллыкъ-са	берир-се	берлик-се
Ол алыр-	аллыкъ-ды	берир-	берлик-ди
Биз алыр-быз	аллыкъ-быз	берир-биз	берлик-биз
Сиз алыр-сыз	аллыкъ-сыз	берир-сиз	берлик-сиз
Ала алыр-ла	аллыкъ-дыла	берир-ле	берлик-диле

Боллукъ заманны къарулаучу, огъайлаучу формалары къалгъан этимлеча боладыла. Сёз ючюн: *джаз-арма, джаз-ал-ыр-ма, джаз-ма-з-ма* (былайда *-ыр* аффикс з-гъа бурулады), *джаз-ал-ма-з-ма, ал-ал-лыкъ-ма, аллыкъ тюлме* (былайда огъайлаучу сёзчюк къошулады). Этимни боллукъ заманыны огъайлаучу формасы башха тюрю да къуралады: *бар-ма-з-лыкъ-ма, кет-ме-з-лик-ме*. Эки форма да бирге келирге боладыла: *бар-ал-ма-з-лыкъ-ма*. Бу форма аз джурюйдю.

95-т. Этимле бла экишер айтым къураб джазыгъыз: 1) бир кере этим 3-чю бетде, бирлик санда, боллукъ заманда болурча; 2) экинчи кере ол сёз боллукъ заманда этимсыфат болурча. Этимни тюбюн тюз сыз бла, этимсыфатны тюбюн толкъунлу сыз бла тартыгъыз.

Юлгю. *Къарар. 1. Айшат Иссаны кереклисине къарар, юйю джыар. 2. Иссаны юйюнде къарар адамы джюкъду.*

96-къ. Этимлени боллукъ заманга 3-чю бетде, бирлик санда салыб джазыгъыз. заман аффикслени тюблерин сызыгъыз.

Юлгю, *Джар: джар-лыкъды.*

Джар, къыр, тур, бил, кюл, сор, ор, къур, бар, бер, кёр, кир, къал, сыр, сал, джыр, джул, тол, кюлдюр, келтир, чабдыр, бузул, созул, керил, къыйнал, кёмюл, къозгъал.

97-къ. Скобкалада этимлени боллукъ заманга, керекли бетлеге, санлагъа салыб джазыгъыз (ол зат башчыгъа кёре боллукъду).

1. Биз экскурсиягъа инструментле этген заводха (бар).
 2. Бюгюн сегизинчи класс экзамен (бер).
 3. Тёрт-беш кюнден трактор бригада сабан сюрюрге (чыкъ).
 4. Трибунаны къаты бла пионерле 9 сагъатда (оз).
 5. Кюн ачылса, туристле таугъа (ёрле).
 6. Биз суу ызына къалайтын (эн)?
 7. Быллай бир адам клубха къалай (сыйын)?
 8. Сен кабинагъа мин, мен башына (мин).
 9. Ёлкагъа сабийле бек

(къууан). 10. Таулада къар эриб башлагъанлай, суу (къоб).
11. Сиз бизни бламы (бар), огъесе мындамы (къал)?

98-къ. Этимлени 3-чю бетде, бирлик санда боллукъ заманнга салыб джазыгъыз.

Ю л г ю . *Тынгыла: 1) тынгылар, 2) тынгыла-рыкъ-ды.*

Тынгыла, эсле, джырла, ойна, кюре, юйре, къору, къара, сана, ишле, окъу, талпы, къалкы, джукъла, ызла, къуру, тара, ишет, тишле, боша, эле, терле, джыгъырда.

§ 25. Боллукъ заманда этимни тюз джазыу.

99-с. Айырылыб басмаланган этимлени айтылыулары бла джазылыуларын, ала-ны къайсы заманда, бетде, формада болгъанларын айырыгъыз.

— Бу беш джылны ичинде сени сынаб кёрюрге, хар ишинги джаратсам, таб кызымы берирме. Мени ариу кызымы, аллах айтса, алырса, рысхыма, мюлкюме не болуб къалырса. ... Джашауунгу кёбюсю мындан ары — аллынгда, инджилмессе, кертиси, малынг болса аллынгда.

— Атам, анам джокъ мени ... юйюрсюндюм сёзюнгден, энди кёрюрге сени ата, ана кёзюнден. Бек ишлерме, урунурма, аманнга бел бермезме, туз болуб эримезме ... (Къ. И.)

1. Сёлешген заманда **-ыр, -ур, ир, юр** аффикследе **р** таууш эшитилмей къалады, джазмада **р**-ны джазаргъа керекди: кёр-юр-ме (кёр-ю-ме), берирме (бер-и-ме), ал-ыр-са (ал-ы-са).

2. Экинчи бетде бирлик бла кёблук санда боллукъ заманны огъайлаучу формасында **зс** **сс-ча** эшитиледи, **зс** джазылады: инджилмессе (инджилмессе), келмесиз (келмесиз).

3. Биринчи бетде бирлик бла кёблук санда, боллукъ заманда этимлени заман, бет аффикслери сёлешгенде не джутулуб къаладыла, не кысхартылыб айтыладыла, алай а толу джазыладыла: бермезме (бермем), эримезме (эримем), бермезбиз (бермезбиз).

4. **Й**-ге бошалгъан этимледен боллукъ заманны **-арыкъ, -нерик** аффиксле бла къурагъан заманда **й** джазылмайды, **-ярыкъ, -ерик** джазыладыла: *тый — тыярыкътыбыз, кий — киерикбиз.*

100-кь. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

1. Биз билебиз кимни сакълагъаныбызны, билебиз не бла сакъларыгъыбызны, керек болса, элия да джаудуру ... буз, тауну, къаяны да джаугъа аудуру ... буз (Б. А. -К.) 2. Бир сомну аяма, болма...са джарлы, бай да, инджилген санга узата эсе къолун. (Х. Н.) 3. Балны ууакъ-ууакъ элте, четеними толтуру...ма, этерими этиб бошаб, джыйгъанымы мен къыш ашаб, тынчлыкълы олтуру...ма. (Б. А.) 4. Аманнга игилик этсенг, ююнге сау барма...са (Нарт сѣз).

5. Джолну баралмай чырмалгъан адам: «Джашауду, — дейди — бу затда терс». Абынма...са, не джыгъылма...са, ала билалсанг джашаудан дерс. (Х. О.)

101-кь. Къысхартылыб айтылгъан, боллукъ замандагъы этимлени джазаргъа кереклисича джазыгъыз.

Бармам, джырламам, джетмем, алмам, тындырмам, учмам, джюзмем, сермемем, къобмам, чалмам, бермем, къоркътам, къоркъутмам, тутушмам, тебремем, джыймам, тюзетмем.

Юлгю: *Бармам — бармазма, ...*

102-кь. Берилген этим тамырладан -арыкъ, -ерик аффикслени болушлугъу бла боллукъ заманны этимлерин къураб джазыгъыз.

Тый, къой, джой, тий, сой, кий, ий, джый, сой, тай, джай, къуй, къай, кюй, ой, тюй, той.

Юлгю: *Тый — тыярыкъма, тий — тиерикме, ...*

103-кь. Берилген этимсыфатладан этимни боллукъ заманын къураб, аны биринчи, экинчи бетледе, бирлик бла кѣблукъ санда, огъайлаучу формада джазыгъыз.

Марар, солур, барыр, джюлюр, ангылатыр, болушур, билер, къояр.

Юлгю. *Марар — марамазма, марамазбыз, марамазса, марамазсыз.*

III. ШАРТ ТУРУШ

Шарт турушда этим ишни сылтаулу болгъанын кѣргюзеди: **къарасам**, элтесиз; **кюн тийсе**, къар эририкди; **алгъан эсе**, берликди.

Къуралыуларына кѣре шарт туруш эки тюрлю болады: бош неда къурау.

§ 26. Шарт турушну бош формасы.

104-с. Окъугъуз; шарт турушдагъы этимлени табыб, ала къалай къуралгъанларын къангада айырыгъыз.

ДЖАЛҚЪАУНУ МУРАТЫ

«Хей! Джай болса, къыш болмаса,
Ачха болса, иш болмаса,
Мал юйресе, кютюлмесе,
Турса, гезет этилмесе,
Мал семирсе, багъылмаса,
Акъ джыйылса, сауулмаса,
Бау ишленсе, балта урмаса,
Берю къачса, баш бурмаса,
Дырын тюшсе, чалынмаса,
Тиш къаланса, салынмаса,
Джер къозласа, сюрюлмесе,
Мюрзеу битсе, себилмесе,
Бишсе, джерге тегюлмесе,
Комбайна да джегилмесе,
Орулса эм суурулса,
Биз ашаргъа буюрулса!»—
Деди Хасан сабан ызда.
Тынгылады джаш да, къыз да;
— Кѳремисиз сезюн аны,
Арты аллынад айтылгъаны,—
— Деди Харун ерге къоба. (С. А.)

 Шарт турушну бош формасы этимге *-са, -се* аффикс, аны ызындан бет аффиксле къошулуб къуралады; сѳз ючюн:

Бирлик санда:

Кѳблюк санда

мен ал-са-м, бер-се-м
сен ал-са-нг, бер-се-нг
ол ал-са, бер-се

биз ал-са-къ, бер-се-к
сиз ал-са-гъыз, бер-се-гиз
ала ал-са-ла, бер-се-ле

-са, -се аффикс юч бетде да, эки санда да барды, бу шарт турушну аффиксиди, *са, -се* аффиксни ызындан бет аффиксле (къысхартылгъан тюрлюлери) къошуладыла. 3-чю бетде, бирлик санда бет аффикс болмайды, кѳблюк санда уа *-ла, -ле* бетни, санны магъанасын да бирден тутады.

-са, -се аффикс 2-чи бетде, бирлик санда да болады. Бу аффикс бет аффикс болгъаны бла шарт турушну аффикси болгъанын айырып ююн, этимни бирлик санда бетлеге салыргъа керекди.

-са, -се 3 бетде да къала эсе, шарт турушнукъуду, алай болмай къуру экинчи бетде бола эсе, 2-чи бетни аффиксиди.

Сёз ючюн:

шарт турушну аффикси

2-чи бетни аффикси

1. *бар-са-м*

бар-а-ма

2. *бар-са-нг*

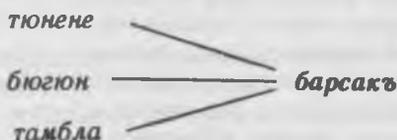
бар-а-са

3. *бар-са*

бар-а-ды.

-са, -се — аффиксни аллында з келе, ол с-ча эшитиледи, з джазылады: *къазсакъ (къассакъ), юзсе.*

Шарт турушну бош формасыны заман магъанасы джокъду, с ё з ю ч ю н :

105-къ. Этимлени шарт турушну бош формасында джегилнулерин этигиз, къалай къуралгъанларын айтыгъыз.

Ал, сор, изле, сюз.

106-т Этимледен шарт турушну бош формасын 3-чю бетде, бирлик санда къураб джазыгъыз, аффикслени сызчыкъ бла айырыгъыз. Аны ызы бла ол этимлени ауудан 2-чи бетге, кёблук саннга салыб айтыгъыз.

Ю л г ю : *Ары 1)ары -са-гъыз.*

Ары, чаб, чал, таб, боша, джет, къыз, оз, тёз, къыс, тебле, чёрге, элт, ойна, табдыр, къымылда, къысдыр.

107-къ. Окъугъуз; шарт турушдагъы этимлени табыб, аланы къуралыуларын ауудан айырыгъыз.

1. Бу терезеден къарасанг, кёкню бир кесеги, хунаны джартысы, дагъыда бир терезеси бла школну мюйюшю кёрюнедиле. (*А. Х.*)
2. Суугъа кирсе, бир бола, суудан чыкъса, минг бола (*Джомакъ*).
3. Къууса, джетмез, джетсе, джибермез. (*Джомакъ*). 4. Урсанг, къоркъмайды, къууаныб ёрге чынгайды. (*Джомакъ*). 5. Кюн бузул-маса, туристле тамбла таугъа чыгъарыкъдыла.

108-къ. Этимлени шарт турушда кереклисича къураб джазыгъыз.

1. Биринчи бетде, бирлик санда, огъайлаучу формада: къаз, ойна, кий, табла, чырма; юлгю: *къаз-къаз-ма-сам*;

2. Экинчи бетде, кёблук санда, къарулаучу формада: къый, джый, ышы, изле, къыста; юлгю: *къый — къы-ял-са-мы?*

109-т. Точкаланы орнуна магъаналары келишген бош айтымла къураб, текстдеги айтымлагъа къошуб джазыгъыз.

1. Кюн ачылса, ... 2. Школну бошасам, ... 3. Осман Москвадан келсе, ... 4. Бу экзаменде айырма алсакъ, сора ... 5. Джел къайдан урса, джангур ... 6. Заманында дерслеринги этсенг, ... 7. Экинчи бригада дырын джыйыб бошаса, ... 8. ... са, мен Бийчесыннга чыгарыкъма. 9. ... се, анасы бек къууанныкъ болур. 10. ...са, бошаб къоярыкъ эдик. 11. ... се, Асхат Эльбрусха барлыкъ болур.

§ 27. Шарт турушну къурау формасы.

110-с. Окъугъуз, шарт турушну къалай къуралгъанын айырыгъыз.

1. Адамгъа къанат бералмай эсенг да, кесме, сындырма къанатын. (*Х. Н.*) 2. Тюз аллында тура эсе да аджалынг, тебджилдеме чырт ызынга. Бар алгъа, бар! (*Къ. Н.*) 3. Хар небизни юсюнден да билирге сюе эсегиз, Советни председателине тынгылагъыз. (*Къ. Н.*) 4. Джашауда къыйын джол тюбей эсе меннге, сынаргъа излей эсе туугъан къралым, къарайма Ленинде огъурлу кёзлеге, эсге тюшюре силкиуюн къолларын. (*В. Б.*)

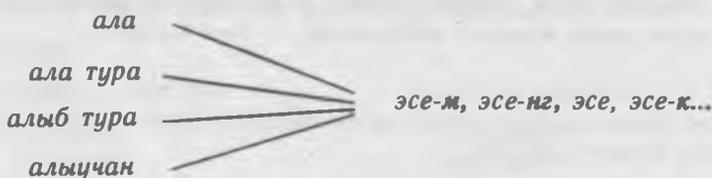
Шарт турушну экинчи тюрлюсю къурау этим болады. Аллаи къурау этим эки сёзден къуралады: 1) алдагъы сёз этимсыфат неда этимсёзлеу болады, 2) аланы ызларындан болушлукъчу сёз эсе келеди: *баралмай эсе, баралмагъан эсе, тура эсе, тургъан эсе, турлукъ эсе, сюе эсегиз, суюб эсегиз, суюген эсегиз.*

Шарт турушну къурау формасы эки магъананы бирден тутады:

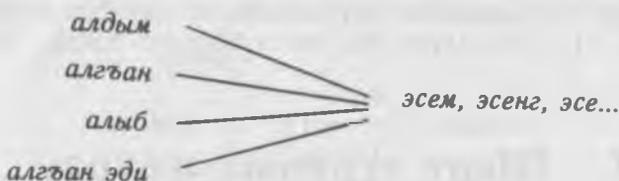
1. заман магъананы (алдагъы сёз), 2 шарт турушну магъанасын (эсе). Къарулаучу, огъайлаучу формала алдагъы сёзде боладыла, эсе бетледе, санлада тюрленеди.

Шарт турушну заманлары былай кьураладыла:

1. Бусагъат заман:

2. Озгъан заман

3. Боллукъ заман:

Болушлукъчу этим *эсе* бетледе, сандала тюрленеди, аллындагъы этим (*этимсыфат, этимсёзлеу*) тюрленмейди. Къурау формада *эсе* бла озгъан заман (*алды-м*) келсе, экисини бири неда экиси да бирден тюрленирге боладыла, сёз ючюн:

*мен алдым эсе, алдым эсем
сен алдынг эсе, алдынг эсенг,
ол алды эсе*

*биз алдыкъ эсе (эсек)
сиз алдыгъыз эсе (эсегиз)
ала алдыла эсе (эселе).*

III—къ. Этимлени шарт турушну къурау формаларында джегилиулерни этигиз.

Санай, саналыб, санаучан, санай тура, санады, санагъан, санар, санарыкъ.

112-къ. Окъугъуз; шарт турушда этимлени табыб, аланы къалай къуралгъанлары, заманларын, бетлерин айыргъыз.

1. Джашынг Москвада школну бошагъан эсе, бойнумады... Бу худжуланы джюзден атлата эсем, къайры болса да чабдырыб къайтыр эдим. (Х. О.)

2. Кёкде учар эсем, кенг джериме тюшер эсем да, сени насыбха бёлерге излерикме. Джаннган отха, къобхан суугъа кирлик эсем да, халкъым бла бирге джашау тилерикме. (Б. А. -К.) 3. Ишлеген адам джангылады, джангылгъан эсем ангылат. (С. А.) 4. Ингир ала бола эсе, биз сизни алыб барыб таша джерге салайыкъ, не бла десегиз да, болушайыкъ. (Б. Х.) Адамлыкъны ниши келтиреди, келтирелле акъыл, билим. Адам болургъа сюе эсенг, сен билимге юрен, тенгим (Къ. К.)

113-д. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

1. Джаргамла гок...а хансдан джасалы ... дыла. Къыз аланы кёрдю да сагъыш эт ... и. Сагъышында не айт ... ы, неге джет...и. Бу бир терен акъылгъа байланыбды: «Энди мен эрге барыб, джашым бол..., къарт болуб, анам, хариб, бек къыйнал ... , джашчыкъны бизге ийигиз деб айт..., ол да суугъа келиб, хансланы кёр ..., джыяма деб, джаргамлагъа илин ..., абыныб-сюрюнюб, Къобаннга кет..., мен не этерме?— деб сагъышлы чёкгенди, кёзлеринден джыламукъла тёкгенди. (Б. Д.)

IV. РАЗЫЧЫ ТУРУШ

Разычы турушда этимле сёлешгенни айтылгъаннга разылыгъын кёргозедиле. Сёз ючюн: Мен сурат салайым, сиз джазыгъыз.

Бу айтымда эки этим барды: *салайым, джазыгъыз*. Биринчи этим *салайым* сёлешгенни разы болуб этген нишин кёргозеди, экинчи этим буйрукъну танытады, буйрукъчу турушдады.

Къуралгъанына кёре разычы туруш юч тюрлю болады: *барайыкъ, баргъын, баргъа эдинг*.

§ 28. Разычы турушну биринчи тюрлюсю.

114-д. Окъугъуз; айырылыб басмаланган этимлени магъаналарына эс ийигиз, аланы бетлерин, санларын, къалай къуралгъанларын айыргъыз.

1. Кичибатыр, сен былай тур, мен арлакъгъа **барайым** да, сызгъырыб бир **кёрейим**. Огъай, тохта! Алай оюмсюз **атламайыкъ**,

энтда бир кесек къарайыкъ. 2. Джюгюбюз ауурду... Излесек, табарча, бир джерде асырайыкъ. (Ш. М.)

▽ Разычы турушну биринчи тюрлюсюнде этимле къуру биринчи бетде бирлик бла кёблук санда боладыла. Разычы турушну биринчи тюрлюсюн къуруар ючюн, этимге ачыкыладан сора *-й*, тунакыладан сора *-ай*, *-ей* аффикс, аны ызындан *бет* аффиксле къошуладыла: *сана-й-ым*, *сана-й-ыкъ*, *излей-й-ик*, *ал-ай-ыкъ*, *эт-ей-им*, *эт-ей-ик*.

Разычы турушну биринчи тюрлюсюнде, формала башха этимледеча боладыла, алай къарыулаучу форма хазна джюрюмейди, сёз ючюн: *джаздыр-ай-ым*, *джазыл-ай-ым*, *джаз-ыш-ай-ыкъ*, *джаздырма-й-ыкъ*, *оз-дур-ма-й-ыкъ*.

-й-ге бошалгъан этимлеге *-ай*, *-ей* аффикс къошулса, *-яй*, *-ей* джазылады; *тый* — *ты-яй-ым*, *ий-и-ей-ик*, *джай* — *джа-яй-ыкъ*, *тий* — *ти-ей-ик* (*й+а=я*, *и+э=е* болгъанлары себебли).

-й аффикстен сора *у* келсе, *ю* джазылады (*й+у=ю* болгъаны себебли); *солу* — *солу-ю-м*, къору — къоруюкъ.

Разычы турушну биринчи тюрлюсю адамны юсюнден джюрюген этимледен къуралады, башха этимледен къуралмайды; сёз ючюн, *джау* деген этимден *джауайыкъ*, *джауайыкъ* дегенча этимле къуралмайдыла. Джомакъыла, таурухлада тюберге боллукъдула аллай этимле: *Кел*, *Къочхар*, *къарт къатынны да*, *къарт кишини да къояйыкъ да кетейик*. (Таурухдан.)

115-къ. Этимледен разычы турушчу биринчи тюрлюсюн эки санда да къураб джазыгъыз; къайсы этимледен къуруаргъа болгъанын айтыгъыз.

1. Сыйла, тиле, ат, чырма, джан, эри; юлгю: *сыйла-й-ым*, *сыйла-йы-къ*;

2. Огъайлаучу формада: сал, къыйна, кеч, кёч, акъ, тол, чаб, оз, тёз, сайла; юлгю: *сал-ын-ма-й-ым*, *сал-ын-ма-й-ыкъ*.

116-къ. Точкаланы орнуна керекли аффикслени сала джазыгъыз.

1. Джаным, борсукъ, къаргъан...м: мен суусуз кёлде бат...м, тоюб сойланыб джат...м, кёсеусюз отда кю...м, юзгерере тыгъыл...м, анда киши кёрмейин къал...м. (Таурухдан.) 2. Бир джумдурукъ бол ...къ, джалкъаулукъну къоя...къ, кючюбюзге баз...къ, Сафиятны оз...къ. (С. А.) 3. Биз былайтын бар... къ, сиз алайтын бар... 4. Дженгилирек джюрю ... к, узакъ кетмегенди, джетерикбиз. (Таурухладан.)

117-кь. Разычы турушну кьурагъан аффикслени белгилей джазыгъыз.

1. Керек болса, ат да табылыр, бир ауузланайыкъ да тебreyнк. (А. Х.) 2. Болсун, сен айтханча этейим, бюгюн огъуна госпиталгъа ашырайым. (Х. О.) 3. Хайда, чабышыб барайыкъ, джатхан джерине къарайыкъ, тамам кезюнден урайыкъ, биз да аллай бирге джарайыкъ. (Е. А.) 4. Борисчигим, джукъла, бай-бай этейим, ашыгъама, сора ишиме кетейим, сеннге, улан, къыз бешикле белейим, толгъан айча, толу юй болуб керейим. (Б. А. -К.)

118-т. Берилген сезтуушланы кьоша, айтымла кьураб джазыгъыз.

Башынгы сылайым, бирден кьууанайыкъ, алларын тыяйым, дерсими билейим, айтханынгы этейим, джараулу адам болайыкъ.

§ 29. Разычы турушну экинчи тюрлюсю.

119-с. Окьугъуз; айырылыб басмаланган этимлени магъаналарын айыргъыз, къайсы бетде, санда болгъанларын айтыгъыз.

1. Элсиз кыйынлыкъ, балам, сынамагъын, джашлай ёлюб бизни джылатмагъын, ауруудан-талаудан кенгде кългъын.

Къобан, ызына айланыб, Минги Таугъа мингинчи, чегетде кийик юсюне кийим кийгинчи, кече арасында бир исси кюн тийгинчи, уруш отун сынамагъын. (Х. М.)

2. Сен аман бла кълйтхын, тенглеринге бешилик болгун, игилик кермегин, илинмек аджалдан ёлгюн, кълргъышымы джашауда керейим.

Разычы турушну экинчи тюрлюсю алгъышны, кълргъышны, тилекни кергюзеди, аланы юсю бла селешгенни иннетин ачыкълайды. Разычы турушну бу тюрлюсюнде бет аффикс болмайды, магъанасы бла быллай этим экинчи бетде бирлик санны тутады: *сен учхун, халкъынга джарагъын.*

Кьуралуу

Разычы турушну бу тюрлюсю этимге -гъын, -хын, -нгын, -гин, -нгин аффиксле кьошулуб кьуралады:

1) -хын, -хун б, с, т, ч, ш, тунакылагъа бошалгъан къаты бѐлюмледен сора келедиле: *табхын, асхын, учхун, унутхун, шашхын*;

2) -нгын, -нгун, -нгин, -нгюн н, нг тунакылагъа бошалгъан бѐлюмден сора келедиле: *айланнган, къоннгун, дженнгин*;

3) къалгъан кѐзюледе -гъын, -гин аффиксле къошуладыла: *баргъын, кетгин*.

120-къ. Окъугъуз; разычы турушдагъы этимлени табыгъыз, аланы къалай къуралгъанларын айтыгъыз, аффикслерин белгилей джазыгъыз.

БЕШИК ДЖЫРДАН

Джылкъы айдагъын, Бийчесында къой кютгюн,
Ешюнюнде алтын медал джюрютгюн,
Москвада МГУ-ну да бошагъын,
Ишлей, джырлай, сен рахат джашагъын.

Джашауунгда таб атлагъын, тюз баргъын,
Мийик тутхун коммунизмни байрагъын,
Минги Тауча, тенглерингден баш болгун,
Сау дуниягъа сен айтылгъан джаш болгун.

Кѐк къойнуна киргин, жангы джол салгъын,
Узакъ айдан меннге къараб ышаргъын,
Къууанч эте, джерибизге къайтхын,
Партияма жангы хапарла айтхын... (Б. А. -К.)

121-т. Этимни хар бири бла экишер айтым къураб джазыгъыз: бир кере тюз формада, бир кере огъайлаучу формада.

Юлгю. *Табхын — табмагъын. 1) Этген ишингден бюсюреу табхын. 2) Къыйынынгдан заран табмагъын.*

Табхын, джетгин, кѐргюн, окъугъун, сынагъын, онггун.

122-къ. Разычы турушну экинчи тюрлюсюню тюбюн сыза, аффикслерин белгилей джазыгъыз.

Орайда, кюнюм къайнатхын, май къазанланы къайнатхын, бизге къан ырхымла чайнатхын. Сени джугъутурунг къаллай союмду... Богъурдакъ кесдиргин къойчу челеклей, къабыргъасын тешдиргин элеклей. Аны къаласыды темир эшикли, аны бешик бауу алтын билезик. Алтын билезикле юздюргюн, джугъутурну чынгылладан джюздюргюн. Аджаллы тюбесин аллыма, бермесин душман къанлыма, берир болсанг, тыя келгин аллыма, сындыртхын ауур санларын. Бѐркюре чыгъаргъын ѳпке къанларын, уруб сындыртхын ауур санларын...

(Апсатыны джырындан.)

§ 30. Разычы турушну ючюнчю тюрлюсю.

123-с. Окъугъуз; айырылыб басмаланган этимлени магъаналарын, аланы къалай къуралгъанларын, бетлерин, санларын айыргъыз.

1. Не да болгъа эди да, ол къош джашаудан бери бир айырылгъа эдик. (Б. Х.) 2. Юйге джыйылгъа эдик да, ичине саллыгъыбыз болгъа эди. (Б. Х.) 3. Хапчюк болмагъа эди да, къарынларын адамча тойдургъа эдик. (Б. Х.) 4. Мен тенгизни бир кѳрге эдим, аны ѳмюрлюк джырын бир эшитге эдим. 5. Ала бюгюн ишни бошагъа эдиле, заманында юйлерине джыйылгъа эдиле, джунчумай къалгъа эдиле.

Разычы турушну ючюнчю тюрлюсю сѳлешгенни айтылгъаннга разылыгъын, аны талпыгъанын кѳргюзеди: *болгъа эди, айырылгъа эдик, джыйылгъа эдик.*

Разычы турушну бу тюрлюсюнде къарыулаучу, огъайлаучу формала къалгъан этимледеча боладыла: *джетдир-ал-гъа эди, джетдир-ме-ге эди, джетдир-ал-ма-гъа эди.*

Къуралыуу

Разычы турушну ючюнчю тюрлюсю къурау этим болады, эки этимден къуралады — бир баш этим, экинчиси болушлукъчу этим. Алдагъы этимге сингармонизмге кѳре -гъай, -хай, -нгай, -гей, -нгей аффиксле къошуладыла, аны ызындан бетледе, санлада тюрленучю эди келеди, сѳз ючюн: кѳрге эдим, табха эдим (й къысхартылыб къалады).

Сѳлешген заманда эди алдагъы сѳз бла бирге къысхартылыб айтылады: *алгъа эдик (алгъаек), кетге эдиле (кетгеелле).*

Джегилиую

Бирлик санда:

мен джазгъа эдим
сен джазгъа эдинг
ол джазгъа эди

Кѳблук санда:

биз джазгъа эдик
сиз джазгъа эдигиз
ала джазгъа эдиле

Разычы турушну ючюнчю тюрлюсюнде алдагъы сѳз тюрленмейди, эди тюрленеди: *эди-м, эди-к, эди-нг, эди-гиз, эди-, эди-ле.*

124-кь. Этимледен разычы турушну ючюнчю тюрлюсюн къураб, джегилиулерин этиб джазыгъыз.

Боша, таб, джылын, джет, мин, ая.

Ю л г ю. *Боша: бошагъа эдим, бошагъа эдинг, бошагъа эди, бошагъа эдик, бошагъа эдигиз, бошагъа эдиле.*

125-кь. Этимледен разычы турушну юч тюрлюсюн да къураб джазыгъыз.

Сана, сына, союз, сор, кымылдат, къурут, кыйна, ёчеш, тай, оз, джет.

Ю л г ю: *Сана — санайым, санайыкъ, санагъын, санагъа эдим.*

126-т. Берилген этимле бла айтымла къураб джазыгъыз.

Джеталгъа эдик, тынгылайыкъ, джашагъын, толтурайым, баргъа эдинг, солуюкъ.

Ю л г ю: *Джеталгъа эдик. — «Кеч болмай, лагерге джеталгъа эдик»,— деб альпинистле тири-тири атлаб барадыла.*

Этимни къуралууу

Этимле, къуралууларына кёре, юч тюрлю боладыла: бош этимле, къуралгъан этимле, къурау этимле.

§ 31. Бош эмда къуралгъан этимле.

127-с. Айрылыб басмаланган этимлени къурамларына эс бёле окъугъуз.

1. **Кёр**, джарыкъ джулдуз келбетин **тёкдю!**

Зорлукъну **чачды**, джерге нюр **себди**.

Окъуу джолунгу **керди**,

«Сен да **къууан** да бир къаш **кер**», деди (*Къ И.*)

2. Эм ышаннгылы, алдаулукъсуз джёнгерим,

Хар кюн сайын сылаб-сыйпаб джау **сюртеме**,

Къучакълайма, ийнакълайма, эркелетеме,

Сени сууукъ темиринги уппа **этеме**. (*О. М.*)

▴ Таза этим тамырдан кьуралгъан этимлеге бош этимле дейдиле.

Сёз ючюн: кёр, тёрдю, чачды, себди, керди, сюртеме, этеме — была бош этимледиле.

Тилни башха кесеклеринден сёз кьураучу аффикслени болушлугъу бла кьуралгъан этимлеге кьуралгъан этимле дейдиле.

Сёз ючюн: кьучакълайма, ийнакълайма, эркелетеме — кьуралгъан этимледиле; кьучакъ, ийнакъ, эрке деген атладан, сыфатдан -ла, -ле аффикслени болушлугъу бла кьураладыла.

▴ Тилни башха кесеклеринден этимле кьурар ючюн, талай тюрлю аффикс джюрюйдю. Аланы тилде кёб тюбеучю кьауумлары быладыла: -ла, -ле (джыр — джырла, иш-ишле); -а, -е: сан — сана, тиш — тише; -сын, -сун, -син, -сюн, -сы, -сыт: таш-сын, ауур-сун, джер-син, кёб-сюн, кьургъакъ-сы, бал-сыт, суу-сут;

-р, -ар, -ер, -ур: джангы-р, кьыз-ар, кёг-ер, кьуу-ур;

-л, -т, -ал, -ел: саргъ-ал, къара-л, тири-л, джылы-т;

-сыра, -сура, -сюре: джылам-сыра, сууукъ-сура, кюлюм-сюре;

-ылда, -улда, -илде, -юлде, -ырда, -ирде, -юрде: кьым-ылда, хур-улда, джюу-юлде, чыкъ-ырда, дюнг-юрде;

-ай, -ик, -леш, -ет, -юк, -ге, -укъ, -лан, -лаш: къарт-ай, кеч-ик, тир-леш, тюз-ет, ёч-юк, ийис-ге, джол-укъ, кука-лан, дау-лаш.

128-кь. Башында берилген аффикслени болушлугъу бла тюбюнде берилген сёзледен этимле кьураб джазыгъыз.

Джакъ, къара, сый, хайда, джарма, джоргъа, тырнакъ, тиш, бой, аз, онг, джылы, сууукъ, акъ, сары, тютюн, джер.

Ю л г ю . Джакъ — джакъла, джакълат.

129-кь. Этимледен, дагыда башха сёзледен аффиксле бла джангы этимле кьураб джазыгъыз.

Таш, джюрек, ёнге, ёре, джаш, багъа, бош, юйюр, аякъ, джууукъ, джагъа, суу, туу, муш, тамыр, тенг, букъу.

Ю л г ю . Таш — ташсын, ...

130-кь. Айтымлада тюбеген этимлени сёз кьурамын айыра джазыгъыз

1. Джазгъы эртденде тютюнлейди джер, кьыздыргъан кюнде тегеди ол тер. (Х. О.) 2. Класс, саудан ёрге кьобуб, анамы сыйла-

ды. (Б. Х.) 3. Анамы не айтыры эсиме тюшюб салпыландым. (Б. Х.)
4. Ышый эдиле ёшюнлерин, джууукылашыб, къалкъый эдиле джер да,
кёк да, къучакылашыб. (Х. О.) 5. Аны эртденбласында, танг атмай
къобуб, школгъа хазырлана башладым. (Б. Х.) 6. Емюрде мени анам
бир хоншу бла къызарышыб билмейме. (Б. Х.)

§ 32. Къурау этимле.

131-с. Окъугъуз, айырылыб басмаланган этимлени магъаналарына эс ийгиз,
баш эмда болушлукъчу этимлени айыргъыз.

1. Осман Москвагъа кетиб турады. Ол анда турады. 2. Машина
кетиб къалды. Исса юде къалды. 3. Джашчыкъ ташны атыб ийди. Ол
бузоуну тышына ийди. 4. Буз джарылыб тебреди. Хасан ишге
тебреди. 5. Мусса арбаны ишлеген этди. Ол ишин этди. 6. Мазанлары
эл къыйырында джашай эдиле. Бир къызлары, бир джашлары бар
эди. Джашаулары эркин тюл, тар эди. Инжилиб, сагъышлы олтура
эдиле. (Б. Д.)

Эки неда андан аслам сёз бирге келиб, бир этимни
магъанасын тутхан сёзтутушка къурау этим дейдиле. Сёз
ючюн: кетиб турады, кетиб къалды, атыб ийди, джарылыб
тебреди, ишлеген этди, джашай эдиле, бар эди, тар эди, олтура
эдиле — была къурау этимледиле.

Къурау этимге кирген сёзле барысы бир сёз къурайдыла —
къурау этим. Алдагъы сёз баш магъананы тутады, этимни ишин
кёргюзеди, кеси не этимсёзлеу, не этимсыфат, тилни башха кесеги
(кёбюсюне ат, сыфат) болады. Аны ызындан келген сёз болушлукъчу
этим болады. Болушлукъчу этимлеге быллай сёзле киредиле: эди, эсе,
бол, эт, къал, къой, ал, ий, джибер, кет, бар, тебре, байла.

Къурау этимлени формалары, заманлары, бетлери, санлары,
турушлары бош этимледеча боладыла: джаза турама, джазыб
турама, джазыб турлукъма, джаза туралабыз, джаза турмайбыз,
джазалмай турабыз, джазмай туралмайбыз.

132-къ. Къурау этимлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Иги кесекден бери да бурнум сюйюннгенден чыдамай эдим, бир
джангы хапар келлигин билген эдим... Араби, письмо Азретден болуб
къалса, не этерме... Огъесе Хасан джаза болурму? Кеслери джаза
эселе, сау болурла. Бир къыйынлыкъ болуб, джукъ да билмей,

къойнума кысыб тура болурмамы, мен джарлы?... (Х. О.) 2. Нек болуб къалды былай баш баулу, къалай къыйналды зауаллы таулу. (Къ. И.) 3. Биз а кёрюб болмайбыз ол заранчы джаулань. (Б. А.) 4. Дженгил-дженгил письмочукъ ата тур, балам! (Б. Х.)

133-къ. Берилген къурау этимлени турушлада тюрлендире джазыгъыз.

Унутуб къойду, атыб ийди, сыныб кетди, озуб тургъанды, болуб къалгъанды, окъуй турады.

Ю л г ю : *Туура турушда: унутуб къояма, унутуб къойду, унутуб къоярбыз; буйрукъчу турушда: унутуб къой, унутуб къойсун; шарт турушда: унутуб къойса, унутуб къоя эсе; разычы турушда: унутуб къояйым, унутуб къойгъун, унутха эди.*

134-къ. Берилген къурау этимлени къарыулаучу, огъайлаучу формалада джазыгъыз.

Къычырыб тебреди, джаууб башлады, ишлей турады, кюлюб къойду, ойнай тура эсе, билей тура эди эсе, ишлеген эди эсе.

Ю л г ю : *Къычырыб тебреди — къычыралмай тебреди, ...*

135-къ. «Ана литература» китабыгъыздан къурау этимлери болгъан беш айтым табыб джазыгъыз.

§ 33. Этимни айырыу, къайтарыу.

Сынау соруула бла ишле :

Джегилмеучю этимле деб этимни къайсы къауумларына айтадыла? Джегилиучюле деб а? Джегилиучю этимле къалай тюрленедиле? Этим буйрукъчу турушда нени кёргюзеди? Бу туруш къалай къуралады? Туура турушну этимлери къалай тюрленедиле? Джегилиучюле деб неге айтадыла? Бусагъат заманны этимлери къалай къураладыла, къалай тюрленедиле? Озгъан эмда боллукъ заманны этимлери къалай къураладыла? Аланы къаллай формалары болады? Шарт турушда этим нени кёргюзеди? Бу туруш къалай къуралады? Разычы турушда этим нени кёргюзеди? Аны юч тюрлюсю къалай къуралады?

Этимле къалай къураладыла? Бош эмда къуралгъан этим деб къаллай этимге айтадыла? Къурау этим деб а?

Этимни айырыу джоругъу

Айырыуу планы:

1. Этим — тилни кесеги. Этимни магъанасы.
2. Джегилмеучюмюдю, джегилиучюмюдю?
  - а) Джегилмеучюле: этимсыфат, этимсёзлеу, этимни белгисиз формасы.
  - б) Джегилиучю этимле: туура, шарт, буйрукъчу, разычы турушдагъы этимле.
3. Кёчюучюмюдю, кёчмеучюмюдю?
4. Турушу, заманы, бети, саны, формасы.
5. Къуралууу (бош, къуралгъан, къурау этим).
6. Айтымда къайсы сёз бла байланыб келеди? Айтымда къуллугъу.

Этимни айырыуу юлгюсю

Джуртубузгъа къоркъуу тюшген къара кюнде джазыуубуз этген эди бизни бирге. (X. O.)

1. Тюшген — этимди, ишни этилгенин кёргюзеди, джегилмеучю этимди — этимсыфатды, озгъан замандады, эт деген этимге-ген аффикс къошулуб къуралады, кёчюучю этимди, кесини бойсунган сёзлери болгъаны себебли этимсыфат оборотну къурайды (джуртубузгъа къоркъуу тюшген — этимсыфат оборотду), айтымда этимсыфат оборот къаллай? деген соруугъа джууаб этеди (къаллай кюнде? — джуртубузгъа къоркъуу тюшген кюнде), оборот атны ачыкълаб келеди, айтымда ачыкълаучуду.

2. Этген эди — этимди, ишни этилгенин кёргюзеди, джегилиучю-этимди, кёчюучюмю, туура турушдады, озгъан замандады, ючюнчю бетдеди, формасы джокъду, эки сёзден къуралгъаны себебли, къурау этимди, айтымда джуртубуз деген атны айгъакълаб келеди, хапарчыды.

136-къ. Хапарны окъугъуз, анда этимге кирген сёзлени табыб, башында берилген схема бла аууздан айырыгъыз.

ЧАЛКЪЫЧЫ ДЖЫЙЫН

Танг белги бериб, кёкню тёбен джанын джарыта башлагъанлай, чалкъычы джыйынны тамадасы Азрет уяна эди.

Кирза чурукъларын кийиб, нардан тюше эди да танг аласы бла хурулдаб татлы джукълаб тургъан чалкъычылану кёозгъай башлай эди:

— Джашла, турчугъуз! Тур-турдан хапар келсе, хур-хурдан

файда кьалмаз. Туругъуз, а марджа сиз! — деб, джыйнын уятыб, кьошдан чыгъа эди. Быкыгъа тагылыб тургъан бешкъарышын кьошдагъылагъа эшитдирирча зынгырдатыб ала эди.

— Джашла, терк болугъуз, чыкь кебгинчи, юч-тёрт дюрю чыгъайыкь, — деб таууш эте, хыршыгъа кете эди.

Эх, балдан татлы, балтадан ауур! Кюз джыйында чалкычы болмагъан адам джукъуну джайгъы кечеде татымын билirmi! Таза хауада кирсиз иш, санынгы уа кыллагъан иш — чалкы чалыу. Джайкюнню узунуна ауур кырдыкны онгдан солгъа бир быргъаб кёрчю! (Л. С.)

137-кь. Текстде тюбеген этимлени схемасы бла айыргъыз.

Хыршыны башына чыгъыб, чалкыгъа ашыгъыш джануу этиб, дюрюге кирирге тамада иги огъуна энишге саркыб, дюрюню белине джетиб барады. Тартыгъыз, марджа, джашла, тамаданы ызындан джууукълашхынчы! Эртденги чыкыгъа силдегиз терни!

Кюн, ёрге таяныб, кыздыра башларгъа, эртден азыкь бошалады. Чалкычы джигит, тешню кырдышха бекле да, тамададан хазна артха кьалмай, чалкыны табла. Дженгиликер кымылдасанг, чалкынгы таблаб бошаб, джумушакь джерге бауурну берирсе. (Л. С.)

138-кь. Хапарда этимсфатла бла этимсёзлеулени табыб, аланы эки столбикге джазыгъыз, къурамларын сызчыкь бла айыргъыз.

Кюн салкынды. Акъсыл булутла, мамукь кюлтелеча, бир-бирине кьалана келиб, кёкню хазнасын кьоймай джабхандыла. Шорбат чыпчыкъла, салкын айланганын джаратмагъанча, тамакчыкъларын бошлаб, дауур-суйюр эте, бир джерде тынгы табмай, юрюлюб терекден терекге уча, кёзден ташайдыла.

Бу кьадар зат кёкге да кьалай сыйынады деб сейирсинирча, тутуш, кьалын булутла чачылыр оноу этмей, бир кегериб, бир кьаралыб, бир агъарыб, кьарагъан кёзню кьозуй, кюнортагъа дери турдула. Ол кёзюню сакълаб тургъанча, шош хауагъа кьайдан эсе да тин кириб, тынчлыгъы бузулду. Кёб турмай, булутла, акъырын кымылдай келиб, анда-мында бир-биринден айырылыб, кёк ачылыб башлады. (Къ. Д.)

ТИЛНИ КЪУЛЛУКЪЧУ КЕСЕКЛЕРИ

Тилни кьуллукъчу кесеклерине послелогла, байламла, кесекцикле киредиле. кьуллукъчу кесеклени кеслерини энчи магъаналары-толу тюлдю, кеслери да энчи джюрютюлмейдиле. Тилни магъаналы кесеклерини биргелерине келиб, аланы магъаналарын кесгин, то-

лу этерге, аланы бир-бири бла байларгъа джарайдыла неда сѣзлеге, айтымлагъа джангы магъана къошадыла.

Къуллукъчу сѣзле айтымгъа член болмайдыла, ала кеслери къалай болса да бир соруугъа джууаб этмейдиле.

ПОСЛЕЛОГ

§ 34. Послелогну магъанасы.

139-с. Окъугъуз; айырылыб басмаланган сѣзле тилни къайсы кесеклеринден сора келгенлерине эс ийигиз.

1. Мурат четен **бла** алыб келген затларын кѣргюздю. (Б. Х.)
2. Таулуну кѣлюн алыргъа андан **сора** не керекди? (Л. С.)
3. Езге ъмюрледен **бери** къарачай малчыла стауат джюрютген къышлыкъланы арасы ъзенни бойнунда олтургъаны **себебли**, иш джюрютюуу уллу элlege джеришеди. (Л. С.)
4. Ата джуртну тюз джашлары, аны **ючюн** джан бергенсиз.

△ Атланы неда болушлада тюрлениучю башха сѣзлени ызларындан келиб, аланы болуш магъаналарын кесгин, терен этиучю къуллукъчу сѣзге послелог дейдиле. Сѣз ючюн: **бла**, **сора**, **бери**, **себебли**, **ючюн** деген сѣзле послелогладыла. Ала джалгъаныучю сѣзлени ызындан келиб, ала **бла** бирге магъана береди: четен **бла**, андан **сора**, ъмюрледен **бери**, олтургъаны **себебли**, аны **ючюн**.

Послелог кеси айтымда къалай болса да бир соруугъа джууаб этмегени себебли, айтымны члени болмайды. Ол кѣбюсюне джалгъаныучю сѣзлени (атны, алмашны, атны магъанасында джюрюген сыфатланы, этимсыфатланы) ызларындан келиб, айтымда толтуруучуну, болумланы къуллукъларын этерге болушады.

Сѣз ючюн: Ахмат Мусса **бла** олтурады. Ала сахар таба айландыла. Биринчи айтымда **Мусса бла** толтуруучуду (ким **бла** олтурады? — **Мусса бла**), экинчи айтымда **сахар таба** болумду (къайры айландыла? — **сахар таба**).

140-къ. Послелогланы табыб, аланы алларында ала **бла** келген сѣзлени послелогла **бла** бирге джазыб алыгъыз, ол сѣзлени тилни къайсы кесеклери болгъанларын айырыгъыз.

Ингирде тамызылгъан отну кѣсеулери, отну арасына джетген къыйырлары джаныб бошаб, джукъланганларын билдире, чыкыр-

дайдыла. Чырахтанда нарат чыракъдан къобхан эки-юч джонгурча оджакъдан джел ургъаны сайын джукъланыргъа тебреб, дагъыда балауузларын тѣгюб джанадыла. Файрузну къарт анасы, орундукъ аллында чѣгюб, баш къагъады.

Адам аягъы тыннганды деген заманда экиси да, тытыр бла сюр-толген хунаны джанына къысыла, тюрмени туурасына келгенлеринде, устазны арбазгъа айланнган терезеси ачылыб, лампа джарыкъ терезе тюрбюне тѣгюлюб, школну ичинде Ташалдар ёрге-энишге бара, тохтай да къагъытланы ары-бери аудура тура эди. Школну бери джанында прауленни терезелери къаты этилиб эдиле.

Аладан къоркъуб джанлагъанча, кѣкен джанына къысылыб тургъан къоянчыкъ, узун къулакъларын сыртына джюклеб, секире барыб, таш тюрбюне ташайды. Чауул ортасында уллу таш, къалгъанладан кесин белгили эте, акъ джуртну ичинде мангылайына тютюн чабыб къаралады. (А.Х.)

141-т. Сѣзле бла экишер айтым къураб джазыгъыз — ол сѣз бир кере послелог болурча, экинчи айтымда уа тилни башха кесеге болурча.

Ю л г ю : Башлаб: 1. *Унукъгъан миллетле Совет властны биринчи кюнлеринден башлаб эркинликге чыккъгъандыла.*

2. *Ишни башлаб, эригиб, джарты къойгъан эринчекни шартыды.*

Башлаб, бла, себебли, кѣре, ызындан.

§ 35. Послелогла бла болушла.

142-с. Окъугъуз; послелогла бла джюрютюлген сѣзлени болушларын айыргъыз.

1. Кѣк къалам бла Минги Тауну тюрбюнде Къарачайны белги этиб къойгъанды. (С. А.) 2. Урунадыла орус къатыш къарачайлы, черкес, латыш. (С. А.) 3. Хар кюн сайын бир джангы затха юренеде. (Е. А.) 4. Адетге кѣре, къызчыкъ туугъаны ючюн тузулу как этдиле. 5. Бизни сартын, чыпчыкъ да сытылмасын. (Нарт сѣз.) 6. Ол он ай чакълы турду. (Б. Д.) 7. Эсимдеди тюшге ушаш кюнлерибиз. (Х. О.) 8. Урушдан сора сейир, джангы кѣрюнеди хар зат. (Кѣ. Кѣ.)

Башында эсгертилгенча, послелогла кеслери энчи джюрюмейдиле, джалгъаныучу сѣзлени ызындан келиб, ала бла бирге джюрюйдюле. Джалгъаныучу сѣзлени болушланы биринде джюрютюб, болуш аффикслени магъаналарын толтуруб, муратны толу, терен ангылатыргъа болушадыла.

Послелогла къуру тёрт болуш бла джюрюйдюле: баш, иелик, бериучю, башлаучу болушла бла.

Бир къауум послелог бир ңеда эки болуш бла джюрюйдю.

Болушла бла послелогланы джюрютюлюлери

1. *Къуру баш болуш бла*: ала (танг ала), сайын (кече сайын), къадар (ол къадар).

2. *Баш эмда иелик болушла бла*: амалтын (Хусей амалтын, сени амалтын), бла (ат бла, сени бла), ючюн (мал ючюн, аны ючюн), къатыш (бичен къатыш, бизни къатыш), къыллы (Ахмат къыллы, сизни къыллы), сартын (мени сартын, бизни сартын), себебли (окъугъаным себебли, мени себебли), таба (шахар таба, мени таба), тенгли (Рая тенгли, аны тенгли), чакълы (Исса чакълы, сизни чакълы), юсю (стол юсю, столну юсю), тюбю (къанга тюбю, къанганы тюбю), къаты (школ къаты, школну къатында), аллы (эшик аллы, эшикни аллында), арты (терезе арты, юйню артында) дегенча послелогла джюрюйдюле.

3. *Бериучю болуш бла*: дери, деричи, деричин, кёре, ушаш, къаршчы, чакълы (баш, иелик болушла бла джюрюйдю), джууукъ дегенча послелогла; с ё з ю ч ю н : элге дери, халисине кёре, къояннга ушаш, джелге къаршчы, анга чакълы.

4. *Башлаучу болуш бла*: алгъа, алда, ары, бери, ёзге, башха, башлаб, сора дегенча послелогла; с ё з ю ч ю н : сенден алгъа, бизден арда, мындан алда, бюгюнден ары, андан бери, сенден ёзге, юйден башха, аладан башлаб.

143-къ. Послелогла къайсы болушла бла келгенлерин айта джазыгъыз.

1. Мен атам къатыш отунга бардым. (Б. Д.) 2. Джашыгъыз Ата джурт ючюн джигитлик этиб ёлгенди. (Х. О.) 3. Аналарыбыз! Бюгюнден ары джангыз сизни джашларыгъыз огъай, болдукъ биз кишиликни джашлары. (Къ. К.)

144-т. Послелогланы алларында скобкаладагъы сёзлени керекли болушлагъа салыб джазыгъыз, къайсы болушда болгъанларын аууздан айтыгъыз.

(Кюн) сайын, (сен) тенгли, (сиз) кёре, (шахар) дери, (къач) сора, (биз) башха, (сиз) бла, (ала) къатында, (устаз) ызындан, (къуш) ушаш, (айтхан) ючюн, (китаб) амалтын, (ол) чакълы, (ауругъан) себебли, (бу) къарагъанда, (Москва) бери, (къурт-къумурсха) башлаб, (биз) таба, (суу ыз) таба, (джер) юсюне, (тенгиз) тюбю, (мал) къатына, (юй) артында, (буруу) джанында, (ала) башха.

145-къ. Точкаланы орнуна послелогла бла келген сёздеде керекли болуш эмда велик аффикслени салыб джазыгыз.

1. Хамит Москвагъа баргъан . . . юсюнден алаамат хапар айтды. 2. Космосха учхан ракета . . . ичлеринде керекли аппаратура . . . башха артыкъ зат болмайды. 3. Кече онбир сагъат . . . башлаб танг . . . дери тохтаусуз джаууб турду. 4. Историяда айтылгъан . . . кёре, бу джерледе бурун . . . бери кёб миллет джашагъанды. 5. Джангы юй . . . аллында гокка хансла кызарадыла, ала . . . тегереклерине тытыр сюртюлген ариу акъ тегерек ташчыкъла тизилибдиле. 6. Муну сен . . . сора башха адам кёргенмеди? 7. Джолну былай . . . арысы суу . . . къаты бла барады. 8. Школ . . . къатында алаамат джарашдырылгъан спорт площадка барды. 9. Ала . . . кёре биз асламыракъ этгенбиз. 10. Заманыбыз джетишмеген . . . себебли ишни бошайлмадыкъ. 11. Аллыбызда айю . . . ушаш бир къаралды кёрюндю. 12. Чегет . . . къыйыр суреминде салкъын аязчыкъ къакъды.

146-къ. Скобкалада экинчи къауум послелогланы керекли болушлагъа, санлагъа, великге сала джазыгыз.

Эшик (аллы) чыгъаргъа, шахар (къаты) узайыргъа, тау (башы) къараргъа, Гумайыл (тюбюн) джетерге, Ахматдан (башха) айтмазгъа, къар (тюбю) къалыргъа, чегет (къыйыры) тохтаргъа, стол (юсю) сыйпаргъа, кече (арасы) хазыр болургъа, столну (арты) тюшерге, хуна (джаны) къысылыргъа.

§ 36. Послелогну къуралыуу бла тюз джазылыуу.

147-с. Окъугъуз; послелогну къурамын айырыгыз, ол къалай джазылгъанына эс ийгиз.

1. Бюгюн къушла бла эришебиз. (К. М.) 2. Хорлауларын солдат къызыл къаны бла джазгъанды. (Къ. К.) 3. Атам къатыш Ташчыдан Семён деб бир да бир иги адам келгенди. (А. Х.) 4. Эки таякъ бла кесим сюелиб, юню ичинде орундукъдан эшикге дери барама. (Х. О.) 5. Хар кюн сайын бир джангы затха юренеме. (Е. А.) 6. Қарыуу джетген чакълы бир урунур. (Б. Д.) 7. Тууар маталлы бир зат кёрдюм. 8. Сора къалай сыймейим бу джерни, мында тургъан адамланы, будай къусуучу тюзлени, кишиликге ушаш таулары?! (Къ. К.)

Послелогла джюрюгенлери бла къуллукъларына кёре эки къауум боладыла:

1. Энци эмда тамыр послелогла: бла (синоними — къатыш), дери, деричи, деричин, къыллы, сайын, сартын, ючюн (синоними — амалтын), сурем.

Бу послелогла кьуру кьуллукъчу магъанада джюрюйдюле.

2. Кьуллукъчу эмда энчи магъанада джюрютюлген послелогла.

Была бир-бирде послелог болуб, башха кёзюуледе энчи магъанада джюрютюлген сёзледиле (атладан, сыфатладан, алмашладан, этимден, сёзлеуден кьуралгъанла).

Послелог магъанада джюрютюлген сёзле: джапылы, къарамлы, маталлы, сыфатлы, тюрсюнлю, чакълы, халили, тенгли, себебли — была -лы аффиксни болушлугъу бла атдан кьуралгъандыла; алгъа, алда, ары, артха, бери, башха, бурун, ёзге, ёнге, къадар, къаршчы, сора, ушаш, (послелогну кьуллугъун этген сыфатла, сёзлеуле, алмашладыла); ала, башлаб, кёре, къараб, таба (была да послелогну кьуллугъун этген этимледиле).

Послелогла хар заманда башха джазыладыла: кьушла бла, кюн сайын, джетген чакълы.

Эртденбла, тамбла (танг бла) деген сёзлеуледе *бла* бирге джазылады.

148-кь. Тамыр послелогланы тюблерин бир сыз бла, тилни башха кесеклеринден кьуралгъанланы толкьунлу сыз бла сыза джазыгъыз.

1. Ауур джаралы болгъанла кьалгъанла бла тенг баралмай эдиле. (Х. О.) 2. Элни кыйырына деричи ашырыб, межамларына джыйылдыла. (А. Х.) 3. Тюненеги джарамагъан ишинг ючюн урушхан кьыллы кьалсанг, табу да эт. 4. Кюн сайын аны кёрюб, мен амалсыз болама. (К. М.) 5. Была амалтын сыртымдан терим кебмейди. (А. Х.) 6. Бёлек юйле башыбызны ашайла, ит чакълы бир сыйыбызны кёрмей. (Б. Д.) 7. Бир сёлешиб чачаргъа кьайгъысын, табмай эди кьойладан башха инсан. (Б. Х.) 8. Терен ёзенде баргъан суу, джаланнга ушаш джылтырай эди. (А. У. Б.) 9. Аллыбызгъа чыгъыб, немецле бизге къаршчы атака этдиле. (Б. Х.)

149-кь. Послелог эмда энчи магъанада джюрюген сёзлени, айтымгъа член болгъанларына кёре, тюблерин сызыгъыз.

1. Аладан сора бир кесекден Далхат, эл Советни тамадасы, Ильяс, Сейит келдиле. (Б. Х.) Сиз бу ишни бизге сора эсегиз, джууаб этейик. 2. Бююнден ары афендиге-моллагъа ийнаныб, кетмем мен къарангы джоллагъа. (Е. А.) Сиз бизни ары чакъыра эсегиз, биз кёб турмай джетербиз. 3. Эртде замандан бери элде адет алайды: уллу оноучу келсе, ол Къыямытха бармай, башха адамгъа бармайды. (А.Х.) Атым болмагъаны себебли, бери джаяулай келгенме.

Ю л г ю . *Ол алайгъа бизден алгъа келди. Туристле алгъа атландыла.*

150-т. Послелоглагъа келишген сѣзле табыб, ала бла айтымла къураб джазыгъыз.

Къатыш, тенгли, къадар, ала, таба, башлаб, къараб, алгъа.

Ю л г ю . *Бла — Балта бла сууну томуралмазса.*

151-т. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз. Хапарчыкъда послелогла бла хайырланыгъыз.

ДЖАЗ ЧЕГЕТДЕ

§ 37. Послелогну айырыу, къайтарыу.

Сынау соруула бла ишле

Послелог деб тилни къаллай кесегине айтадыла?

Баш болуш бла къайсы послелогла джорюйдюле? Мисалла келтиригиз.

Баш эмда иелик болушда да джорютюлген послелогла къайсыладыла? Мисалла келтиригиз. Бернучю, башлаучу болушла бла къайсы послелогла джорюйдюле?

Послелогла къалай къураладыла? Юлгюле келтиригиз.

Послелогну айырыу джоругъу

Айырыуну планы:

1. Послелог тилни къуллукъчу кесеклерини бириди.
2. Тилни къайсы кесеклерини ызындан келеди? (Ат, алмаш, атны магъанасында джорюген сёзле.)
3. Қайсы болуш бла джорюйдю?
4. Тамыр неда къуралган послелогмуду?
5. Баш магъаналы сёзле бла келиб, айтымда не къуллукъ этеди?

Айырыну юлгюсю

Тюшонсюнле джарыкълыкъгъа хар бири, тау тубюнде артха къалганлагъа дери. (Къ. И.)

Тубюнде — послелогну орнунда джорюген атды, кеси да орунлаучу болушдады, атны ызындан келеди (*тау тубюнде*), бу айтымда баш болуш бла джорюйдю, нелик болуш бла да келирге боллукъду (*тауну тубюнде*), атны ызындан келиб, айтымда атны магъанасында келген этимсыфатны айгъакълаб келеди (къайда къалганлагъа дери? — *тау тубюнде къалганлагъа дери*), болумду.

Дери — послелогду, къуру къуллукъчу магъанада джорютюледи, кеси энчи джорюмейди, атны магъанасында джорюген этимсыфатдан сора келеди, бериучю болуш бла джорюйдю, тамыр послелогду, айтымда *къалганлагъа дери* — толтуруучуду.

152-къ. Айтымлада тубеген послелогланы башындагы юлгюдеча айырыгъыз.

1. Насыб ючюн тегюлген къан — сыйлы къан — къызыл-ала гюлле болуб чыкъгъанды. (Дж. Х.) 2. Ерлеб ол тауну башына, джыл сайын бичен чалама мен. (Дж. Х.) 3. Кимледен эселе да апендиге келген къозула . . . чалманны артындан башларын къаратыб макъырадыла. (А. Х.) 4. Тереклени арасында къарыусуз къоян балачыкъла джорта айланадыла. (А. У. Б.) 5. Билим кюч бла учалла темир къушлагъа миниб, чабакъ кибик джюзелле тенгиз тубюне кириб. (А. У.) 6. Бийнегер Семённу къатына олтурду. (А. Х.) 7. Эки джылны ичине Осман терек ёсген чакълы бир ёсгенди. (А. У. Б.) 8. Минедиле бутакъланы юсюне, шатлыкъ келе булбулланы эсине. (Къ. И.)

153-къ. Послелоглагъа келишген сёзле табыб, алдагы сёзню эмда послелогну аффикслерин сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Ю л г ю . *Аллына: конторну аллына.*

Аллына, алгъа, башлаб, кёре, къатында, къарагъанда, ушаш, юсюнден.

154-т. Окъугъуз; орус тилге кѣчюрюгюз, къарачай тилде послелогла бла келген сѣзлени орус тилге не мадарла бла кѣчюргенигизни айтыгъыз.

1. Китабда джигит, ѳтгюр адамланы юсюнден айтыла эди.
2. Джазма иште халатла эс бѣлюнмегени себебли этилгендиле.
3. Къалын къамишни ичи къайыкъ бек акъыртын бара эди.
4. Кюнортадан сора биз джанкъозла джыйыб келдик.
5. Танг аласында къачхы джел къургъакъ чапракъланы шыбыр-датды.
6. Джангы ай мийик джитилени артындан къарады.
7. Къачда турна сюрюуле къыбла таба учадыла.
8. Джол джанында тюртю кѣкенни тюбюнде джангы бишген джилекчикле къызарадыла.
9. Школну аллында пионерле тизилгендиле.

БАЙЛАМ

§ 38. Байламдан хапар бериу.

155-с. Окъугъуз; айырылыб басмаланган къуллукъчу сѣзлени айтымлада къуллукъларын айтыгъыз.

1. Абдулла къарт **бла** тиширыуну алайдан къоратханларын эследи. (Х. О.)
2. Энди сени ѳлтюрюрге тебрегендиле, **алай а** джанынги сау къалдырыгъа бир мадарынг барды. (Х. О.)
3. **Бир** къарайма Кремлге — сейир тоханагъа, **бир** ышарама аны джулдузуна. (Б. Т.)
4. Мен Ленинни биринчи кѣрген этерикме **деб**, урады джюрек къууаныб. (Б. Т.)

Айтымны членлерин неда къош айтымны къурагъан бош айтымланы байлагъан къуллукъчу сѣзлеге **байлам** дейдиле. *Бла* биринчи айтымда биртукъум членлени, *алай а* экинчи айтымда къош айтымны къурагъан бош айтымланы байлайдыла.

156-къ. Байламланы тюблерин сыза, къуллукъларын айта джазыгъыз.

1. Бюгюн ызыма, фронтха, кетеме, алай а кесибизни бѣлекге бармай, башхагъа барама.
2. Мен да, мени нѣгерлерим Фѣдор Семѣнов бла Иван Наливайко да аскерчилеге билет бериучю кассагъа бардыкъ.
3. Мени этимде джара болмагъан бир джерим болмаз деб, акъылым алайды.
4. Алай болгъанлыкъгъа аякъ юсюнде туралама, ол себебден айланыб бир къауум аскерчи да, мен да джаралыланы бир джерге джыаргъа кюрешдик. (Б. Х.)

157-кь. Точкаланы орнуна керекли байламны сала джазыгыыз.

1. Джандет, эгечим, болур болгъандан сора, джыласанг ..., джырласанг ... бирди. 2. Азретни сау хапары да келди, Хасан ... къайдады? 3. Артха кетиб баргъан джаяу аскерлени талайы Теберди ёзен ... Клухор, Муху ауушлагъа тизилгендиле. 4. Биргелерине санитарла ..., фельдшерле ..., врачла ... бардыла, ... дарман кереклисича табылмайды. 5. Джамагъат, газетледен ..., радиодан ... фронтлада болумну кесигиз билесиз Бизни бери партияны Къарачай обкому ... облисполком ийгендиле. Сизден джашыруу джокъду, немчала не къарынуу ... Кавказ ... Сталинградха бургъандыла. (Х. О.)

§ 39. Бош, къош, къурау байламла.

158-с. Окъугъуз; байламла къалай къуралгъанларын айыргъыз.

1. Сизни офицеригиз керти да башсыз болур эди, **ансы** кесин сакълай бидир эди. 2. Тюзюн излей эсегиз, бусагъатда партизанла болмагъан джер джокъду, **ол себебден** бизни халкъларыбыз бютеу къырылгъынчы, мында сизге джашау боллукъ тюлдю. 3. Офицерле, кёл кенгдириб, «къалайса?» дегенча, Абдуллагъа къарадыла, **алай а** аны бетинде, ачыулугъу **бла** ётгюрлюгюнден сора, башха джукъ танымдыла. (Х.О.) 4. Тенги башын не кёлтюрмеди, **неда** джууаб этмеди. (Ш.М.)

▽ Къурамларына кёре, байламла юч тюрлю боладыла: **бош байламла** — бир сёзден къуралгъанла: **ансы, сора, бла, огъесе, не да уа, эмда; къош байламла** — эки байламдан къуралыб, бирге джазылгъанла: **неда, дагъыда, неуа; къурау байламла** — эки неда талай сёзден къуралыб, башха джазылгъанла: **алай а, ол себебден, алай болса да, аны ючюн, алай болгъанлыкъгъа, алай болгъаны ючюн, не ючюн десенг** дегенча байламла.

Къурау байламла не тилни башха-башха кесеклеринден болгъан 2-3 сёзден, неда бир байламны къатланыб (талай кере айтылыб) келгининден къураладыла. С ё з ю ч ю н, **алай болса да** деген къурау байлам юч сёзден къуралгъанды: **алай** — сёзлеу, **болса** — этим шарт турушда, **да** — кесекчик; **не ючюн десенг** 3 сёзден къуралгъанды: **не** — алмаш, **ючюн** — послелог, **десенг** — этим; **ол себебден** 2 сёзден къуралгъанды: **не** — алмаш, **себебден** — послелог.

Къатланыб келген къурау байламла, бир кере айтылыб къалмай, эки неда талай кере айтыладыла, с ё з ю ч ю н: **бир джауа, бир аязый: не ол, не биз.**

Байламланы бир къаууму айтымда къуру бир кере айтылыб къалады (**бла, сора, огъесе, а, уа, алай болгъанлыкъгъа**), башха байламла экиден аз келмейдиле (**бир-бир, не-не**) бир къауум байлам а

бир кере, не кѣб кере келирге боладыла (да, эмда, дагъыда.) С ъ з ю ч ю н : 1) Мюлкде тракторла бла комбайнланы саны джылдан джылгъа ёсюб барады. 2) Къаты аругъан заманда адам не ашайламайды, не джукълайламайды, не тынчаймайды.

Бу юлгюледе **бла** байлам эки биртукъум членни байлайды, кеси да бир кере келеди; экинчи айтымда айырыучу **не-не** байлам хар биртукъум член бла къайтарылыб келеди (хапарчыла бла).

Байламла хар заманда послелоглача башха джазыладыла: айю бла бѣрю, айю да, бѣрю да.

Эмда, неда, дагъыда деген байламлада да бирге джазылады.

Къурау байламланы хар сѣзю башха джазылады: не ючюн десенг, алай болгъанлыкъгъа, ол себебден.

Эсгертиу. Да байлам да, болуш аффикс да болады. Болуш аффикс болса, бирге, байлам болса, башха джазылады.

Ахмат да, Исса да келдиле. Бу айтымда да байламды.

Ахматда, Иссада алаамат китабла бардыла. Ахматда, Иссада да болуш аффиксди. Да -ны кююб окъусанг, магъана чыкъмайды.

159-къ. Скобкаладагъы да -ны сѣзле бла кереклисича (бирге неда башха) джазыгъыз.

1. Къызыл толуб, Октябрь ай туугъанын (да), артыкълыкны бойнун буугъанын (да), залимлени кеннге кери къуугъанын (да), джашауну эски бояуну джуугъанын (да), бизге эркинлик келди. (Е. А.)

2. Кеме бла тенгизден (да) ѳтдюм, Тюркню (да), Арабны (да), халкъларын (да) кѣрдюм. Хар къайда (да) джарлы джарлыча джашайды. Къарыулу къарыусузну этин ашайды. Къарнаш эдиле бий (да), бай (да) ала (да) эди джыр (да), той (да), бюгюн а той (да), къууанч (да) бизникиледиле. (К. М.) 3. Туугъан элим, мен (да) сенсиз болалмам — сенсе мени нюзюрюм (да), назмум (да). Джуртум ючюн джанумы (да) аямам — джуртду мени насыбым (да), джазыуум (да). (Дж. Х.)

160-къ. Точкаланы орнуна керекли байламланы сала, аланы къуллукъларын айта джазыгъыз.

1. Ананы сыйы кече . . . , кюн . . . нюр тѣгеди дунягъа. (Дж. Х.)
2. «Джоллада ат абынса . . . , джер биледи», — дейдиле халкъда. Ол джер кеси джарсыса . . . , ким сезеди хар бир чакъда? (Дж. Х.)

3. Мен, . . . джатыб чыдаялмай, . . . кьобар мадарым болмай, амалсызгъа киргенме. (Х. О.) 4. Кичибатыр . . . Юнсюн сёзлерин тюз кьатларында атылгъан таууш бёлдю. (Ш. М.) 5. Барсам . . . тюзде, чыксам . . . таугъа, излейме хаман багъалы саугъа. (Х. Н.) 6. Джангы усталыкъ . . . техника бизни джуртну кючлейди. (Б. Х.)

Точкаланы орнуна салынныкъ байламла: *уа, не, да, эм, бла.*

161-т. Берилген байламланы кьоша, айтымла кьураб джазыгъыз.

Не, неда, эмда, бир-бир, алай а, не ючюн десенг, алай болгъанлыкъгъа.

Ю л г ю. *Не: Аслан бюгюн не киногъа, неда театргъа барлыкъды.*

§ 40. Тенг джарашдырыучу бла бойсундуруучу байламла.

162-с. Окъугъуз; байламланы кьуллаукъларын айтыгъыз.

1. Кичибатыр бла Михаил бир-бирин бек сюе эдиле. 2. Гюрюлдеб келген танкала не мекам, не джан кьоймай, теблеб, юслери бла озуб барадыла. 3. Кьоркъма, бизни кьралгъа кёбле чабхандыла, алай а бирини да мураты толмагъанды. 4. Дженгилде алай этерге кьаруларындан келирми, огъесе кьазауат кёбге созулурму? (Ш. М.) 5. Чыбыкълыкъда бюгюлмеген кьазыкълыкъда бюгюлмез деб, эшта, бош айта болмазла. (Кф. Кф.) 6. Мен бюгюн эртде турлукъма, не ючюн десенг, атам бла ишге барлыкъма.

Кьуллаукъларына кёре байламла эки кьауум боладыла:

1) **тенг джарашдырыучу** байламла; 2) **бойсундуруучу** байламла.

Тенг джарашдырыучу байламла магъаналары тенг, бир-бирине бойсунмагъан сёзлени (айтымны биртукъум членлерин) неда айтымланы байлайдыла. Сёз ючюн: биринчи айтымда **бла** (Кичибатыр бла Михаил), экинчиде **не-не** (не мекам, не джан) айтымны биртукъум членлерин байлаб келедиле. Ючюнчю бла тёртюнчю айтымлада **алай а**, **огъесе** деген байламла бир-бирине бойсунмагъан айтымланы байлайдыла. Бешинчи, алтынчы айтымлада **уа деб**, **не ючюн десенг** байламла биринчи айтымны экинчи айтымгъа бойсундуруб, байлаб келедиле.

△ Тенг джарашдыруучу байламла, сёзлени, айтымланы къалай байлагъанларына кёре, юч къауум боладыла:

1. Джалгъаучу байламла: *бла, да, эмда, сора, дагъыда.*

2. Айыруучу байламла: *не-не, бир-бир, неда, огъесе.*

3. Къаршчы байламла: *а, уа, алай а, алай болса да, алай болгъанлыкъгъа, алай болгъаны ючюн, амма.*

Джалгъаучу байламла сёзлени, айтымланы байлайдыла, айтымда бир кере неда талай кере келирге боладыла. Сёз ючюн: 1. *Биченликке эмда чегетле кёгерге башлагъандыла.* 2. *Кеме бла тенгизден да ётдюм, Тюркню, Арабны халкъларын да кёрдюм.* (М. К.) 3. *Къара булутла дженгиллендиле, ёрге кёлтюрюлдюле, сьра биягъынлай кюн тийди.*

Айыруучу байламла, талай айтылгъан затдан бири болурча, алай магъананы берген сёзлени, айтымланы байлайдыла, сёз ючюн: 1. *Кёгет тереклени не къачда, не (да) джаз орнатадыла.* 2. *Бир гылын къуш къычырады, бир бёрю улугъан эшитиледи.*

Къаршчы байламла къаршчы магъаналы сёзлени, айтымланы байладыла: 1. *Етюрюкню аягъы джокъду, алай а къанатлыдан дженгилди.* (Нарт сёз.) 2. *Уучу таулада сау кюнню айланды, алай болгъанлыкъгъа аллына джукъ тюбемеди.*

Бойсундуруучу байламла бойсунган къош айтымда джюрюйдюле, бойсунган айтымны баш айтым бла байлайдыла. Былагъа *нек десенг, не ючюн десенг, аны ючюн, не ючюн десегиз, ол себебден, деб* дегенча байламла киредиле. Сёз ючюн: 1. *Тёгерек айланыб барыргъа керек болду, нек десенг, кёпюрню суу алыб тура эди.* 2. *Мотор тохтаб-тохтаб ишледи, ол себебден лётчик тынгысыз болду.* 3. *Заман кёбдю деб, этер ишинги узакъ болджалгъа салма.*

163-къ. Тенг джарашдыруучу байламланы тюблерин сыза, ала къайсы къауумдан болгъанларын айта джазыгъыз.

2

3

1. Гокка хансны чакъгъанын сен да, мен да сюебиз.⁴ (С. А.) 2. Ол чыкъны не джел, не кюн кебдирликди, ташланы уа джолунгдан кесим къоратырыкъма. (С. А.) 3. Бир адамгъа болмай хатам, ма бы лайды джашауум бла халым. (Б. А. -К.) 4. Джерде уа меннге ала-матды эмда джылыды, эмда мылыды. (М. Г.) 5. Туз-гырджын аша, алай а тюзлюк бла джаша. (Н. с.) 6. Акъ къарча, чачы агъаргъан бир амма барыучанды хаман къарнаш къабырлагъа:

— Къайдасыз бюгюн, джаным, сабийлерим? — деб сакълайды джууаб, къарай таулагъа. Алай а, не келсин, табылмайды киши, халпар айтмайдыла тау да, джер да, не кюн.

164-къ. Тенг джарашдыруучу бла бойсундуруучу байламланы таба, ала айтымны къайсы членлерин неда айтымланы байлагъанларын айта джазыгъыз.

1. Джуунуб, къанга ташлагъа джатыб солудукъ, сора ашаргъа олтурдукъ. (Л. Р.) 2. Дорбунланы тѣбен джанындагъы сыртлыкъгъа неда джолгъа чыкъса, кѣрлюксюз, мен а келген джолубуз бла бир къарай барайым. (Л. Р.) 3. Делегация бери кечигиб келгенди, не ючюн десенг джолда машина бузулгъан эди. 4. Артыбыздан болушлукъ келир деб, аскерчиле умутлу болуб, кѣб сакъладыла. (Х. О.) 5. «Къарт да, къарыусуз да болгъанма ансы, бир заманда уа эки къакъсам да, ууаллыкъ болур эди», — деб кѣлюне келди. (Къ. Д.) 6. Джылан узалыб кесине артыкълыкъ этгенни аягъын уругъа кю-решди, алай болгъанлыкъгъа аны бойнундан басхан джити тырнакъла джибермедиле. (А. Х.)

165-т. Байламла бла айтымла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю : *Ансы. Заманым болмай къалды ансы, бу ийыкъда элге барыб, амма бла акканы кѣруб келлик эдим.*

Ансы, эмда, аны ючюн, ол себебден, да.

166-къ. Окъугъуз; байламланы табыб, ала къайсы къауумдан болгъанларын, айтымны къайсы членлерин неда айтымланы байлагъанларын айтыгъыз.

...Буз, тоб атылгъанча, таууш этиб ууалды — аны юсюнде эки къашха эчки да суу джагъагъа секирдиле. Алай а аланы къуру эки барыр джерлери бар эди: не биягъынлай буз къалджагъа ызларына секирирге керек эдиле, не чегет таба къутулургъа боллукъ эдиле. Чегет таба джанында уа адам тул-тубан эди. (Арс.)

§ 41. Байламны айырыу, къайтаруу.

Сынау соруула бла ишле

Байлам деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

Тенг джарашдырыучу байламла деб къайсы байламлагъа айтадыла? Ала айтымны къайсы членлерин, къаллай айтымланы байлайдыла? Тенг джарашдырыучу байламла ненча къауум боладыла? Мисалла келтиригиз.

Бойсундуруучу байламла къайсыладыла? Ала нек джорюйдюле?

Бош, къош, къурау байламла деб къайсылагъа айтадыла?

Байламны айырыу джоругъу

Айырыу ну планы :

1. Байлам — тилни къуллукъчу кесеги. Байламны магъанасы.
2. Тенг джарашдырыучумуду, огъесе бойсундуруучумуду?

3. Тенг джарашдырыучу болса, джалгъаучумуду, айырыучумуду, къаршчы байламмыды?

4. Къуралыууна кёре бош, къош, къурау байламмыды?

5. Айтымда къуллугъу:

а) къаллай членлени байлайды?

б) къаллай айтымланы байлайды?

Байламны айырыу юлгюсю

Хасан бла Хусей, окъургъа барабыз деб, хазырланадыла.

1. **Бла** тилни къуллукъчу кесегиди, байламды, атны ызындан келсе (*Хасан бла*), послелог да болады, тенг джарашдырыучу — джалгъаучу байламды; бош байламды къуралыууна кёре; айтымда биртукъум членлени байлаб келеди (биртукъум башчылары — *Хасан бла Хусей*).

2. **Деб** бойсундуруучу байламды, кеси да бош байламды; бир айтымны бир айтымгъа байлаб, бойсундуруб келеди. (*Хасан бла Хусей хазырланадыла* — биринчи айтым, *окъургъа барабыз* — экинчи айтым. Аланы бир-бирине *деб* деген айтымгъа бойсундуруб, къош айтым къурайды.)

167-къ. Башындагъы юлгю бла айтымлада джюрютюлген байламланы айыргъыз.

1. Кёню къараууз булутла джабыб, джерге кюнню джарыгъын иймейдиле, алай болса да тауусулуб баргъан къышны сууукъ аязчыгъы энди къарыу эталмайды. (*Х. О.*) 2. Тойгъан джерден туугъан джер ашхы, деб халкъ бошуна айтмайды. (*Л. Х.*) 3. Аны бу элге кёб къыйыны киргенди, кёб сабийге окъуу да, ангы да бергенди. (*Л. Х.*) 4. Окъууну тамыры ачыды, кёгети уа татлыды. (*Н. с.*)

168-къ. Окъугъуз; айтымлада тюбеген байламланы башындагъы юлгю бла айыргъыз.

3

2

4

1. Ариулукъ адамлыкъ тюлдю, адамлыкъ а — ариулукъду. 2. Хар адамны саны тенгди деб, бош айтадыла, не ючюн десенг эки къаш кимде да барды, алай а бир къауумлада эки бет да барды. 3. Бир къауумла бычакъны джанларында джюрютедиле, бир къауумла уа — ауузларында. 4. Джууугъу болгъан да иги, тенги болгъан да иги, кеси болгъан андан да иги. 5. Юйдегиле болгъандан сора къарнашла татлы джашар ючюн, мюклери башха, иннетлери бир болургъа керекди. (*Х. М. Аланны айтыуларындан.*)

КЕСЕКЧИК

§ 42. Кесекчикни магъанасы.

169-с. Окъугъуз; айырылыб басмаланган къуллукъчу сёзле айтымлагъа къаллай магъана бергенлерин айыргъыз.

1. Кечеге къонакъны киши да таныялмады. (Къ.Д.)
2. «Ичгери кирсенг а, ауруунгу алайым», — дегенди къарт къатын.
3. «Бюгюн бошаргъа керекди», — **Хайыр**, бюгюн бошарбыз.
4. «Кёндеденден келгенбиз, дейдиле». Кёндеденденми? Чакъырчы бери!» (Б. И.)
5. «Джигит, сен а Мусосну къарнашымыса?» «**Огъай**, шохума».
6. Саутланы къарауулсуз джибергенинги юсюнден а артда сёлеширбиз! **Хайда** бар, ишинги эт! (Б. И.)

Сёзле бла айтымлагъа джангы магъана къошуучу къуллукъкъчу сёзлеге неда аффикслеге к е с е к ч и к л е дейдиле.

△ Да, а, хайыр, -ми, -чы, -мы, огъай, хайда кесекчикле болуб келгендиле. Ала кеслери энчи джюрюмей, энчи магъана бермей, сёзлеге, айтымлагъа джангы магъана къошадыла: да къючлендиреди, а (келсенг а) буйрукъну джумушатады, -мы, -ми, сёзле бла бирге келиб, соруу магъана бередила.

Кесекчик сёзню ызындан неда биргесине келеди. Айтымгъа джангы магъана къоша эсе, аллында келирге да болады: *Хайыр, бюгюн бошарбыз.*

170-къ. Кесекчиклени тюблерин сыза, къаллай магъана бергенлерин айта джазыгъыз.

- Тоба, тоба, адам былайгъа джетгинчи, бир мадар этмей нечик чыдаялады? Мындан эсе, мен ёлюб къалгъа эдим. Адам ары-бери, чепкен сокъгъанча, джюрюб турады дейдиле, муну болумун айтдыргъа болмаймы эди? Юсю да тозурагъан болур деб, къоркъуб тура эдим, къоркъгъан къоркъуума тюбем къалдым да. Туура былай болгъанды деб, эсиме да келлик тюл эди. Муну былайлыгъын билсем, адам табылмаса да, кесим элтирге къорешир эдим. Сен а джюрегинг чыдаб къалай тургъанса? Сабийни былай инджитирге джараймыды? — деб къалгъан джарлылыкъларын барын да унутуб къойду...

- Сёзюне табылмады. Былайда нени да ачыкъ сёлешиб тындыргъан шой эдик да? Аллай байлыгъы айтылыб тургъан адам алай къалай этеди? Малы кёбню шайтаны кёб деб, керти айта болурла. (Къ. К.)

171-кы. Точкаланы орнуна тюбюнде берилген кесекчиклени сала джазыгыз.

1. Быллай адам ким кѳргенди: ... келеди, ... кетеди, бир кюнню ... тынч турмайды. 2. Ары кѳара, ... сейирди, джюзюб ѳтѳюб кетди. 3. ... джеталлыкѳ тюлдѳюле: джол узакѳды, джангур джауады, кюн да батыб барады. 4. Кѳара-кѳара, сенден сора киши джѳкѳмуду эшикге чыкѳгыан ...? 5. Кѳалай этейим, ... мен сенден безиб кѳалдым. 6. ... , сиз тынч-эсен джыйылыгыз ансы. 7. ... , биз джетиб, ол унай эсе, ызына кѳайтарайыкѳ. 8. ..., алайчыкѳда олтуруб турады. 9. ..., кѳуругѳун сен, энтда ангылаялмаймыса?

Точкаланы орунларына салынныкѳ кесекчикле: *огѳай, не, болсун, хайда, чыртдан да, асто, ха, майна, хайыр, туура.*

172-т. Тюбюнде берилген кесекчиклени кѳоша, айтымла кѳураб джазыгыз.

Кѳуп-кѳуру, джангыз, джал-джангыз, тюгел, чырт, хазна, сынгар, хаман да.

Ю л г ю . *Кѳуп-кѳуру: Кѳуп-кѳуру мунуму кѳойгѳан эдигиз менге?*

§ 43. Кесекчикни кѳауумлары.

173-с. Окѳугѳуз; айырылыб басмаланнган кесекчиклени магѳаналарына эсийгиз, кѳаллай магѳана кѳошханларын айырыгыз.

1. **Майна** кѳоян, **майна** кѳоян! Джукѳунг келиб турма да, уял! (Е. А.) 2. **Хайда**, чабышыб барайыкѳ, джатхан джерине кѳарайыкѳ. 3. Кѳояннга **тюл**, кѳушха ушайды, **майна** кѳулакѳгѳа ташайды.

(Е. А.) 4. **Тейри**, бери айланыб джууаб этмезсе! Уруб тишлеринги аузунга кѳуярма. Бу тонну **уа** кѳайда табханса? (Б. А. -К.) 5. **Хо, хо!** Кѳаллай бир болса да, ичибизге **бир** джукѳ барса, хар зат орнуна келиб кѳаллыкѳ эди. (А. Б.) 6. **Тюз** сууну джагѳасында мазаллы кѳарт бусакѳ чайкѳалады. (Кѳ. Д.) 7. Джитиден джангы айны бир мѳюйѳзю бери кѳѳюннгенди, экинчиси уа **тюгел** чыкѳмагѳанды. (А. Х.)

▴ Сѳзлеге неда айтымлагѳа кѳошхан магѳаналарына кѳре кесекчикле талай кѳауум боладыла. Аланы тилде кѳб джѳрѳючю кѳауумлары быладыла: кѳргѳзѳючю (майна), кѳючлендиричю (хайда), огѳайлаучю (тюл), соруучю (уа), бегитиучю-разычы (тейри, хо), айырыучю-мардалаучю (тюгел), белгилеучю (тюз).

К ы а у м л а р ы :

1. Кёргюзюочю кесекчикле: ма, майна, майнама.
2. Кючлендириучю кесекчикле: да, бир да, бютюн да, артыкъ да, джюр, огъуна, хаман, хайда, не, бир, таб, кел, -чы, -чу, -чи, -чю.
3. Огъайлаучю кесекчикле: -ма, -ме, огъай, тюл (тюлдю).
4. Соруучю кесекчикле: а, уа, экен, -мы, -му, -ми, -мю.
5. Бегитиучю-разычы кесекчикле: хо, хы, хайыр, алайды, тюздю, болсун, джарайды, къайгъырмаз.
6. Белгилеучю кесекчикле: тамам, туура, тюз, шашмай.
7. Айырыучю-мардалаучю кесекчикле: къуру, къуп-къуру, джангыз, джап-джангыз, чырт, чырта, чыртданда, хазна, сынгар, тюгел.

174-къ. Точкаланы орнуна келишген кесеклени сала джазыгъыз, ала къайсы кесекчикле болгъанларын айтыгъыз.

1. ... тамбла кюн ачыллыкъ болур.
2. Амманы чапхыны тутханды да, кечени кече узуну ... кёз къысмагъанды.
3. ... алгъы бурун юге берилген сочинениелени битдирейик, сора физиканы алай хазырларбыз.
4. Эшикте сууукъду, кеч да болгъанды, орамда ... адам кёрюнмейди.
5. Джыйылыгъа, ... сен келмеген эдинг.

Керекли кесекчикле: чырт, эшта, иги сагъан, джангыз, тюгел, хо, экен, огъуна, да, бир да, келигиз, шо, туура, тамам.

175-къ. Кесекчиклени тюблерин сыза, къайсы къауумдан болгъанын айта джазыгъыз.

1. Бу келечи хайда келди, хайда кетди, чабды, джортду, эки арада сокъмакъ этди. (Е. А.)
2. Ачыуну уа кёб сынагъан кёреме сен да. (Х. О.)
3. Туура кёзюне джетгенинде, сен а къашыбызгъа салыб къойдунг да! (Х. О.)
4. Ол къатына киши адамны чырта къоймаз, менден башха чырт киши да джюгюн салмаз. (Таурухладан.)
5. Оу, мен къыйынлы, кертими айта турасыз, къайдады да сора? (Х. О.)

6. — Да сора Ахматха сизни джаныгъыз алай бек ауруймуду?

— Айхай да ауруйду, джарлыла ючюн джанын джоюб айланган адамгъа.

— Да алай эсе, сиз сау болсагъыз, Ахмат тутулмаз! Хайда басыгъыз тойну (той этедиле, Ахмат тепсейди). (Б. А. -К.)

176-къ. Диалогну окъугъуз, кесекчикле къайсы къауумдан болгъанларын айтыгъыз.

— Мен къуруюм. Кюнорта болубму къалды? Бу худжу къаллыкъланы къолума алсам, бери айырыла билмейме.

— А къыз, Эркехан, къалай харам адамса! Сеннге ёмюрде бир сёз айтмазма, деб тура эдим, дагъыда, мен санча, кесими тыялмай келе турама.

— Не болгъанды? Нек айтаса алай?

— Огъурлу болсун келинчигинг!

— Мен келин алсам, сора сенденми джашырлыкъ эдим, тели!

— А къыз, Эркехан, джашынг Москвада окъудуму?

— Окъуду, сора уа?

— Махтини кызы Салимат да биргесине эди да?

— Ол дегенинг а неди? Мени Алимим устазлыкъ институтну бошагъанды. Сабийлени окъутурукъду, Махтини кызы уа башха школда болгъанды. (Х. О.)

177-т. Тюбюнде берилген кесекчиклени къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Хайда, огъай, бютюн да, экен, къайгъырмаз, чыртданда, шашмай.

178-т. Тюбюнде берилген айтымланы хапарчыларына огъайлаучу, соруучу кесекчикле къоша джазыгъыз, аланы тюблерин сызыгъыз.

Ю л г ю. *Хасан быйыл Москвагъа барлыкъды. — Хасан быйыл Москвагъа бармаймыды?*

1. Хасан быйыл Москвагъа барлыкъды. 2. Къобан ёзенде джолгъа асфальт салынныкъды. 3. Бюгюн туристле лагерге джеталырла. 4. Поезд бу станцияда тохтайды. 5. Сен излеген китабны мен табдым. 6. Джел тохтаса, кюн ачылыр.

§ 44. Кесекчикни къуралыуу.

179-с. Окъугъуз; кесекчиклени табыгъыз, ала къалай къуралгъанларына эс ийигиз.

— Меннге аны ачхасы алай бек керекди дебми турасыз?! Хо, бирда! Келининги джалы неди деб Алачыкъ, Акъчыкъ, Кёкчюк сорсала, мен не джууаб берликме, иш ма андады. Соргъан а этерикдиле, къарачайлылагъа сор де да къой. Мени келиним джети тюмен алады дерге мени тилим къалай айланыр? Аны сагъышын сиз нек этмейсиз? Огъай, аллай джууаб берирге мени тилим айланган огъай, тартыныб къаллыкъды. Мени сабийим джюзле бла келтирген заманда, келин анга джан болмазгъамы керекди? Бу затны, эшта, ангыладыгъыз болур. Не ишлегенин да биле болмазсыз?

— Аны уа билебиз, малярды. (Б. Х.)

▴ Кесекчикле кьуралгъанларына кёре эки кьауум боладыла: энчи сёзле, аффиксле. Эичи сёзле тилде башха джюрюйдюле, башха джазыладыла, сёз ючюн, башында берилген текстде: *хо, бирда, не, ма* (ма андады), *а, да, къой, огъай, уа* — сёз кесекчикледиле.

-ми (дебми), -ме (этмейсиз), -ма, -мы (болмазгъамы) — была аффикс кесекчикледиле. Аффикс — кесекчикле, кьалгъан аффикслеча, бирге джазыладыла.

▴ Сёз кесекчикле тилни башха кесеклеринден кьураладыла: хайыр, хазна — **атдан**; кьуп-кьуру, джангыз, тюз — **сыфатдан**; алайды, ёзге, муну, майна — **алмашдан**; кел, джюр, болсун — **этимден**; хаман, чырт, тугел — **сёзлеуден**.

Кесекчикле-сёзле сёзлеге, айтымлагъа джангы магъана кьошадыла. Ол себебден аланы башха сёзледен айыра билирге керекди. Башхалыкъ сёзю магъанасында неда аны айтымда кьуллугъунда болады. С ё з ю ч ю н : Терек бачха совхозгъа уллу хайыр береди. Не береди? — хайыр береди — х а й ы р атды.

Хайыр, бюгюн бошарбыз. Бу айтымда х а й ы р кесекчикди, айтылгъан затха сёлешгенни разылыгъын кёргюзеди, кеси да айтымда соруугъа джууаб этмейди, энчи магъанасы джокьду.

180-кь. Кесекчиклени тюблерин сыза, кьаллай кесекчикле (сёз неда аффикс) болгъанларын айта джазыгъыз.

— Шо, мен кьайтхынчы адам болургъа кюреш, Хопай.

— Адам болмай, маймул суратха кирибми турама да сора.

— Не суратха кириучюнгю уа билесе, Хопайчыкъ.

— Сен дунияны кьыдырыб келгинчи, тейри да адамы, джер башында не сурат бар эсе, аны барына кириб чыгъаргъа боллукьду.

— Ол чырт чаппа Къарачыкъ, неда ол зыба Дыгъылмай аллыма чыкъсала, джолум болмай кьалыучанды.

— Бир джолунг болмаса да, бир джолунг болур, кьоркъма, джолларынг кёбдюле. Турма былай мыт-мыт эте, кеч этесе.

— Да не этейим, майна, ол экиси, кюйген ёре кьурукълача, сюелиб дунияны сёзю этедиле, самолёт учаргъа кьуп-кьуру беш сагъат кьалгъанды.

— Дыгъылмайны Къарачыкъ тыйыб турады ансын... (Б. Х.)

181-т. Берилген сёзлени кесекчик эмда энчи магъанада джюрютюб, айтымла кьураб джазыгъыз.

Болсун, джарайды, тюз, хайыр, бир, а, уа, туура, кьайгъырмаз.

Ю л г ю . Болсун: Бу джол сен айтхан *болсун*. *Болсун*, биз да келирбиз.

§ 45. Кесекчикни айырыу, къайтарыу.

Кесекчик деб тилни къайсы кесегине айтадыла?
Магъаналарына кёре, кесекчикле ненча къауумгъа юлешинедиле?
Мисалла келтиригиз, хар къауумгъа.
Къуралыуларына кёре, кесекчикле ненча къауум боладыла?
Сёз эмда аффикс кесекчикле сёзле бла къалай джазыладыла?

Кесекчикни айырыуну джоругъу

Айырыуну планы:

1. Тилни кесеги, магъанасы.
2. Магъанасына кёре къаууму.
3. Къуралыуна кёре, къаллай кесекчикди? (Сёз неда аффикс?)
4. Айтымда къуллугъу.

Айырыуну юлгюсю

Хайыр, джууабын мен берирме! Ол аягъы басханын кёрмей айланган кёзлерин уруб алыб къойсанг а! (Э. Ш.)

Хайыр — кесекчикди, этилген ишге разылыгъын билдиреди, магъанасына кёре, бегитиучю-разычы кесекчикди, атдан къуралгъан сёз кесекчикди, айтымда соруугъа джууаб этмейди, айтымны члени болмайды.

-ме (кёрмей) — кесекчикди, жангы сёз къурамайды, огъайлаучу кесекчикди, къуралыуна кёре — аффикс кесекчикди, сёз бла бирге келиб (кёрмей), не этмей? деген соруугъа джууаб этеди этимсёзлеу, этимсёзлеу а айтымгъа член болады.

а (къойсанг а) — кесекчикди, кесини энчи магъанасы джокъду, этим бла бирге келиб, соруу магъана береди, соруучу кесекчикди, сёз кесекчикди, айтымда хапарчыны ызындан келеди, кеси айтымгъа член болмайды.

182-къ. Диалогну окъугъуз; анда тюбеген кесекчикленни башында берилген план бла айырыгъыз.

— Джашар, о Джашар, биз къайры барабыз?

— Билмейме...

— Сора тохтайыкъ...

— Огъай, бир джаны болгъан инсаннга тюбегинчи, чыртда тохтаргъа боллукъ тюлдю...

— Нек, сора?

— Джюрюгеннге — джёрме, дейдиле...

— Джёрме огъай, баш джарты боллукъ эсе да, атлаялмайма...

(А. Б.)

183-кь. Точкаланы орнуна келишген кесекчиклени сала джазыгъыз.

1. . . . тамбла кюн ачыллыкъ болур. 2. Амманы чапхыны тутханды да, кечени кече узуну . . . кёз кысымагъанды. 3. . . . , алгъы бурун юге берилген сочинениени битдирейик, сора къалгъан дерслени алай хазырларбыз. 4. Эшикте суукъду, кеч да болгъанды, орамда . . . адам кёрюн . . . йди. 5. Джыйылыугъа . . . сен кел . . . ген эдинг, къалгъанла бары да бар эдиле. 6. Биз аны . . . бошайл . . . гъанбыз, алай болса да, кёбюсю уа къал . . . гъанды. 7. . . . , сиз айтханча этербиз. 8. Аны не кыйыны барды кесинг . . . этериксе.

Точкаланы орнуна салынныкъ кесекчикле: *чыртда, зшта, хо, чырт, хайыр, джангыз, огъуна, тюгел, -ма, -ме.*

184-г. Берилген ишге кёре, айтымла къураб джазыгъыз, кесекчиклени тюблени сызыгъыз.

1. Тенгинги дерсин эте билмегенине сейирсингенинги юсюнден. 2. Юге берилген дерсни классда Мусса тюз этгенди. Аны къайсы кесекчикни юсю бла билдирликсе? 3. Юде адам болмагъанын къайсы кесекчик бла билдирликсе? (*Джууабла джаз.*)

МЕЖДОМЕТИЕ

§ 46. Междометиени магъанасы, аны къауумлары.

185-с. Окъугъуз; айырылыб басмаланган сёзлени магъаналарын айырыгъыз.

1. **Ай**, сау болсунла, къалай иги газет чыгъаргъандыла! (*Б. Х.*)
2. **Ох, ох!** Джарылыб тургъан кёлум кенгди! (*А. Х.*) 3. **Ой**, Эркехан, суюмчюлюк! Келин келгенди! 4. **Ах**, кимни юйюне кирди ол игилик?! Айта кир! 5. **Оу**, сора мен Гоша кызы ючюн учайыммы? (*Х. О.*) 6. «**Кюсеу-кюсеу**», — дегенлей, Маня бизни таба къараб ёкюрдю. 7. «**Мияу-мияу-мияу!**» — деб бир таууш эшитилди.

Адамны тюрлю-тюрлю сезимлерин танытхан сёзлеге эмда энikleучю сёзлеге **междометие** дейдиле. Айырылыб басмаланган сёзле междометиеледиле. **Ай, ох-ох, ах, ой, оу** деген междометиеле адамны сезимин танытадыла, **мах-мах, мияу-мияу** междометиеле энikleучю сёзледиле.

Алай бла, междометиеле, магъаналарына кёре, эки къауум боладыла: адамны сезимлерин танытхан (неда таза) междометиеле, хайыуанлагъа, джаныуарлагъа, къанатлылагъа айтылыучу сёзле — эниклеучю сёзле.

Таза междометиеле адамны сезимлерин — аны къоркъгъанын, илгеннин, кёлю кёлтюрюлгенин, къууанганын, ачыуланганын, бек сейирсингенин, джюреги къыйналгъанын — танытадыла. Башында юлгюледе ай кёлю бла къууанганны, уллу бюсюреуню, у-у-у бек ачыуланганны, юх, юх кёл кенгдиргени танытадыла.

Экинчи къауум междометие хайыуанлагъа, джаныуарлагъа, къанатлылагъа адам айтханын этдирир ючюн айтылады, сёз ючюн: 1) «*Мах-мах-мах*», *дегенлей, Бойнакъ джан солуу этиб джетди.* 2) «*Иш-иш-иш*», *бош къаллыкъ!*» — *деб Джандет, хыны этиб, тауукъланы къыстады.* (Б. Х.) *Джу-у-у-джу-джу-джу, алтынчыкъларым, джумушакъчыкъларым!*» — *деб къызчыкъ джуджекчиклеге аш берди.*

Бу къауум междометиеге эниклеучю сёзле да киредиле. Эниклеучю сёзле адам джашауда эшитген тауушлагъа ушаш (аланы «эниклеб») къураладыла, сёз ючюн: *тарх-тарх-тарх* (шкок атылгъан таууш), *чыркъ* (сынган таууш), д.а.к.

186-къ. Окъугъуз; междометилени табыб, ала къайсы къауумдан болгъанларын, не магъанада келгенлерин айтыгъыз.

А. 1. Ура! Джашасынла ма быллайла! (Н. О.) 2. Ах, къалай аман болду . . . Ай медет, не этейик энди! 3. Ой-хой-хой, пелиуанса да! 4. А-а-а! Мен санга, джюгенни къаты тут, джыгъылырса деб, азы айтхан эдим! (А. Х.) 5. Оу, не болду санга? 6. О хахай, джанлы чабханды, бери джетигиз!

Б. 1. Ыхы-ы-ы, онгсузлагъа этгенинг джетдими, энсиз? 2. Ай, сен алай сау болгъун, сен къоркъакъ! (Таурухдан.) 3. Оу, мен джарлы, мен хариб, бир затла бола айланадыла, мен къыйынлы! (Б. Х.) 4. «О хахай! Джибермегиз эмеген улууну!» — деб къычыргъанды. (Таурухдан.) 5. Эй, шохум, сен да бизничаладан кёре эдим. 6. Эй, Унух, машинаны былай учуруб барма да бир аз сернуюн къой! (Б. Х.) 7. Оу, Мёлехан, сени бу сёзлеринг къалмайдыла, алай а къалай айтаса? (А. Х.)

187-къ. Точкаланы орнуна керекли междометилени сала джазыгъыз.

1. . . . , Яша, Яша! Биргеме келигиз дерни орнуна алаймы айтаса? (Къ. Д.) 2. . . . сен энтда джууаб этерик кёреме! Къарачыгъыз, ол мени бла тенгди . . . (Къ. Д.) 3. Революция джашасын! Ура! 4. Мычмай «. . . . .» деген тауушла эшитилиб, кёб бармай тохтадыла. 5. . . . джаным, иги джаш, бу баш, не кёрдюле-кёрмедиле бу дуняда бу кёзле. (Б. У.)

§ 47. Междометиени къралыуу бла тюз джазылыуу.

188-с. Окъугъуз; междометиеле къалай къралгъанларына, аланы тюз джазылыуларына эс ийгиз.

1. Оу, мен телимеми да? Бюгюн кълонге чабарын меннге тюне-нели айтыб кюрешесе сора... (Б. Х.) Ай нтден туугъан итле уа! Мен былайда джан бере турама, была да талаша турадыла! (Б. Х.)

2. Ах, мен жарлы, Ханбийче, ол ишни кѳремисе? Анга джаныурды деб айталлыкъмыса? Муратны тили бла джалай турады. (Э. Х.)

3. Ай-ай-ай! Тохта, энди ол эки байны аджирлери ючюнню кесесиз бир-биринги? Ай джазыкъла, ѳмюрюгюзде бир кирсиз кийим киймегенсиз неда бир кирсиз орунда тынчайыб джатмагъансыз... (Б. А. -К.)

4. Ха-ха-ха, тейри, Тынчджатмаз деб санга айтайыкъ дейме энди уа! (Б. А. -К.)

▴ Междометиеле, кългъан сѳзлеча болмай, башха тюрлю къраладыла, кеслери да тюрленмейдиле.

1. Бир тамырдан къралгъан междометиеге бош междометие дейдиле. Сѳз ючюн: **оу, ай, ах, ох** дегенча междометиедиле, кеслери да кългъан сѳзледен запятой бла неда, бек кючлю айтылсала, кълтюртючю белги бла айырыладыла.

2. Междометиеле асламысына бирча неда ушаш тауушлары болгъан кятланган тамырадан къраладыла: **Ха-ха-ха, ай-ай-ай, эй-хей-хей** дегенча междометиеле. Быллай междометиеге къош междометиеле дейдиле. Къош междометие сызчыкъ бла джазылады.

3. Междометиени бир къаууму аллында кесекчик бла сѳз келиб къралады: **ай медет, ай джазыкъ, о хахай, ай иги сагъан** дегенча междометиеле. Былагъа къурау междометие дейдиле, кеслери да башха джазыладыла, араларына запятой салындайды.

189-къ. Окъугъуз; междометиедени табыб, ала къайсы къауумладан болгъанларын, тюз джазылыуларын, тыйгыч белгилерин айырыб айтыгъыз.

1. Келбетлисиз, кѳб эллисиз, хей, жарыкъ таула! (Дж. Х.)
2. Охо, джолгъа чыгъаргъа къруу джети минут кългъан кѳреме.
3. Чырт да билмей тургъанлай, «хейт!» деген таууш чыкъды. (Б. У.)
4. «Ой-ой! Кюие турабыз, чыкъ эшикге!» — деб, от юйден тишируулары тауушларын эшитди. (А. Х.)
5. «А киши! А киши, къайдаса?»

- Оу, мен джарлы, ол джер юге кирген эди, чабыгъыз, мен джарлы, мен хариб!» — деб бетин тырнай, мыллыгын от таба атды. (А. Х.)
6. О хахай, Къанамат келеди, эшитген эшитмегеннге айт! (Къ. Д.)
7. Ой анам! Джетдиле, эшиклени кылычларын сала кир!

190-д. Междометиелени тюз джазыгъыз, аланы ызларындан керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

1. Эй мени джигитлерим бери . . . Эх джарлы сен Айю кибик маллы болгъанлыгъынга, магъананг а азды . . . Ай джолдаш Леденев сау бол Сиз анга къалай иги бердигиз Ха-ха-ха А-а-а саумуса зауаллы Айтчы, не бла къууандырлыкъса (Н. О.)

2. Ы-ы-ых деб, теренден солуб, Захират биягъы джюрегинден тутду. Оу ауузундан сёзю чыкъмай ёлюб кетген джарлы Захират деб сарнайды апсыны. Ай хариб а сора эки джылны къуру кеси тургъанды, аз бек эриге болмаз эди.

§ 48. Междометиени айырыу, къайтарыу.

Междометие деб тилни къайсы кесегине айтадыла?
 Магъаналарына кёре, междометиеле ненча къауум боладыла?
 Таза междометиеле адамны къаллай сезимлерин танытадыла?
 Мисалла келтиригиз.

Экинчи къауум междометие тилде нек джорюйдю?

Междометие къалай къуралады? Бош, къош, къурау междометиеле къалай джазыладыла?

Междометиени айырыуну джоругъу

Айырыуну планы:

1. Междометие тилни кесегиди.
2. Таза неда экинчи къаумданмыды?
3. Къуралыууна кёре бош, къош, къурау междометиемиди.
4. Айтымда къуллугъу.

Айырыуну юлгюсю

1. Ох-ох, иги болду да, энди бизге уллу сёлешмез. 2. Ах, адам болмагъан джерде тыныб къаллыкъ кёреме мен къыйынлы. (Х. О.)

Ох-ох — междометиеди, магъанасына кёре, адамны сезимин (табалагъан) танытады, таза междометиеди, къатланнган тамырладан

кѳуралгъанды, кѳош междометиеди, сызчыкѳ бла джазылады, айтымны кѳалгъан сѳзлеринден запятой бла айырылады, соруугѳа джууаб этмейди, айтымгѳа член болмайды.

Ах — междометиеди, магъанасына кѳре, адамны кѳыйналгъан сезимин танытады, бир тамырдан кѳуралады, бош междометиеди, айтымда соруугѳа джууаб этмейди, айтымны члени да болмайды, кѳалгъан сѳзледен запятой бла айырылады.

191-кѳ. Окѳугъуз; айтымлада тюбеген междометиедени башында берилген юлю бла айыргъыз.

1. Бир заманда арбазда тууарла ѳкюрдюле, кѳойла дюр-р-р деб юркдюле, атла, пуф-пуф деб, бурун таууш этиб, ый-ый-ый деб кишнедиле.

Муратны атасы, биягѳы шкокну алыб чыкѳды да, кѳарангыда кѳкге-кѳкге атды. Трах-рах, трах-рах деген шкок тауушла узакѳ кѳаяланы зангырдатдыла. (Ч. М.)

Эй, сен, хыйлачы адам, меннге этерни этдинг, сен кесинг да бош адам тюлсе, Сосуркѳаса. 3. А марджа, джет кѳартланы-нартланы. (Нарт таурухладан.)

192-кѳ. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз, междометиедени тюбелрин сызыгъыз.

1. Ой анай-анай кѳб адамны кѳарнын тойдурдунг, мени да бир тойдур ач болгъанма. 2. Ай медет мен джашагъанлы бююнча кѳлюм сынмагъан эди, атынгы бир айт, бетинги да бир кѳргюз, ѳле тебресем, санга табыныб ѳлюрме. 3. Ай итден туугъанла сиз кимле болдугъуз, Гезохладан да кючден кѳутулгъан эдик, сиз а кѳайдан чыкѳдыгъыз? (Джомакѳладан)

193-т. Тюбюнде берилген междометиедени кѳоша, айтымла кѳураб джазыгъыз.

Пырх-чырх, хай-хай-хай, хейт, о хахай, тоба-тоба, иги сагъан, таркѳ-туркѳ, шырт-шырт, жыгъар-жугъур.

Ю л г ю .Сабийле асыры кѳууаннгандан пырх-чырх эте айланадыла.

194-т. Н.Г. Крицкийни «Солдат кѳазауатдан кѳайтды» деген суратына кѳараб, Ата джурт кѳазауатны юсюнден кесигиз эшитген, билген хапарны да хайырландыра сочинение джазыгъыз.

Н.Г. Крицкий. Солдат къзауатдан къайтды.

ДЖЫЛНЫ ИЧИНДЕ ОКЪУЛГЪАННЫ КЪАЙТАРЫУ

Морфология бла тюз джазыу

§ 49. Джегилмеучю этимле.

Джегилмеучю этимле къайсыладыла? Мисалла келтиригиз.
Этимсыфат деб этимни къаллай тюрлюсюне айтадыла? Ол къа-
лай тюрленеди? Этимсыфатха джегилмеучю этим деб нек айтадыла?

Этимсёзлеу деб этимни къаллай тюрлюсюне айтадыла? Этимсёзлеу-ню этим эмда сёзлеу ышанлары къайсылададыла? Этимсыфатла, этим-сёзлеуле къалай къураладыла? Этимсыфат оборот деб неге айтады-ла? Этимсыфат оборот айтымны къалгъан членлеринден запятой бла нек айырылмайды?

Этимсёзлеу оборот деб а неге айтадыла? Этимсёзлеу оборот айтымны къалгъан членлеринден запятой бла не кёзюуде айырыла-ды, не кёзюуде айырылмайды? Мисалла келтиригиз.

195-къ. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала, этимсыфатла, этимсыфат оборотла айтымны къайсы члени болгъанына кёре, тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Джаз келиучю къанатлыла джырлайдыла, тегерекде джангы чакъ . . . ан хансдан тюшюб, киштикчик да кюн турмушда хурулдайды, печ башында къыш джатыучу орнун къюуб. (А. Б.) 2. Кичибатырны сёзюн арбазгъа чыкъ . . . ан къартны ауазы бёлдо. (Ш. М.) 3. Ашаб бошагъандан сора анасы да, Къурман да тюкенлеге къараргъа чыкъ-дыла. Хар тюкеннге кир . . . енлери сайын анасы эркиши кийимлени къатында иги огъуна мурук . . . у этеди. (Б. Х.) 4. Иги сёз къоркъ . . . анны билмейди. . . (М. К.) 5. Окъумагъан сокъурду, сокъур ташха абыныр, эндиги дуняда кёз ачмагъан къабылыр. 6. Алтын, кююш джашырыб, тауларыбыз кюлелле, окъугъан адамла уа аны таба билелле. (А. У.)

196-д. Этимсёзлеулени, этимсёзлеу оборотланы керекли джерде запятойла бла айыра джазыгъыз.

Чиллени арасыды. Кюн терек чапракъланы, чагъыб тургъан гардош башланы, ырджылада хансланы мууал этгенди. Элде мал кёрюнмейди. Кёпюр тыйылыб малчыла джайлыкълададыла. Къабакъны огъары джанында топракъбаш юйню терен хансында кютю къой хамхотун туякъларына джетдириб иссилейди. Кирсиз сибирилген арбазда башы гыламыла байланган узун чепкенли къатын мангылайындан терин дженги бла сорте гюх тюеди.

Эки джашчыкъ джалан аякъ бир-бирин джеталмай чабыб келиб къылыч агъачланы къатында тохтаб солууларын кючден ала:

— Суюмчюлюк! — дедиле.

Тиширыу къолун кёзлерине кюнлюк этиб бери айланыб къараб тургъан болмаса, орнундан тебмеди. (Х. О.)

197-г. Берилген этимсёзлеу оборотла бла айтымла къураб джазыгъыз.

Зорлукъ дуняда къаны эмилиб, ...

Джаны саулай, къабыргъа кёмюлюб, ...

Кючлю сагъышланыб, джер тентериб, ...

Къара чачын тозуратыб, ...

198-кь. Этимсёзлеуге айгъакълаучу сёзле къоша джазыгъыз.

. . . чабыб, сабийле школну къаты бла оздула. Сени ичерге . . . джугланыб, тиш билейле, . . . сукъланыб. Абдулла . . . айтмай, . . . къоюб, аягъында башлы чуругъуну . . . керилиб, киндигине урду. Хасан, . . . сермеб алыб, башына урду. Офицер, . . . келиб «Ма была бла сени кишилигинги сынарыкъбыз», — деди.

§ 50. Джегилиучю этимле.

Джегилиучю этимле деб къайсы этимлеге айтадыла? Ала къалай тюрленедиле? Этим туура, шарт, буйрукъчу, разычы турушлада нени кёргюзеди? Туура турушну этимлерини буйрукъчу турушнукъуладан не башхалыкълары барды? Буйрукъчу туруш къалай къуралады, къайсы бетде джюрюйдю? Разычы турушну ненча тюрлюсю болады? Ала къалай къураладыла?

199-кь. Берилген этимледен этимни турушларын къураб джазыгъыз.

Къурут, солут, джарыт, эт, бегит, кел, айт, чыда, бил.

Ю л г ю . *Къурут — къурут, къурутугъуз, къурутсун, къурутсунла; къурутама, къурута турама, къурутханма, къурутдум, къурутхан эди, къурутурма, къурутурукъма; къурутса, къурута эсе; къурутайым, къурутхун, къурутха эди.*

200-кь. Тюбюнде берилген хапарчыкъда тюбеген этимлени этимни айырыу джоругъу бла айырыгъыз (*33 параграфха къара*).

АСКЕРЧИ ТЕНГЛЕ

Къарагъан адам башха миллетледен келген адамладыла дерик тюр эди.

Была бир-бири тилин ангылагъан, бир-бирини халисин билиб, эблери келиб джашагъан къарнашлагъа ушайдыла. Быланы кийимлери, джыллары, сюеклери да ушайдыла. Бири кюлгеннге кългъанла ышармай болмайдыла. Артыкъсыз да бири сагъышлы болса, кългъанла, аны сёлешдириб, кёлюн джазмай къоймайдыла. Была аскерде къуллукъ этгенли эки джыл болады. Кёбюсюню юйге кетер заманы джетгенди. Юйлерине кетген сагъатда, не сылтау бла да кеслери айтханнга къаратыб, бир-эки суйген тенглерин кеслери барлыкъ джерге элталсала, быланы бусагъатда андан уллу сагъышлары джожьду.

Аскерде джорукъ тынч тюлдю. Алай болса да, тенг адамланы огъай, миллетликлери, тиллери башха болгъан адамланы да, аскер къуллукъча, татлы къарнаш этиб, бир-бирин сюдюрген зат табылмаз. Быланы бир-бирине байлагъан, багъалы кѳргюзген, тансыкълатхан кючню адам кѳралмаса да, бу бирикмекликге къарыу этер, аны тебиндирир кюч джокъду. (X. О.)

§ 51. Тилни къуллукъчу кесеклери.

Тилни къуллукъчу кесеклери тилде нек джюрюйдюле?

Послелогланы тилде не магъаналары барды? Ала тилни къайсы кесеклерини ызындан келедиле? Къайсы болушла бла джюрюйдюле? Мисалла келтиригиз.

Байламланы къуллукълары уа неди тилде? Ала ненча къауумгъа юлешинедиле? Тенг джарашдыруучу байламла нек джюрюйдюле? Бойсундуруучу байламла уа?

Кесекчикле сѳзлеге, айтымлагъа къаллай магъана къошадыла? Ала ненча къауумгъа юлешинедиле? Мисалла келтиригиз.

201-къ. Диалогну окъугъуз; анда тюбеген къуллукъчу сѳзлени табыгъыз, ала къайсы къауумдан болгъанларын айтыгъыз.

— Эркехан! Энди, керти да, келининг огъур аякъ бла келсин, къымылда, былай этиб турма! Мен джарар джеринг бар эсе да, айт!

— А къыз, айта тургъанымы эшитмеймисе? Мен аны юйюме къоярыкъ эсем, ма бу юйюмден дингиз кибик юрюлюб чыгъайым!

— Алыб келгенин айтды шойду да, ангыладынгмы?

— Джарлы сабийими терилтгендиле, кѳзбау этгендиле. Бусагъатда джашны алдагъан алай къыйын иш тюлдю.

— Салимат намысы болгъан, ушагъыулу къызчыкъды, мен танныма.

— Энди ауаз бериуню къой. Алим пасыкъны таб да, келтире билгенича, ызына ашыра да билсин! Аны айыртыб айт.

— А къыз, Эркехан, не аманнга кетдинг сен. Джангыз балангы джюрегин сындырма, суюб айтама. Ол аны къоярыкъ болуб алмагъанды... (X. О.)

202-т. Берилген послелогланы, кесекчиклени, байламланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Бла (байлам), бла (послелог), ючюн, дери, бери, хайыр, бютюн да, шашмай, тюлдю, сынгар.

КЪОШАКЪ БЕРИЛГЕН МАТЕРИАЛЛА

№ 1. Бешинчи классда окъулгъан пунктограммала.

1. Айтымны ахырында джюрютюлген тыйгъыч белгиле: точка, соруу, келтюртюю белгиле.
2. Биртукъум членледе запятойну джюрююю.
3. Айланууда запятой бла келтюртюю белги.
4. Къош айтымгъа кирген бош айтымланы бир-биринден запятой бла айырылуу.
5. Туура сезде тыйгъыч белгиле (авторну сёзюню аллында, ызындан келген кёзюуледе).

№ 2. Бешинчи классда окъулгъан орфограммала.

1. Сёзюю тамырында ачыкъ тауушланы тюз джазыу: мийик, таууш, сууукъ, кюйюз дегенча сёздеде.
2. Сёзюю тамырында ачыкъ харифлени тюз джазыу: сюек, тюе, не, къоян, таякъ, боюн, къоюн.
3. Сёзюю ахырында зынгырдауукъла бла тунакыланы тюз джазыу: тоб — тобу, отряд — отряды, хамыт — хамыты.
4. Сёзюю ортасында тунакыланы тюз джазыу: баста, шаптал, эски, эчки, тахта, къапчыкъ.
5. **б, д, с, т, ф, х, ч, ш** харифледен сора гъ джазылмай х тунакыны джазылуу: *чабхын, отрядча, басча, атха, сафха, чархха, чачха, ташха*.
6. **Н** харифни тюз джазыу: тонму? тоннга, сабанла (айтылгъаны: томму? тоннга, сабалла).
7. **Ч-дж** харифлени тюз джазыу: *гитче* (айтылгъаны гитдже), *къошчу* (къошджу), *табча* (табджа), *отрядча* (отрядджа).
8. **З-с** тунакыланы тюз джазыу: *тузсуз* (туссуз), *тузчукъ* (тусчукъ).
9. Экиленген тунакыланы тюз джазыу: *гуммос, гаммеш, акка*.
10. Тунакыланы алмашынулары: терек — тереги, къонакъ — къонагъы, къарылгъач — къарылгъашчыкъ.
11. Сёзлени тизгинден тизгинге кёчюрюуюню джорукълары.
12. Энчи атлада уллу хариф: *Къобан, Уллу Октябрь, Москва*.
13. Болуш аффикслени тюз джазыу: атха, къонакъгъа, сабаннга.
14. Этимни бет аффикслерин тюз джазыу.

№ 3. Алтынчы, джетинчи классда окъуллукъ пунктограммала.

1. Этимсѣзлеуле бла этимсѣзлеу оборотлада запятойну джюрюю.
2. Междометиеде запятой бла кѣлтюртукъ белгини джюрюю.

№ 4. Алтынчы классда окъуллукъ орфограммала.

1. Къош сѣзлени тюз джазыу (§ 11).
2. Къысхартылгъан къош сѣзлени тюз джазыу (§ 11).
3. Къурау сѣзлени тюз джазыу (§ 11).
4. Атны иелик формасында болуш аффикслени тюз джазыу (§ 14).
5. Къош, къурау атланы тюз джазыу (§ 16).
6. -чыкъ, -чукъ, -чик, -чюк афикслени тюз джазыу (§ 17).
7. Сыфатны тенгleshдириу дараджаларын къурагъан аффикслени тюз джазыу (§ 20).
8. Къош, къурау санауланы тюз джазыу (§ 26).
9. Санауну тюз джазылыуу (§ 26).
10. Бетлеучю алмашланы болуш аффикслерин тюз джазыу (§ 29).
11. Бегитиучю алмашланы тюз джазыу (§ 30).
12. Кѣргюзюучю алмашланы тюз джазыу (§ 31).
13. Соруучу бла байлаучу алмашланы тюз джазыу (§ 32).
14. Белгилеучю эм белгисиз алмашланы тюз джазыу (§ 33).
15. Сѣзлеуню тюз джазыу (§ 40).
16. Сѣзлеуню тенгleshдириу дараджаларын къурагъан аффикслени тюз джазыу .
17. Этимни къарыулаучу, огъайлаучу формаларын тюз джазыу (§ 46).

№ 5. Джетинчи классда окъуллукъ орфограммала.

1. Этимсыфатны озгъан заманын къурагъан аффикслени тюз джазыу (§ 5).
2. Этимсыфатны бусагъат заманын къурагъан аффикслени тюз джазыу (§ 6).

3. Этимсыфатны боллукъ заманын къурагъан аффикслени тюз джазыу (§ 7).
4. Этимсёзлеуню тюз джазыу (§§ 13, 14).
5. Буйрукъчу этимлени тюз джазыу (§ 18).
6. Бусагъат заманда этимни тюз джазыу (§ 20).
7. Озгъан заманда этимни тюз джазыу (§ 22).
8. Къурау этимлени тюз джазыу (§ 23).
9. Боллукъ заманда этимни тюз джазыу (§ 25).
10. Шарт турушну тюз джазыу (§§ 26, 27).
11. Разычы турушда этимни тюз джазыу (§§ 28—30).
12. Къурау этимлени тюз джазыу (§ 32).
13. Послелогланы тюз джазыу (§ 36).
14. Байламланы тюз джазыу (§ 39).
15. Кесекчиклени тюз джазыу (§ 44).
16. Междометиени тюз джазыу (§ 47).

№ 6. Окъуу китабда берилген диктантланы джазыу джорукълары.

1. Берилген текстни неда айтымланы ашыкъмай, эс ийиб окъугъуз.
2. Точкаланы орнуна салынныкъ харифлени неда айырылыб берилген сёзлени тюз джазылыуларын айырыгъыз.
3. Текстни экинчи кере окъугъуз, ангылашынмагъан орфограммала бар эселе, алагъа эс бёлюгюз, аланы тюз джазылыуларын китабны болушлугъу бла эсге тюшюрюгюз.
4. Берилген текстни ючюнчю кере окъугъан сагъатда анда тубеген тыйгъыч белгилени нек салынганларын, джетишмеген тыйгъыч белгилени нек салынныкъларын айтыгъыз, аланы салыныу джорукъларын эсге тюшюрюгюз.
5. Хар айтымны кеси кесигизге ичигизден окъуй, текстни джазыгъыз.
6. Джазыб бошагъандан сора энтда бир къат окъугъуз, грамматика джанындан берилген иши бар эсе, аны этигиз.

С Ё З Л Ю К

- А п с ы н л а — кърнашланы юй бийчелери (къатынлары) бир-бирине апсын боладыла.
- А п п а — кърарт ата.Мени аккам неда аппам.
- А ж да г ъ а н — саубитген, джылы уруб келген джаш. Къалай этейим? Мени аждагъаным ёлгенди сора!
- А п с а т ы — кийиклени аллахы. Алгъын заманда уучула, уугъа тебресе, Аpsатыны джырын джырагъандыла.
- А р ш и н — эски сёз, узунлукъну ёлчеси, 71 см.
- А м м а - д ж у к к а — бир аягъындан бир аягъына секире баруу. Джашчыкъ амма-джукка эте бары. Амма-джукка къош сёздю.
- Б у з л а г ъ а н с ё з — тилде аз джюрютюлген сёз.
- Б и л е к а г ъ а ч — Эски сёз, чепкен сокъгъан агъачны бир кесеги.
- Б е д е у — семиз малны сырты бедеу болады, омураулары билинмейдиле. Бедеу сыртлы тору атым.
- Б а р а м т а — чурум, сылтау. Аны меннге барамта (чурум неда сылтау) этме.
- Г е б е н е к — кийизден хыртланмай этилген, башлыгъы, дженглери болгъан юс кийим.
- Г е ш е у е к — бурунгу тепеулени бир тюрюсю. Джашла бла къызла кёзюу-кёзюу гешеуекге барадыла.
- Г ю р б е — агъачдан неда темирден мюрзеу къуаргъа этилген сауут (ящик).
- Т а к ъ и к ъ а — заманны ёлчеси, минута.
- Д у ш м а н — джау, къанлы джау.

- Дыбыртлаб — чабыб. Чабыб джетди — дыбыртлаб джетди.
- Егюзлюк — эки чархлы къарачай арбаны башына (арышларыны кыйыры сюремге) салынган айры агъач. Егюзлюкню эки джаны бла арбаны кюбюрюне джете агъачла салынадыла, алай бла бичен, отун джюклерге таблыкъ болады. Егюзлюкню экинчи магъанасы: ёгюз этерге айырылгъан бичилген танала не-да уаныкла. Осман ол тананы ёгюзлюкге кьойгъанды.
- Ере талкъы — ийленген буршу тууар терини ёре талкъыгъа уруб тюзетедиле, ийлеген а джатхан талкъыда этедиле.
- Джауурлукъ — эшекни, атны сыртына салынган къалын кийизден этилген джабыу.
- Джайлыкъ — джай мал кютюлген неда джайылгъан (отланган) джер.
- Джайдакъ — атха джер салынмай минилгени. Хасан атха джайдакъ минди.
- Джазлыкъ — джаз себилген сабан ыз (неда сабан).
- Джесир — баш бошлугъу болмагъан адам (плен). Джауну солдатлары джесирге алынган эдиле.
- Джабагъы — хайыуанланы, джаныуарланы джаз кырккыылгъан неда артхан джюнлери. Малла джабагъыны артхандыла.
- Зарауатлыкъ — кыйынлыкъ. Ол адамгъа зарауатлыкъ (кыйынлыкъ) джетиб айланады.
- Зекат — кеси кыйынындан берилген садакъа.
- Зулму — зорлукъ. Ол зулмугъа кебин бичеди.
- Зыба — улуу. Исса зыба (улуу, мийик) адамды.
- Зытчы — мытчы — кьош сёздю, не этерге билмеген деген магъанада. Келгенле зытчы-мытчы (не этерге билмегенча) болдула.
- Ирагъач — тери ийлерге этилген кынгыр темир.
- Инкъилаб — революция, кёбюсюне Къаракётланы И. джазгъанлада тубейди, эски сёздю, Октябрь инкъилаб деб хазна джюрютюлмейди.

- И н к ъ и л а б ч ы — революционер.
- К е з л и к — бычакъ, джюлгюч. Кезлик болуб ненг барды? — бычагъым, джюлгючюм.
- К е н г е ш — ушакъ, оноу. Фатима бла Сарычыкъ уллу кенгеш, ушакъ, оноу этдиле.
- К ю з л ю к — кюз себилген сабан ыз. Кюзлюкле джелде чайкъаладыла.
- К ю у — ёлгеннге этилген джыр.
- К ё к к ъ о й н у — космос, алам.
- К ъ а п т а л — тобукъгъа джете этилген юс кийим.
- К ъ а н г и ч — ариу сюекли адам. Къангич кибик ол джашны кёремисе?!
- К ъ а п ч ы к ъ — къой, эчки териден мюрзеу къуяргъа этилген сауут.
- К ъ а р ы — узунлукъну ёлчеси. Къумачны, чепкенликни, д.б.з. узунлукъларын къары бла ёлчелегендиле. Къарыны узунлугъу адамны чынасындан бармакъ учларына дериди.
- К ъ а р а у с о к ъ у р — кёзню гинджисине ау чабса, кёз ачылыб тургъанлыкъгъа кёрмейди, къарау сокъур болады.
- К ъ а б ы р ч а к ъ л а н а — ёле, мууал бола. Гокка хансла кюнде къабырчакълана башлагъандыла.
- К ъ ы ш л ы к ъ — мал къышлагъан джер. Къышыкъда бичен хазырлайдыла, малланы джайлыкъгъа чыкъгъынчы анда тутадыла.
- К ъ ы м - т ы м — кьош сёздю, джашыртын неда башсыз-тюбсюз бир затны юсюнден баргъан сёз. Хусей бла Соня къым-тым этдиле.
- К ъ ы р г ъ ы й — омакъ, ариу. К ъ ы р г ъ ы й санлы тору атым.
- К ъ ы л ы ч — сауут, уллу бычакъ. Къурч къылычым, къыл къыярым. Экинчи магъанасы: юйге къылыч салдыла.
- К ъ у л а ч — узунлукъну ёлчеси, эки билекни узунлугъуна адамны тёнгегини кенглиги да кьошулады.

К ъ о ю н а г њ а ч	— чепкен агъачны бир кесегиди, согъулгъан чырмалыб баргъан агъач, билек агъач бла къоюн агъачны буруб, согъулгъан чепкенликни чырмаб барады.
К њ ы п п а	— чырмалгъан джюн неда халы: джюн къыппа, халы къыппа.
Л а х о р	— ушакъ: лахор этдиле, ушакъ этдиле.
Л и б ж а	— черкесде хантны аты. Либжагъа тауукъ эт, ун, шибижи, сарсмакъ, сохан, туз къошуладыла. Экинчи магъанасы: джол либжа болгъанды, батмакъ болгъанды.
Л у к к у р	— сабан агъачны билеги. Хамит, луккургъа эки къолу бла къадалыб, чыгъарыргъа умут этди.
М а л г а р т њ о й м е	— халы шайтан чалыудан тњююлген тњюме.
М у х у р	— печать. Мухурну бас, печатны бас.
М у р д а р	— адам ёлтюрген адам.
М у г у р	— мыдах. Мугур олтурады, мыдах олтурады.
М у г у р л у к њ	— мыдахлыкъ. Мыдахлыкъ кёрмеди, мугурлукъ кёрмеди.
М а й д а н	— фронт, площадь.
М и з а м	— джорукъ. Мизам керекди, джорукъ керекди.
С њ н г њ	— штык.
С а б а н а г њ а ч	— къаладжук.
С о г у д а н	— сау битген, согудан джаш эшикден кирди.
С ы б а п х а	— кез агъач. Тасманы бычакъ бла сыбапхадан (кез агъачдан) чыгъарыб, тикгичле этгендиле. Тикгич бла чарыкъланы тикгендиле.
С а л п ы л а н д ы м	— мыдахландым.
С ы т ы л д ы м	— сытдым, джыладым.
Т а р п а н	— кийик ат, тарпан тай — зебра.
Т а с м а	— эчки териден тикгичликге хазырланган тилимди.

Тикгич	—сыбапхадан чыгъарылгъан тасма.
Токъшау	—токъ адам (токъшау къатын).
Тулукъ	—эркеч, теке, тана териледен мюрзеу къуяргъа этилген сауут (мешок).
Тёре	—сюд. Ишни тёреге берейик (сюдге).
Тишмек	—джауда бишген созулгъан тылы.
Тёр	—сыйлы орун. Къонакъны тёрге олтурту-гъуз.
Тамыз	—там, къуй. Бери бир кесек суу тамыз.
Тахса	—разведка. Тахсачыла (разведчикле) тахсагъа (разведкагъа) барадыла.
Темирли	—ауурлукъну ёлчеси. Бурун заманда джыйылгъан мюрзеуню темирли бла ёлчелеб, гюрбеге къуйгъандыла.
Терлик	—атджерни бир кереги. Эм алгъа атны сыртына аны саладыла, андан сора джауурлукъну.
Фунт	—ауурлукъну ёлчеси, 409,5 гр.
Хора	—омакъ. Хора атым, омакъ атым.
Хазна	—байлыкъ. Экинчи магъанасы: ол бизге хазна келмейди (кёб келмейди).
Хурлукъ	—рахатлыкъ, тынчлыкъ, эсенлик.
Хыршы	—биченликни, сабанлыкъны бир кесеги. Чалкъычыла хыршыны башына чыкъдыла. Экинчи магъанасы: хыршы таш — зыбыр билеу таш.
Хурият	—эркинлик, баш бошлукъ.
Чалыу	—халыдан чалыннган ингичке джиб. Чалыудан тюймеле тюйгендиле. Экинчи магъанасы: Бу джаш бла къыз ариу чаладыла (тепсейдиле).
Чабыр	—териден этилген аякъ кийим.
Чепкен агъач	—чепкен сокъгъан станок.
Чынды	—бугъа, ёгюз териден этилген къысха джиб. Чынды бла сюйреме сюйретгендиле.
Чынгыл	—терен, мийик.

Чокъуракъ	— таза, ариу. Чокъуракъ таш, суу.
Ышымла	— чарыкъны, чабырны башлары бла кийилген аякъ кийим.
Ышым баула	— ышым энишге тюшмез ючюн, тобукъланы тюбю бла баула къысхандыла. Алагъа ышым бау дегендиле.
Эб	— амал. Мусса ишни эбине тюшдю (амалын билди).
Элия	— кѣк джашнау (меджисууну, муслиман диннге дери кѣкню аллахы).
Эгерле	— сакълаулла. Айны, Кюнню эгерлери (эгер итле, уучу итле).

БАШЛАРЫ VI КЛАСС

Бешинчи классда окъулгъанны къайтарыу

§	1. Хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу, кѣлтюртюучю айтымла	3
§	2. Айтымны членлери. Айтымда биртукъум членле	4
§	3. Туура сѣзде тыйгъыч белгиле	6
§	4. Бош эмда къош айтымланы айырыу	8

ЛЕКСИКА

§	5. V классда окъулгъанны къайтарыу. Омонимле, синонимле, антонимле	9
§	6. Къарачай тилни сѣз байлыгы. Таза къарачай сѣзле бла башха тилледен кирген сѣзле	11
§	7. Джангы эмда эски сѣзле	13
§	8. Сѣзлерин бир-биринден айырыргъа болмагъан сѣзтутушла	15
§	9. Тамыр бла аффиксни къайтарыу	16
§	10. Сѣзню тамалы	17
§	11. Къош, къысхартылгъан къош, къурау сѣзле	19
§	12. Сѣзню къурамын айырыу, къайтарыу	22

МОРФОЛОГИЯ БЛА ТЮЗ ДЖАЗЫ Ат

§	13. Атны иелик формасыны джалгъаныуу	25
§	14. Атны иелик формасында болуш аффикслени тюз джазыу	26

ДЖАНГЫ АТЛА КЪУРАУ

§	15. Джангы атланы тилни башха кесеклеринден аффикслени болушлугъу бла къурау	28
§	16. Къош эмда къурау атла	29
§	17. Къошакъ магъана берген аффиксле	31
§	18. Атны айырыу, къайтарыу	32

СЫФАТ

§	19. Тюз эмда къуралгъан сыфатла	35
§	20. Сыфатны тенгleshдириу дараджалары	37
§	21. Сыфатланы къурау	39
§	22. Бош, къош эмда къурау сыфатла	41
§	23. Сыфатны атны магъанасында джюрююу	43
§	24. Сыфатны айырыу, къайтарыу	45

САНАУ

§ 25.	Санауну магъанасы. Санчы, тизгинчи, юлүшчю, къау- умлаучу санаула	46
§ 26.	Бош, къош, къурау санаула, аланы тюз джазы- лыулары	49
§ 27.	Санауну айырыу, къайтарыу	50

АЛМАШ

§ 28.	Алмашны магъанасы, аны айтымда кьуллугъу	53
§ 29.	Бетлеучю алмашла	54
§ 30.	Бегитиучю алмашла	56
§ 31.	Кёргюзюучю алмашла	59
§ 32.	Соруучу эмда байлаучу алмашла	61
§ 33.	Белгилеучю эмда белгисиз алмашла	62
§ 34.	Огъайлаучу алмашла	64
§ 35.	Алмашны айырыу, къайтарыу	65

СЁЗЛЕУ

§ 36.	Сёзлеуню магъанасы. Сёзлеуню айтымда кьуллугъу	67
-------	---	----

Сёзлеуню къауумлары

§ 37.	Орун бла заманны сёзлеулери	69
§ 38.	Хал бла мardаны сёзлеулери	70
§ 39.	Сылтау бла муратны сёзлеулери	72
§ 40.	Бош, къош къурау сёзлеуле	73
§ 41.	Сёзлеуню кьуралууу	74
§ 42.	Сёзлеуню тенгешдириу дараджалары	75
§ 43.	Сёзлеуню айырыу, къайтарыу	77

ЭТИМ

§ 44.	Джегилиучю бла джегилмеучю этимле	78
§ 45.	Кёчюучю бла кёчмеучю этимле	80
§ 46.	Къарыулаучу форма	81
§ 47.	Огъайлаучу форма	82
§ 48.	Этимни белгисиз формасы	84
§ 49.	Болушлукъчу этимле	85
§ 50.	Этимни айырыу, къайтарыу	86

Джылны ичинде окъулгъанны къайтарыу

§ 51.	Лексика	88
§ 52.	Сёз къурау бла тюз джазыу	89
§ 53.	Морфология бла тюз джазыу	89

VII КЛАСС

Алтынчы классда окъулгъанны къайтарыу

МОРФОЛОГИЯ БЛА ТЮЗ ДЖАЗЫУ

§ 1.	Джегилиучю бла джегилмеучю этимле	93
§ 2.	Кёчюучю бла кёчмеучю этимле	94
§ 3.	Этимни формалары	95

ДЖЕГИЛМЕУЧЮ ЭТИМЛЕ

§ 4.	Этимсыфат	97
	Этимсыфатны заманлары	
§ 5.	Этимсыфатны озгъан заманы	98
§ 6.	Этимсыфатны бусагъат заманы	100
§ 7.	Этимсыфатны боллукъ заманы	101
§ 8.	Этимсыфатны атны магъанасында джюрюю	102
§ 9.	Этимсыфат оборот	104
§ 10.	Этимсыфатны айтымда къуллугъу	106
§ 11.	Этимсыфатны айырыу, къайтарыу	107

ЭТИМСЕЗЛЕУ

§ 12.	Этимсёзлеуно магъанасы, аны этим эмда сёзлеу ышанлары	109
-------	--	-----

ЭТИМСЕЗЛЕУНО КЪУРАЛУУ

§ 13.	Этимсёзлеуно биринчи тюрлюсю	111
§ 14.	Этимсёзлеуно экинчи тюрлюсю	112
§ 15.	Этимсёзлеу оборот	114
§ 16.	Этимсёзлеуно айырыу, къайтарыу	115

ДЖЕГИЛИУЧЮ ЭТИМЛЕ

Этимни турушлары

I. БУЙРУКЪЧУ ТУРУШ

§ 17.	Буйрукъчу турушну магъанасы	117
	Буйрукъчу турушда этимлени къуралуулары	118
§ 18.	Буйрукъчу турушда этимлени тюз джазыу	119

II. ТУУРА ТУРУШ

§ 19.	Бусагъат заман	121
	Бусагъат заманда этимлени джегилиулери	122
§ 20.	Бусагъат заманда этимни тюз джазыу	123
§ 21.	Озгъан заман	125
	Озгъан заманда этимни къуралуу	125
	Озгъан заманны джегилиу таблицасы	126
§ 22.	Озгъан заманда этимни тюз джазыу	128
§ 23.	Озгъан заманны къурау формалары	129
§ 24.	Боллукъ заман	131
	Боллукъ заманны джегилиу таблицасы	132
§ 25.	Боллукъ заманда этимни тюз джазыу	133

III. ШАРТ ТУРУШ

§ 26.	Шарт турушну бош формасы	135
§ 27.	Шарт турушну къурау формасы	137

IV. РАЗЫЧЫ ТУРУШ

§ 28.	Разычы турушну биринчи тюрлюсю	139
§ 29.	Разычы турушну экинчи тюрлюсю	141
§ 30.	Разычы турушну ююнчю тюрлюсю	143

§ 31.	Бош эмда къралгъан этимле	144
§ 32.	Къурау этимле	146
§ 33.	Этимни айыруу, къайтарыу	147

ТИЛНИ КЪУЛЛУКЪЧУ КЕСЕКЛЕРИ

ПОСЛЕЛОГ

§ 34.	Послелогну магъанасы	150
§ 35.	Послелогла бла болушла	151
§ 36.	Послелогну къралыуу бла тюз джазылыуу	153
§ 37.	Послелогну айыруу, къайтарыу	155

БАЙЛАМ

§ 38.	Байламдан хапар берну	157
§ 39.	Бош, къош, къруау байламла	158
§ 40.	Тенг джарашдыруучу бла бойсундуруучу байламла	160
§ 41.	Байламны айыруу, къайтарыу	162

КЕСЕКЧИК

§ 42.	Кесекчикни магъанасы	164
§ 43.	Кесекчикни къралыуу	165
§ 44.	Кесекчикни къралыуу	167
§ 45.	Кесекчикни айыруу, къайтарыу	169

МЕЖДОМЕТНЕ

§ 46.	Междометниени магъанасы, аны къралыуу	170
§ 47.	Междометниени къралыуу бла тюз джазылыуу	172
§ 48.	Междометниени айыруу, къайтарыу	173

Джылны ичинде окъулгъанни къайтарыу

МОРФОЛОГИЯ БЛА ТЮЗ ДЖАЗЫУ

§ 49.	Джегилмеучю этимле	175
§ 50.	Джеглиучю этимле	177
§ 51.	Тилни къралыуу кесеклери	178

КЪОШАКЪ БЕРИЛГЕН МАТЕРИАЛЛА

№ 1.	Бешичи классда окъулгъан пунктограммала	179
№ 2.	Бешичи классда окъулгъан орфограммала	179
№ 3.	Алтынчы, джетинчи классда окъуллукъ пунктограммала	180
№ 4.	Алтынчы классда окъуллукъ орфограммала	180
№ 5.	Джетинчи классда окъуллукъ орфограммала	180
№ 6.	Окъруу китабла берилген диктантланы джазыу джорукълары	181
Сезлюк	. . . . .	182

*БАЙРАМКУЛОВ АХМАТ МАГОМЕТОВИЧ
УРУСБИЕВ ИБРАГИМ ХАДЖИ-МУРАТОВИЧ
ЭЛЬКАНОВ МАГОМЕТ КАЗИЕВИЧ*

ГРАММАТИКА КАРАЧАЕВСКОГО ЯЗЫКА

морфология

6-7 класс

Редактор А. Д. Баучиев
Художник Ф. И. Марков
Художественный редактор М. М. Папшуова
Технический редактор М. М. Дышекова
Корректор Н. С. Салпагарова

ИБ 2868.

Сдано в набор 03.06.92. Подписано в печать 30.06.93.
Формат 60x84 1/16. Бумага типографская №1.
Гарнитура «Литературная». Печать высокая.
Усл.печ. л.11.2. Уч. изд. л. 10,3. Заказ № 2642.
Тираж 9000 экз. С 48.

Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство
357100. г. Черкесск, пл. Кирова, 23. Дом печати.
Карачаево-Черкесское полиграфобъединение,
357100. г. Черкесск, Первомайская, 47.

Сведения о пользовании учебником

№№ пп	Фамилия и имя ученика	Учебный год	Состояние учебника	
			в начале года	в конце года
1				
2				
3				
4				
5				